ERMENİLER İTTİHAT *ve* TERAKKİ

İŞBİRLİĞİNDEN ÇATIŞMAYA

Arsen Avagyan
Gaidz F. Minassian

Ermeni partilerinin İttihat ve Terakki ile olan inişli çıkışlı ilişkilerini konu edinen Avagyan'ın "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler" adlı incelemesi ve Taşnaklar ile İttihatçıların ilişkilerini analize tabi tutan Minassian'ın "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler" başlıklı makalesi bir döneme ilişkin tartışmalara farklı boyutlar getiriyor.

ARAS

ARSEN AVAGYAN

1972'de Erivan'da doğdu. 2002'de Moskova Devlet Üniversitesi'nde "Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkeslerin Rolü" başlıklı Rusça doktora tezini sundu. Bu tez daha sonra Belge Yayınları tarafından yayımlandı (çev. Ludmilla Denisenko, İstanbul, 2004). Ermenistan ve Türkiye'de çeşitli dergilerde makaleleri yayımlandı. Eylül 2000'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı bünyesinde Ermenistan'ın Türkiye temsilciliği görevine getirilen ve bu ülkenin Türkiye'deki ilk ve tek diplomatı olarak görev yapan Avagyan Mayıs 2005'te görev süresini tamamlayarak ülkesine döndü.

GAİDZ F. MINASSIAN

1968'de Paris'te doğdu. Paris Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktorasını tamamladı. *Guerre et Terrorisme arméniens* (Savaş ve Ermeni Terörizmi, PUF, Paris, 2002) adlı ilk kitabında Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) 1970'lerden sonraki faaliyetlerini mercek altına aldı. Fransa'da ve çeşitli uluslararası dergilerde makaleleri yayımlandı. Nanterre Üniversitesi'nde ders vermekte olan Minassian'ın uluslararası siyaset üzerine yazı ve yorumları *Le Monde* gazetesinde yayımlanıyor.

usul gereği

Bu kitap, Arsen Avagyan'ın *Vzaimootnoşeniya Mejdu Armyanskimi Politiçeskimi Partiyami i Mladoturkami v 1908-1914 gg.* (Ermeni Siyasi Partileri ile Jöntürkler Arasındaki İlişkiler 1908-1914; Ermenistan Bilimler Akademisi, 1996) adlı Rusça tezi ile, Gaidz F. Minassian'ın *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*'da (c. I, 1995) yayımlanan "Les Relations entre le CUP et la FRA à la veille de la Première Guerre Mondiale d'après les sources arméniennes" (Ermenice Kaynaklara Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İTC ile EDF Arasındaki İlişkiler) adlı Fransızca makalesinin çevirilerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Çeviride, Ermenice özel adların ve sözcüklerin yazımında uluslararası akademik transliterasyon sistemlerinden birine uyulmamış, özellikle Ermenice adların yazımında, Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasına dikkat edilmiştir.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: adı geçen eser
a.y.	: aynı yerde
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
Dr.	: Doktor
ed.	: editör
EDF	: Ermeni Devrimci Federasyonu
EDMTA	: Ermenistan Devlet Merkez Tarih Arşivi
EKSKMA	: Ermenistan Kamu ve Siyasi Kurumlar Merkez Arşivi
Erm.	: Ermenice
GMTA	: Gürcistan Merkez Tarih Arşivi
HIF	: Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MİDÖ	: Makedonya İç Devrim Örgütü
no	: numara, sayı
ÖMTA	: Özbekistan Merkez Tarih Arşivi
RDATA	: Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi
RİDSA	: Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi
s.	: sayfa
S. D.	: Sosyal Demokrat
VMORO	: Vnatresna Makedonsko Odrinska Revolucionerna Organizacija [Makedonya ve Edirne İç Devrim Örgütü]
yay. haz.	: yayına hazırlayan
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

yayıncının notu

ERMENİLER

ve

İTTİHAT VE TERAKKİ

İŞBİRLİĞİNDEN ÇATIŞMAYA

A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 465/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

Arsen Avagyan
Gaidz F. Minassian

Ermeniler ve İttihat ve Terakki

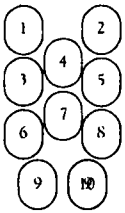
İşbirliğinden Çatışmaya

Proje
Masis Kürkçügil

Yayına Hazırlayan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Sayat Ayık

Kapak Fotoğrafı

"Osmanlı Meclisi'nin Ermeni Mebusları (10 Haziran 1909)"
(poster, 38x53 cm., Püzant Akbaş Arşivi)
1. Krikor Zohrab, İstanbul; 2. Keğam Der-Garabedyan, Muş;
3. Hagop Babikyan, Tekirdağ; 4. Hampartzum Boyacıyan (Murad), Kozan;
5. Karekin Pastırmacıyan, Erzurum; 6. Vartkes Serengülyan, Erzurum;
7. Bedros Hallacyan, İstanbul; 8. Nazaret Dağavaryan, Sivas;
9. Vahan Papazyan, Van; 10. Isdepan Ispartalyan, İzmir.

© 2005, Aras Yayıncılık

ISBN 975-7265-74-8

Baskı
Sena Ofset
Tel: (0212) 613 03 21

Birinci Baskı: Haziran 2005
İkinci Baskı: Kasım 2005

ERMENİLER

ve

İTTİHAT VE TERAKKİ

İŞBİRLİĞİNDEN ÇATIŞMAYA

ARSEN AVAGYAN

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler

ÇEVİREN
LUDMİLLA DENİSENKO

GAIDZ F. MINASSIAN

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler

ÇEVİREN
MUTLUCAN ŞAHAN

ARAS

İçindekiler

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler

ARSEN AVAGYAN

Önsöz 13

Bölüm I: 1908'E DEK ERMENİ SİYASİ PARTİLERİ İLE JÖNTÜRKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

İlk evre: 1894-1902 yılları 15

İkinci evre: 1902-1908 yılları 20

Bölüm II: ERMENİ SİYASİ PARTİLERİ İLE JÖNTÜRKLERİN MEŞRUTİYET'İN İLAN EDİLDİĞİ DÖNEMDEKİ İLİŞKİLERİ 1908-1909

1908 Devrimi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yeni durum 27

Ermeni siyasi partilerinin Jöntürk Devrimi'ne bakışı 33

a. Taşnaktsutyun 33

b. Devrimci Hınçak Partisi (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi) 40

c. Anayasal Ramgavar Partisi 45

d. Veragazmyal Hınçak Partisi 48

Seçimler ve 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılması 50

31 Mart Olayı ve Ermeni siyasi partileri 57

Bölüm III: ADANA OLAYLARI'NDAN BALKAN SAVAŞI'NIN PATLAMASINA DEK ERMENİ PARTİLERİ İLE İTTİHAT VE TERAKKİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER 1909-1912

Adana'daki kırımlar ve Ermeni siyasi partileri 63

V. Taşnaktsutyun Kongresi ve İttihatçılarla varılan anlaşma 69

Devrimci Hınçak Partisi'nin VI. Kongresi 74

Balkan Savaşı'na dek Ermeni siyasi partileri ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler 77

1908-1912 yıllarında Ermeni siyasi partileri ve öz-savunma 85
İttihat ve Terakki'nin IV. Kongresi ve Türkçülük 88
Hınçaklarla İtilafçılar, Taşnaklarla İttihatçılar arasında anlaşmalar 92
Taşnak karşıtı kampanya ve Taşnaktsutyun Danışma Kurulu (Eylül 1912) 103
Balkan Savaşları ve Ermeni siyasi partilerinin tutumu 107

Bölüm IV: İTTİHAT VE TERAKKİ DİKTASININ YERLEŞMESİ

İttihatçıların 1913'te yönetime el koyması 111
VII. Taşnaktsutyun Kongresi ve İttihatçılarla kesin yol ayrımı 118
S. D. Hınçak Partisi VII. Kongresi ve İttihatçı liderlere karşı terör taktiğinin benimsenmesi 120
Ermeni vilayetlerinde yapılacak reformlar ışığında ilişkiler 122
Dünya Savaşı'nın başlaması ve Ermeni partilerinin tutumu 131

Sonuç 133

Kaynaklar 135

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler

GAIDZ F. MINASSIAN

Giriş 145

DEMOKRASİ YANILSAMASI, 1908-1909 149

DÜŞ KIRIKLIĞI, 1909-1912 169

KOPUŞ, 1912-1915 188

Fotoğraflar 209

Dizin 225

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler

ARSEN AVAGYAN

Önsöz

XIX. yy. sonunda kurulan devrimci Ermeni partilerinin benimsedikleri temel amaç Batı Ermenilerinin özgürlüğe kavuşturulması ve Rusya ile Osmanlı imparatorluklarının egemenliği altında yaşayan doğu ve batı Ermenilerinin birleştirilmesiyle bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasıydı. XX. yy.a gelinirken Osmanlı topraklarında dört Ermeni siyasi partisi faaliyet gösteriyordu: Armenagan Partisi (kuruluşu 1885), Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi (kuruluşu 1887), bu partiden kopan *Veragazmyal* (Yeniden İnşa) Hınçak Partisi ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun, kuruluşu 1892). Ermeni siyasi partileri, hedeflerine ulaşmak üzere, Osmanlı imparatorluğunda Ermeni halkının ulusal kurtuluş mücadelesinde dayanışabilecekleri başka siyasi örgütlerle çabalarını birleştirmeye yöneliyorlardı. Öteki halkların siyasi örgütleriyle işbirliği ilkesi parti programlarına da yansımıştı. Söz konusu Ermeni partilerinin, Ermeni halkının Sultan II. Abdülhamit rejimine karşı verdiği ulusal kurtuluş mücadelesinin koşullarında ortaya çıkmış oldukları göz önüne alındığında, baskı altında olup hakları için mücadele etmekte olan diğer halkların siyasi örgütlerinin yanı sıra Türk halkının Jöntürkler gibi Sultan'ın yönetiminden ve güttüğü siyasetten hoşnut olmayan liberal katmanlarını da bir araya getiren tek bir cephe oluşturmaya yöneldikleri açıkça görülür. Bu ilişkileri kurma girişimini öncelikle 1894'te Jöntürklerin başlattığını belirtmek gerekir, ancak inisiyatif daha sonra, çabalarıyla II. Abdülhamit'e karşı tek cephe oluşturulmasını sağlayan Taşnaktsutyun'un eline geçti. Ermeni halkının ulusal kurtuluş mücadelesini ve bu mücadelenin başını çeken Ermeni devrimci partilerinin gözü kara eylemlerini dikkatle izlemekte olan Jöntürkler, Paris'teki dış merkezleri aracılığıyla Ermeni partilerine bir teklif getirdiler: Güç birliği yaparak reformları yalnızca Ermeni vilayetlerinde değil tüm Osmanlı ülkesi sathında gerçekleştirmek.

Bu araştırmanın amacı, Jöntürk hareketinin Temmuz 1908'de iktidara geldiği dönemden Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına dek Ermeni siyasi partilerinin Jöntürklerle ilişkilerindeki başlıca eğilimleri ve siyasi

ortamın dinamiklerini gözler önüne sermek, aynı zamanda da Jöntürklerin Ermeni siyasi partilerinin kendi aralarındaki ilişkileri üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak olacaktır.

Burada, Jöntürklerin 1908'de yönetime el koymasına dek Ermeni siyasi partilerinin faaliyetinde, ulusal kurtuluş mücadelesinin tüm boyutlarını belirgin bir biçimde etkilemiş olan iki önemli olgudan söz etmek kaçınılmaz olacaktır. Anlamını hâlâ korumakta olan bu olgulardan ilki, bu partiler arasındaki rekabet ve güçlerini bir araya getirememe sorunuydu: "[Ermeni ulusal hareketinin bunalımlarının] en ağır olanı (...) şudur kuşkusuz: Ermeni ulusal hareketi, kısa bir dönem (1890-1891) dışında, birleşik olamaz."[1]

Ulusal kurtuluş mücadelesini aynı biçimde olumsuz etkilemiş olan ikinci etken de, Ermeni devrimci partilerinin başındaki yöneticilerin Batı Ermenilerinin yaşam şartlarından pek haberdar olmayan, Osmanlı ülkesinin gerçeklerini algılamakta zorlanan, çoğunlukla Doğu (veya Rus) Ermenistan(ı) çıkışlı kişiler olmasıydı. Parti yönetiminin aldığı kararların yerli şubelerin itirazıyla karşılaşması sık görülen bir durumdu. Böylece yavaş yavaş Ermeni devrimci partileri içinde ciddi sürtüşmelere yol açan Rus Ermenisi / Osmanlı Ermenisi gerginliği sorunu su yüzüne çıkacaktı.

1. François Georgeon ve Paul Dumont, "Tarihin Aydınlığında Ermeni Sorunu," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı kitabın özetlendiği yazı dizisi içinde, çev. Server Tanilli, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1995.

I. BÖLÜM
1908'e dek Ermeni siyasi partileri ile Jöntürkler arasındaki ilişkiler

İlk evre: 1894-1902 yılları

Yurtdışında bulunan Jöntürk örgütleriyle Ermeni siyasi partileri arasındaki ilk temaslar 1891-92 yıllarında kurulur. Jöntürk hareketinin Paris merkezinin başında olan Ahmet Rıza, Devrimci Hınçak Partisi'nin (1909'dan sonra Sosyal Demokrat Hınçak Partisi) liderleri ile o sırada birçok kez bir araya gelmişti. Olumlu hava, aslında görüşmeler sırasında Ermeni siyasi partileri ile Jöntürkler arasında ülkenin geleceğine ilişkin görüşlerin taban tabana zıt olduğu ortaya çıkmış olsa da, yüzeyde korunmakta ve bu buluşmalar sürdürülmekteydi. Bu dönemde Jöntürkler, rejimi değiştirmek üzere devrimci bir yol izlenmesine karşı çıkmaktaydılar ve barışçıl yöntemlerle amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Batı Ermenilerinin, Berlin Antlaşması kararlarının 61. maddesinde Ermeni vilayetleri için öngörülen reformların yaşama geçirilmesi yönünde gittikçe güçlenen mücadelesi onlarda tedirginlik yaratmaktaydı. Jöntürkler, Ermeni partilerinin Berlin Antlaşması kararlarının uygulanmasına ve Vilayât-ı Sitte'yi (Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetler) imparatorluktan ayırma fikrine yönelik devrimci yöntemlerinden vazgeçmeleri koşuluyla, reformları gerçekleştirmek için ortak mücadele önerisi sundular. S. D. Hınçak Partisi liderlerinin benzer koşulları reddetmelerine karşın Hınçaklarla Jöntürkler arasındaki yüzeysel ilişki Isdepan Sabah-Gülyan adında bir parti yöneticisinin tanıklığına göre "ihtiraslar alevlenip düşmanca tavırları tutuşturuncaya dek," (1895) korunmuştu.[2]

Jöntürkler, Padişah gittikçe eylemciliği keskinleşen Batı Ermenilerinin mücadelesiyle başa çıkmayı ve büyük devletlerin Ermeni Sorunu'na müdahalesinden kaçınmayı başardığı sürece bu vilayetlerin ayrılma olasılığı karşısında pek telaşa kapılmıyorlardı. Oysa 1894 yılındaki Sason ayaklanması, onu izleyen Osmanlı Bankası baskını ve Babıâli önündeki gösteri büyük devletlerin dikkatini yine Ermeni Sorunu'na çekmişti. Avrupa'da Ermenilerin hak taleplerini destekleyen bir hareketin ortaya

2. Isdepan Sabah-Gülyan, *Badaskhanadunerı* (Sorumlular), Beyrut, 1974, s. 151.

çıkması ve büyük devletler tarafından hazırlanarak 11 Mayıs 1895'ten itibaren Ermeni vilayetlerinde uygulanması istenen reformlar projesi, Jöntürklerin düşüncesine göre, söz konusu bölgeyi ikinci bir Makedonya'ya dönüştürecek gerçek bir tehditti. Bu durum Jöntürk çevrelerinde kaygı yaratmış, konumlarını gözden geçinnelerine ve Ermeni devrimci partileriyle yakınlaşmalarına yol açmıştı. Jöntürkler böylece Ermeni partilerini 1895 reform projesinin yaşama geçirilmesi yolundaki taleplerinden vazgeçirmeyi umuyorlardı.

"Mayıs reformları" adıyla anılan bu projenin açığa çıkmasının ardından Ahmet Rıza'nın girişimiyle S. D. Hınçak Partisi'nin yöneticileri ile yeni bir buluşma ayarlandı. Bu toplantıda yakın zamanda Paris'e gelmiş olan Dr. Nazım da hazır bulunmuştu. Jöntürkler, işbirliği için Ermenilerin reformlardan vazgeçmeleri gerektiğini vurgulayıp kendi önerilerini yinelemiş, tüm Osmanlı ülkesini kapsayacak reformlara ulaşmak üzere ortaklık teklifinde bulunmuşlardı. Sabah-Gülyan ve arkadaşları Jöntürklerin bu önerisini geri çevirmiş, görüşmeler herhangi bir sonuç alınmadan kesilmişti.[3]

Bu başarısızlıktan sonra, Jöntürk hareketi içinde Ahmet Rıza'ya muhalif olan kanadın lideri Mizancı Murad, inisiyatifi rakibinden almak amacıyla 1896'da Londra'da Hınçak Partisi'nin liderlerinden Nazarbeg ile buluşmuş, ancak herhangi bir sonuç elde edemeden Paris'e dönmüştü. Jöntürk gruplarının her biri, hareket içindeki liderlik çekişmeleri arasında, kendi otoritelerini dayatmak için Ermeni partileriyle ayrı bir anlaşmaya varmaya çalışıyordu.[4] Ancak Hınçakların talepleri karşısında takınılan tutumu yumuşatmaya bu gruplardan hiçbiri yanaşmıyordu.

Jöntürkler aynı zamanda bir diğer Ermeni devrimci parti olan Taşnaktsutyun ile de görüşmeler yürütüyordu. 1896-97 yıllarında Cenevre'de Jöntürk örgütünün yöneticilerinden biri olan Tunalı Hilmi Taşnaktsutyun yöneticileri ile birçok kez bir araya gelerek aynı önerileri götürdü ve II. Abdülhamit istibdadına karşı mücadelede güç birliği istedi. 1897'de Cenevre'deki *Troşag* (Bayrak) gazetesinin bürosunu da ziyaret eden Ahmet Rıza onlara birliktelik önerdi. Koşullar, büyük devletlerin müdahalesini reddetmeleri, devrimci mücadele yöntemlerinden vazgeçmeleri, Jöntürklerle birleşip II. Abdülhamit rejimini devirme mücadelesini propaganda, ajitas-

3. *a.g.e.*, s. 155.
4. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), c. I, İstanbul, 1985, s. 191.

yon, kamuoyunun hazırlanması ve Batılı güçlerin manevi desteğini sağlamak gibi barışçıl yöntemlerle sürdürmeleriydi.[5]

Aslında öne sürülen koşullar Ermeni partilerinden herhangi birinin kabul edeceği gibi değildi. Görüşmelerin başında ortaya çıkan olumsuzluklara ve iki tarafın ödünsüz tutumuna karşın, anlaşmaya varma ve II. Abdülhamit karşıtı mücadelede güç birliğine girme umutları ile bu yöndeki çabalar ise sürüyordu.

1895-96 yıllarındaki Ermeni kırımları, bu sırada yapılan sayısız tutuklama ve Jöntürk hareketinin İstanbul merkezinin 1897'de çökertilmesi, II. Abdülhamit rejiminin devrilmesi için ortaklaşa çaba göstermenin kaçınılmaz olduğunun altını çizerek, Ermeni partileri ile Jöntürklerin birbirlerine karşı tutumları üzerinde büyük etki yaptı.

1896 yılı sonunda İstanbul surlarında istibdattan kurtulma adına Müslümanları Ermenilerle birleşmeye çağıran afişler görüldü. Tabii bu durum Avrupa'daki Jöntürklerin büyük ilgisini çekiyordu.[6] 20 Ocak 1897'de Taşnaktsutyun bir çağrı yaparak Jöntürk yöneticilerinin içinde bulundukları durumu gözden geçirmelerini ve silahlı mücadele yöntemlerini benimsemelerini istedi. Salt ajitasyon yöntemleriyle ülkede meşruti bir düzenin asla kurulamayacağını yineleyen benzer bir çağrı, yine Taşnaktsutyun tarafından aynı yılın 24 Temmuzu'nda bir kez daha yapıldı.[7] 31 Mayıs 1898'de ise *Troşag*'da çıkan bir makalede, Taşnaktsutyun, II. Abdülhamit karşıtı bir cephe oluşturmak üzere, bütün muhalif güçlerle görüşmeye hazır olduğunu bir kez daha vurguladı.[8] Jöntürklerin *Osmanlı* gazetesinde Taşnakların bu çağrısından bir alıntı yayımlanmıştı: "Milli ve dini ayrım yapılmaksızın bütün vatandaşlar ortak düşmana karşı birleşmelidir."[9] Daha önce muhaliflerin birleşmesinin kaçınılmazlığı üzerine bir dizi yazı yayımlamış olan Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i de zaman yitirmeksizin bu çağrıya ses verdi.[10]

Bütün bu çabalara karşın ilişkilerde karşılıklı çağrı düzeyinden öteye

5. Mikayel Varantyan, *Hay Heğapokhagan Taşnaktsutyan Badmutyun* (Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi), Erivan, 1992, s. 422.
6. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 217.
7. *a.g.e.*, s. 280.
8. *a.y.*
9. C. A. Noreyan, *Tıvakner H. H. Taşnaktsutyan Kordzuneutyunen* (E. D. Federasyonu'nun Faaliyetlerinden Kesitler), Boston, 1917, s. 218.
10. *a.y.*

geçilemedi. Bunun nedeni, bazı radikal görüşlü Jöntürklerin Ermeni siyasi partileri ile görüşülmesine karşı çıkmalarıydı. Sonuçta, istibdat koşullarına ve Jöntürk örgütünün ülke içindeki ağının neredeyse bütünüyle ortadan kaldırılmış olduğuna bakmaksızın Padişah'ı ikna amacıyla İstanbul'a dönüş yapan Mizancı Murad'ın ihanetiyle Jöntürkler arasında bir kriz ortaya çıktı. Aslında yurtdışındaki Jöntürk birimlerinin ve genelde Jöntürklerin Ermeni vilayetlerinde silahlı birimleri ve komiteleri olan Ermeni partilerinin güçlü desteğine ihtiyaç duymalarına karşın Ahmet Rıza görüşme masasına oturma kararlılığını göstermedi.[11]

Jöntürk hareketinde yeni dönem, Padişah'ın damadı Mahmut Paşa'nın iki oğlu Prens Sabahaddin'i ve Prens Lütfullah'ı da yanına alarak Batı'ya sığınmasıyla Aralık 1899'da başlar. Ahmet Rıza'nın katı bakışına karşı Prens Sabahaddin'in liberal fikirleri Türk olmayan halkların siyasi örgütleri içinde büyük destek buluyordu. 1900'de Damat Mahmut Paşa tüm muhalif güçleri bir araya getirecek bir kongre girişiminde bulundu. Bu kongrenin temel sorunsalı güç birliği olasılığıydı. Böylesi bir öneri öncelikle Ermeni partilerine yöneltilmişti, çünkü Osmanlı ülkesinde gücü ve etkinliği görece daha fazla olanlar Ermeni devrimci partileri ve Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü'ydü (Makedonya İç Devrim Örgütü – VMORO ya da MİDÖ).

Gelişmeler ışığında Jöntürklerle görüşmelerin boşa kürek çekmek olduğu kanaatine varan Devrimci Hınçak Partisi muhalif güçlerin bu kongresine katılmama kararı aldı. Taşnaktsutyun ve Veragazmyal Hınçak Partisi ise Jöntürklerin teklifini kabul etti.[12] Kongre başlayana kadar Veragazmyal Hınçak ve Taşnaktsutyun temsilcileri yaptıkları birkaç danışma toplantısı sonucunda bu kongrede tek blok halinde yer almayı kararlaştırdılar. "Bu nedenle Jöntürkler kongrede, iki partinin temsilcilerini değil, onların yerine, Ermeni sorununa aracı olan altı Ermeni gördüler."[13]

Muhalif güçlerin ilk kongresi 4-9 Şubat 1902 yılında Paris'te gerçekleşti. Kongreye, neredeyse tüm Osmanlı halklarını temsil eden 60-70 kişi katıldı. Kongre başkanı olarak Prens Sabahaddin seçilmiş, yardımcılıklarına da Ermeni Aharonyan ve Rum Satus getirilmişlerdi. Ermeni delegeleri, ilk oturumda, "Makedonya Sorunu diye bir şey olmadığı"nı gerekçe göstere-

11. *a.y.*
12. *Troşag* (Bayrak), Şubat 1902, no 2 (122).
13. *a.y.*

rek söz konusu kongreye Makedon devrimci örgütlerinin temsilcilerini davet etmemiş olan Jöntürklerin bu tutumunu açıkça eleştirdiler.[14] Kongredeki tartışmaların merkezini iki sorun oluşturuyordu. Bunlardan ilki, İsmail Kemal tarafından dile getirilen: "Salt propaganda ve yayın yoluyla devrim olmaz; bu nedenle silahlı güçlerin de devrim hareketine katılmasını sağlamak gerekir" şeklinde de ifade edilen devrimci yoldu.[15] İkinci sorun ise Ermeniler tarafından tartışma gündemine taşınan, reformların yapılabilmesi için, batılı güçlerin müdahalesinin kaçınılmazlığıydı.[16]

Ahmet Rıza ve yandaşlarından oluşan bir grup Batılı güçlerin müdahalesine sert bir biçimde karşı çıkıyordu. Prens Sabahaddin taraftarları ise ülkenin toprak bütünlüğünün korunması koşuluyla bu Ermeni görüşünü destekliyorlardı. Ahmet Rıza ile yandaşları, Osmanlıların kendi ülkelerinde reformları kendi elleriyle yapmaları, Avrupa'nın ise sadece moral destek vermesi gerektiği görüşünü savunuyorlardı.

Ahmet Rıza'nın yaptığı konuşmadan sonra Ermeni delegeleri kongre çalışmalarına katılmaya devam etmelerinin amaçlarına ters düştüğünü ileri sürerek toplantı salonunu terk ettiler. Ancak, kongre salonundan çıkmadan önce bir bildiri okudular. Bu bildiride: "Ermeni komitelerinin, halihazırdaki rejimin değiştirilmesi amacıyla Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapmaya hazır" oldukları, buna karşın "zaten Berlin Antlaşması kararlarının 61. maddesi ile 1895 Mayıs reformlarının yaşama geçirilmesinden başka bir amaca hizmet etmeyen ve Osmanlı devletinin birliğini ve bütünlüğünü tehdit etmeye yönelik olmayan kendi bağımsız eylemlerini de sürdürecekleri," belirtiliyordu.[17]

Ermeni siyasi partileri ile Jöntürkler arasındaki ilişkilerin bu ilk evresi gözden geçirildiğinde, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı ortak bir mücadele zemini oluşturmak üzere, hiç de kolay olmayan bir temas arayışının varlığı göze çarpar.

---

14. *a.y.*
15. Yuri Aşotoviç Petrosyan, *Mladoturetskoye dviyenie* (Jöntürk Hareketi), Moskova, 1971, s. 206; Türkçesi: *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 217.
16. *a.y.*
17. *Nor Giyank* (Yeni Hayat), 1902, no 1.

1902 kongresi asıl amacına ulaşamadı ve bu kongre sırasında Jöntürk hareketinin liberal ve muhafazakâr kanatları arasında belirgin bir ayrışma ortaya çıktı. 1902 kongresinden sonra Prens Sabahaddin ve yandaşları, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adında bağımsız bir örgüt çevresinde birleştiler.[18]

1903 yılında Ermenilerle Jöntürklerin ilişkilerinin gelişmesinde önemli rolü olan iki olay meydana geldi: İlk olay, topyekûn başkaldırıya hazırlık kararı alınan Makedon devrimci örgütlerinin 1903'ün Ocak ayında Selanik'te topladığı kongreydi. Bu isyan, 30 000 kadar devrimci ve de köylünün katılımıyla 20 Temmuz 1903'te çıktı ve Osmanlı ordusu tarafından ancak üç ayda bastırılabildi.[19] Makedonya'daki ayaklanma ve ardından büyük devletlerin gösterdiği tepki Balkanlar'daki Jöntürk komitacılarının etkinliğini canlandırmıştı. Jöntürk hücreleri, Makedonya ve Arnavutluk'ta tam da isyanın bastırılmasının ardından ortaya çıktı. Makedonya'da konuşlanan III. Ordu bünyesinde bulunan ve 23 Temmuz 1908 tarihindeki Jöntürk Devrimi'nin öncülüğünü yapacak olan subaylar arasında da hücreler oluşmaktaydı.

İkinci olay Ermeni özgürlük hareketi açısından çok anlamlıdır. 12 Haziran 1903'te Çarlık Rusya hükümeti Ermeni kilisesine ait mallara el koyma kararı aldı.[20] Ermeni devrimci partileri bütün etkinliklerini, böyle bir emir ortaya çıkana dek Osmanlı vilayetlerinde yoğunlaştırdıkları halde, Rus hükümetinin bu kararından sonra eylem çerçevelerini Kafkasya'yı da dahil edecek şekilde genişlettiler. Ermeni devrimci partilerinin etkin olarak yer aldıkları ilk Rus burjuva devrimi ise çok gecikmedi ve 1905'te geldi. Ermeni devrimci partilerinin Kafkasya'daki eylemliliği bu devrimin başarısına yardımcı olmuştu.

1907'de ilk Rus devriminin bastırılması ve Çarlık hükümetinin baskı sürecinin başlangıcına kadarki dönemde Ermeni partileri ile Jöntürkler arasında önemli herhangi bir ilişki gözlenmedi. Devrimci Hınçak Partisi Jöntürklerle olası bir teması 1902 kongresinde reddetmiş, 1906 yılına dek

18. bkz. V. İ. Şpilkova, *Mladoturetskaya revolutsiya 1908-1909* (Jöntürk Devrimi 1908-1909), Moskova, 1977, s. 42.
19. Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991, s. 18.
20. Dz. P. Ağayan, *Hay Joğovurti Azadakragan Baykari Badmutyunits* (Ermeni Halkının Kurtuluş Mücadelesi Tarihinden), Erivan, 1976, s. 22.

onlarla hiçbir görüşme yapmamıştı.[21] Muhalif güçlerin ilk kongresinin sonuçlarından memnun kalmayan Veragazmyal Hınçak Partisi de Jöntürklerle ilişkiden kaçınıyordu. Taşnaktsutyun 1906'ya dek Jöntürklerle parti yöneticileri düzeyinde herhangi bir ilişki kurmadı. Sadece 1903-1904'te, Taşnaktsutyun Van komitesi temsilcileri, Prens Sabahaddin'in talimatıyla birkaç kez Erzurum'a Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin şubesini kurmaya gelen bir temsilciyle bir araya geldiler.[22] Taşnaktsutyun tarafından 1905'te Padişah'a düzenlenen suikastta, parti yönetiminin Ahmet Rıza'ya müracaat ederek bu eyleme katılmalarını teklif etmesi istisnadır. Ahmet Rıza bu öneriyi sadece infial halinde reddetmekle kalmamış, "bağımsız bir Ermeni devleti yaratma hedefi"ni takip eden Ermeni devrimci partilerinin bunun gibi faaliyetlerini ve eylemlerini mahkûm etmişti.[23]

Jöntürk örgütünün ülke içinde ağını genişletmesi, devrimci faaliyeti koordine edecek bir yurtiçi merkezinin oluşturulması sorununu gündeme getirmişti. 1906 yılı Eylül ayında Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında kurulan Jöntürk örgütü bir koordinasyon ve yönetim merkezi oldu. Bursalı Mehmet Tahir, Yüzbaşı Ömer Naci, Mehmet Talat, Mithat Şükrü, Kâzım Nami, İsmail Canbulat, Enver ve İsmail Mahir beyler bu merkezin başındaydılar.[24] Selanik'teki merkez, özellikle propaganda ve III. Ordu subaylarını üyeliğe kazanmak üzerinde yoğunlaşarak tüm Jöntürk hücrelerini kısa bir süre içinde çevresine toparlamayı başardı. 1908 Devrimi Selanik merkezi sayesinde başarıldı ve ülke yönetimi bu sayede Jöntürklerin eline geçti. Zürcher'in de vurguladığı gibi: "1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayan, böylece önce Genç Osmanlıların sonra da çeşitli Jöntürk gruplarının uğrunda yarım yüzyıldır mücadele ettikleri idealleri gerçekleştiren ülke içindeki bu yeraltı örgütü oldu."[25] Aynı ya-

21. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 197.
22. Vahan Papazyan, *İm huşeri* (Anılarım), c. 1, Boston, 1950, s. 280-281.
23. O sırada Londra'daki Osmanlı elçiliğinde üçüncü sekreter olan Esat Paker, anılarında Padişah'ın kendisine hazırlanan suikasttan haberdar olduğunu, İngiltere'deki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'nın bu istihbaratı bir Ermeni'den almış olduğunu yazar. Bkz. C. Esat Paker, *40 let na diplomatiçeskoy slujbe. Vospominaniya turetskogo diplomata* (Diplomasinin Emrinde 40 Yıl, Bir Türk Diplomatının Anıları), Moskova, 1971, s. 19.
24. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 45.
25. E. J. Zürcher, *The Unionist Factor, the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden, 1984, s. 21; Türkçesi: *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 2003, s. 39.

zar, Selanik örgütünün, yurtdışındaki diğer Jöntürk merkezlerinden farklı olarak, sadece başkaldırının pratik sorunlarıyla meşgul olduğuna parmak basıyor.[26] Jöntürk hareketinin Selanik ve Paris merkezleri, 27 Eylül 1907'de, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleşmek üzere bir anlaşma imzaladılar.[27] Selanik'teki merkez, sadece Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü, Arnavut, Bulgar ve Rum topluluklarıyla ilişkideydi.[28] Ermeni siyasi partileriyle herhangi bir bağlantısı olmadı.

Selanik merkezinin kurulması Jöntürk hareketi içinde yeni bir etkinlik çizgisi belirledi. Paris'teki Jöntürk merkezi bundan sonra tüm çabasını Ermeni devrimci partileriyle bir anlaşmaya varmakta yoğunlaştırdı. Buna neden, daha önce üzerinde durulduğu gibi, Jöntürklerin 1894 yılından başlayarak asıl etkinliklerini ve propagandalarını Avrupa'da başlatmış olmalarıydı. Selanik'teki merkezin kurulmasıyla Jöntürklerin Balkanlardaki propagandalarının boyutu genişlemişti. Merkezin Makedon devrimcileriyle ilişkide olması bunu sağlıyordu. Buna karşın Jöntürklerin Anadolu'da ciddi bir dayanağı yoktu. Türk toplulukları anayasal düzenin kurulması konusundaki Jöntürk ideolojisine karşı temelde duyarsızken, II. Abdülhamit yönetiminde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Kürtler de Jöntürklere karşı düşmanca bir tutum içindeydiler. Bunun dışında, Jöntürklerin Osmanlı ülkesindeki bütün ulusların eşitliği fikri Müslüman nüfusun çoğunda büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyordu. Erzurum ve Trabzon'daki iki hücre dışında tüm Doğu Anadolu'da kayda değer hücre yoktu. Jöntürkler Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde konumlarını ancak Ermeni devrimci partileriyle sağlam bir ilişki kurarlarsa güçlendirebilecek ve yerli Ermeni komiteleri aracılığıyla Doğu Anadolu'da Jöntürk yayınlarını dağıtabileceklerdi. Jöntürklerin Ermeni partilerinin desteğine ne denli önem verdiklerini anlayabilmek için, Erzurum'da bir İttihat ve Terakki hücresinin kurulmasının altındaki nedenlerden birinin, bu hücre aracılığıyla yerli Taşnak ve Hınçak komiteleriyle ilişki kurmak olduğunu kaydetmek yeterli olacaktır. Paris'teki merkez bu amaca ulaşılması için kaleme aldığı bir talimatta Erzurum'daki şubenin tüm olanakları kullanmasını talep ediyordu.[29]

---

26. *a.y.*
27. Ayrıntılar için bkz. Petrosyan, *a.g.e.*, s. 255.
28. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, New York, 1977, c. II, s. 265.
29. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 195.

1906 yılında Ahmet Rıza, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Paris'te Hınçak Partisi yöneticileriyle buluştular. Jöntürklerin ilk kez bir Ermeni partisinin temsilcileriyle, var olan sorunları –Ermeni vilayetlerinin özerkliği sorunu da dahil olmak üzere– etraflı bir biçimde müzakere etmeyi kabul etmesi açısından bu görüşme çok önemli sayılmaktadır. Jöntürkler bu toplantıda çok daha yumuşak bir tutum izleyerek bir dizi sorun temelinde uzlaşmaya hazır olduklarını gösterdilerse de ortaya yeni çelişkiler çıktı.[30]

Jöntürkler Taşnaktsutyun ile bir anlaşmaya varma işinde çok daha başarı oldular. 1907 yılında Viyana'da yapılan Taşnaktsutyun IV. Kongresi'nde Jöntürklerle ilişkiler sorunu özel bir oturumda tartışılmıştı. Kongrede alınan karar gereğince parti komitelerine, "Kanlı Padişah'ın rejimi ile mücadelelerinde Türk muhalif güçlerinin her anlamda desteklenmesi" görevini vermişti.[31]

Taşnaktsutyun, kongrede alınan bu karara paralel olarak tüm muhalif güçleri bir araya getirecek ikinci bir kongre girişiminde bulundu. Bu öneri Hınçakların ve diğer partilerin temsilcilerinin yanı sıra iki Jöntürk lideri Ahmet Rıza ve Prens Sabahaddin'e de götürülmüştü. Jöntürk liderlerinin yanıtı olumluydu. 27 Kasım 1907'de Ermeni vilayetlerinde ortak faaliyet göstermek üzere bir anlaşmaya varmış olan Veragazmyal Hınçak ile Devrimci Hınçak partileri yöneticileri Taşnaktsutyun'un bu teklifini geri çevirip bütün Ermeni siyasi partilerini bir araya getirecek bir kongre çağrısı yaptılar.[32] Taşnaktsutyun, "Ermeni partilerinin hepsi birleşse de ellerinden bir şey gelmez, çünkü karşılarında, umduklarından çok daha güçlü bir düşman var. Bu nedenle Jöntürklerle bir anlaşmaya varmayı başarmak ve hedefe onların aracılığıyla ulaşmak kaçınılmazdır," yorumunu yaparak buna karşı çıktı.[33]

Yapmış oldukları anlaşmayla Devrimci Hınçak Partisi'ne bağlı olan Veragazmyal Hınçak Partisi de bu kongrede yer almayı reddetmişti. Armenagan Partisi ise öteden beri diğer halklarla işbirliği fikrine karşı bir tavır geliştirmişti.

Kongre Taşnaktsutyun'un girişimiyle 27-29 Aralık 1907'de Paris'te top-

30. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 201-213.
31. *Voroşumner H. H. Taşnaktsutyan Çorrort Inthanur Joğovi (Kağvadzkner)* (E. D. Federasyonu'nun Dördüncü Kongresi Kararları [Derlemeler]), Cenevre, 1907, s. 14.
32. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 218.
33. *a.g.e.*, s. 223.

landı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) temsilcilerinin yanı sıra, Taşnaktsutyun, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, *Armenya* (Ermenistan) ve *Hayrenik* (Vatan) gazetelerinin yazılışleri, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi (resmi organı *Lavora* gazetesi), *Hilafet* gazetesi yazılışleri, Ahd-ı Osmani Komitesi (Mısır) temsilcileri katıldı. "Solcu" Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü (VMORO ya da MİDÖ) de, kongrede alınan kararları sonradan benimsedi.[34]

Osmanlı muhalif güçlerinin ilk kongresinde yaşananları göz önüne alan Taşnaktsutyun örgütlenme bürosu, katılımcılara gönderdiği davetiyelere "Osmanlı devletinin bağımsızlığı ve bölünmezliği ilkesi herkes tarafından kabul edilmelidir" ibaresini koymuş ve kongrede Abdülhamit karşıtı bir cephe kurulmasına dair pratik sorunların tartışılacağını belirtmişti. Davetiyede kongrenin tartışma gündemi için üç sorun öne çıkarılıyordu:

1. Mevcut rejimin devrilmesi,
2. Meşruti bir yönetimin kurulması,
3. Nihai amaca ulaşılmasında yardımcı olacak barışçıl ve devrimci yöntem arayışı.[35]

Organizasyon komitesi, katılımcılardan bu maddeleri onayladıklarına dair bir kabul metni talep ediyordu.[36]

Kongrede Malumyan [Agnuni], Prens Sabahaddin ve Ahmet Rıza'nın başkanlık ettiği üç oturum yapıldı. Gündemin tartışılması sırasında Ermeniler ve Jöntürkler arasında temel sorunlarda bir kez daha görüş ayrılığı çıktı. Ahmet Rıza söz aldığında, kongrenin "saltanat ve hilafet hukukunu" kabul etmesini istedi. Taşnaklar cevap olarak "Padişahı ve hilafetin hakları"nı savunmak gibi bir niyetlerinin olmadığını bildirdiler. Sonuçta, kongrenin benimsediği ve kesinleşen "bildirge"den bu maddenin bütünüyle çıkarılması hususunda uzlaşma sağlandı.[37]

Zaten kongre çalışmaları sırasında, tartışmalı pek çok sorunun varlığına karşın, sorunlara değinilmeksizin bir uzlaşma sağlama ilkesine, en

34. E. K. Sarkisyan, *Politika Osmanskogo pravitelstva v Zapadnoy Armenii i derjavi v posledney çetverti XIX i naçale XX vv.* (Osmanlı Hükümeti'nin XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başında Batı Ennenistan Siyaseti ve Güçlü Devletler), Erivan, 1972, s. 232.
35. *Haydakir Osmanyan Gaysrutyan Inttimatir darreru kongresin (Kumarvadz Yevropayi Meç, 27-29 Tekdemper, 1907)*, (Osmanlı İmparatorluğu Muhalif Unsurlar Kongresi Programı [Avrupa'da Toplanmış, 27-29 Aralık 1907]), s. 9.
36. Petrosyan, *a.g.e.*, s. 262-263.
37. *a.g.e.*, s. 263.

geniş anlamda uyulmuştu. Gelecekteki devlet yapısı vb. konular geçiştirilirken, bu kongrede ulaşılan anlaşma, aslında tek bir maddeden oluşuyordu: II. Abdülhamit'e karşı mücadelede güç birliği. Ancak, bu kongrede Makedon, Rum, Arnavut, Arap örgütleri gibi ülke içindeki muhalif güçlerin çoğunluğu temsil edilmemişti. Ermeni tarihçi Meri Koçar'ın da tespit ettiği gibi "1907 Paris Kongresi'nin, ancak Türk-Ermeni muhalif güçlerinin bir dayanışma kongresi olarak değerlendirilebileceğini söylemek bile biraz zorlama olur, çünkü kongreye ne Devrimci Hınçak ne Veragazmyal Hınçak Partileri katıldılar, Taşnaktsutyun ise Ermeni vilayetlerinde mutlak bir otorite ve iktidar sahibi olmadı."[38]

Kongrenin son oturumunda II. Abdülhamit'in yürüttüğü ve ülkeyi felakete sürükleyen iç ve dış siyasetin ağır bir dille eleştirildiği ortak bir "Bildiri"ye imza atıldı. Bildiride, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren muhalif partilerin toplandığı 27-29 Aralık kongresinin, "istibdat rejiminin boyunduruğu altında ıstırap çeken ve Sultan II. Abdülhamit'in işlediği suçlar yüzünden tüm dünyanın gözünde çok kötü duruma düşen Osmanlı ülkesindeki halkların birliğine ulaşılacağı" söyleniyordu.[39] Bildiri, bütün halkları yönetime karşı ortak mücadeleye çağırıyordu: "Çünkü ancak şimdiki idareyi hemen değiştirmekle devletin başına gelen felaket ve parçalanmanın önüne geçilebilir. Bunun için,

1. Abdülhamit'in devrilmesi,
2. Yürürlükteki yönetim biçiminin kökten değiştirilmesi,
3. Meşruti rejimin kurulması, gereklidir.

Öngörülenlerin tümünün gerçekleştirilmesi için tek koşul, bütün bu zorluklara yol açan baş suçlunun uzaklaştırılmasıdır."[40]

Bildiride hedefe ulaşılması için aşağıdaki eylemler öneriliyordu:

1. İktidara karşı silahlı direniş,
2. Silahsız direniş –genel grev, devlet memurları, jandarma gibi görevlilerin katılımıyla direnişler, vb.
3. Vergi ödemenin reddedilmesi,
4. Ordu içinde propaganda; askerlere halka ve devrime karşı çıkmamaları konusunda çağrıda bulunmak,

38. Meri Koçar, *Armyano-turetskiye obşestveno-politiçeskiye otnoşeniya i Armyanskiy vopros*, (Ermeni-Türk Toplumsal-Siyasi İlişkileri ve Ermeni Sorunu), Erivan, 1988, s. 124-125.
39. *Troşag*, Ocak 1908, no. 1 (189).
40. *a.y.*

5. Genel ayaklanma,
6. Koşullarla ortaya çıkabilecek değişik mücadele yöntemlerinin benimsenmesi.[41]

Kongre kararlarının hayata geçirilmesini denetlemek için bir Daimi Komite de kurulmuştu.[42] Böylece, Ermeni partileri ile Jöntürkler arasındaki ilişkilerin ikinci evresi, diğer Ermeni partilerine göre daha güçlü konumdaki Taşnaktsutyun'un Abdülhamit'e karşı mücadelede güç birliği yapmak üzere İTC ile bir anlaşmaya varmış olmasıyla anılır. Bu anlaşma iki parti arasındaki işbirliğinin başlangıcı olmuştur. Az önce bahsettiğimiz gibi, Devrimci Hınçak Partisi ise Jöntürklerle ortak bir cephe oluşturmayı reddetmişti.

Meşrutiyet'in tesisi için ortak mücadele konusundaki Bildiri'nin kabulünün ardından, 1908'in Ocak ayından itibaren toplu bir isyan hareketini başlatmak için hazırlıklara girişildi. Özellikle Makedonya'daki Jöntürk örgütü kısa bir süre içinde çok büyüdü ve üyelerinin sayısı 15 000 kişiye ulaştı.[43] Jöntürkler Rumeli'de bulunan Osmanlı ordusundaki subayları yanlarına çekmekle çok büyük bir başarı elde etmişlerdi. Şevket Süreyya Aydemir'in tanıklığına göre, 1908 başlarında III. Ordu'da en az 2000 subay İTC üyesiydi. Başka verilere göre de aynı ordunun 7000 subayından 5000'i İttihatçıydı.[44]

Taşnaktsutyun da 1907 Paris Kongresi kararlarının yaşama geçirilmesinde Jöntürklerden geri kalmıyordu. 1908'in Şubat ayı itibarıyla, Bulgaristan'da askeri eğitim görmüş Taşnaklar devrimci birlikler oluşturmak üzere Ermeni vilayetlerine gelmeye başlamışlardı.[45] Taşnaktsutyun parti şubeleri aracılığıyla Jöntürk yayınlarının ülkeye gönderilmesi ve dağıtılması sağlanmıştı.[46] Bu dönemde Devrimci Hınçak Partisi ile Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti arasında bir yakınlaşma gözlenir. Ancak dış etmenler, 1909 yılı için öngörülmüş olan genel isyan sürecini hızlandırmıştır.

---

41. *Haydakir Osmanyan Gaysrutyan Inttimatir...*, s. 9-10.
42. *a.y.*
43. A. F. Miller, *Turtsiya. Aktualniye problemi novoy i noveyşey istorii*, (Türkiye. Yakın ve Yeni Zamanlar Tarihinin Aktüel Sorunları), Moskova, 1983, s. 62.
44. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 45.
45. Gürcistan Merkez Tarih Arşivi (GMTA), fon 3, dosya 1, belge 13.
46. Papazyan, *a.g.e.*, s. 285.

II. BÖLÜM

Ermeni siyasi partileri ile Jöntürklerin Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemdeki ilişkileri 1908-1909

1908 Devrimi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yeni durum

27 Ocak 1908'de Avusturya-Macaristan imparatorluğu dışişleri bakanı ülkesinin Avusturya sınırından Selanik limanına dek uzanacak bir demiryolu inşa etme kararında olduklarını açıkladı. Böylesi bir projenin gerçekleşmesi Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'daki konumunu güçlendirecekti. Doğal olarak bu Rusya'nın çıkarlarına aykırıydı. Avusturya'nın bu çıkışına misilleme olarak Rus çarı II. Nikola, İngiliz kralı Edward ile Reval'de bir araya geldi. Bu görüşme sırasında Makedonya'da reform için bir Rus-İngiliz projesi üzerinde çalışıldı.[47]

Reval'deki bu buluşma İTC içinde büyük bir infial uyandırmıştı. Makedonya'nın Osmanlı devletinden kopması an meselesiydi. Makedonya'daki Jöntürk hücreleri eylem kararı aldı. İsyan örgütleme kararı bu olay öncesinde Selanik merkezinde değil de daha alt kademedeki örgütlerde alınmaktaydı. Tarihçi Feroz Ahmad, Jöntürklerin eyleme geçmesini erkene alan bir neden daha ekler: Haziran 1908'de Padişah'ın Makedonya'daki III. Ordu'daki durumu yerinde incelemek üzere bir askeri komisyon tayin etmesi ve bu komisyonun istihbarat raporu temel alınarak subay kademelerinde geniş çaplı bir tutuklamaya girişilmesi.[48]

28 Haziran 1908'de Makedonya kasabası Resne'deki Jöntürk hücresi, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması için silahlı mücadele kararı aldı. Kolağası Ahmet Niyazi Bey komutasına verilen bölük, 3 Temmuz günü dağlara çıktı.[49]

A. F. Miller, Niyazi'nin ayaklanma nedenlerini şöyle ifade ettiğini yazar: "Hükümete ve Reval kararlarına karşı başlattığımız bu devrimle, bizler Hıristiyanları sevdiğimizi, vatandaşımız olarak kendimizle bir gördü-

47. P. N. Milyukov, *Vospominaniya* (Anılar), c. 1, Moskova, 1990, s. 26.
48. Feroz Ahmad, *The Young Turks, The Committee Of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, 1969, s. 6.
49. *a.y.*

ğümüzü, onların toprak mülkiyetine, aynı kendi toprağımız, mal varlıklarına kendi malımız gibi saygı gösterdiğimizi, yaşamlarını kendi hayatımız kadar önemsediğimizi eylemlerimizle göstermeliyiz. Devrimimiz... özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin ilanıdır."[50]

Oysa isyan tüm Makedonya'yı sarıp Padişah Kanun-ı Esasi'yi geri getirmek zorunda kalınca Niyazi bu kez ortaya, Jöntürklerin ilan ettiği özgürlük, eşitlik, kardeşlik ilkelerine ters düşen bambaşka bir açıklamayla çıktı. Bulgar, Yunan, Arnavut devrimci birlikleri Jöntürklere katılır katılmaz Niyazi şunları söyledi: "Bu memleket bizimdir ve üzerinde tek bir Türk yaşadığı sürece, Türkler dışında kimsenin efendilik etmesine izin vermeyeceğiz. (...) Jöntürk örgütünün güttüğü amaçlardan biri, Hıristiyanların mevcut olayları meydana getiren geçmiş arzularından vazgeçmeleri koşuluyla, imparatorluktaki her milliyete, her dine özgürlüğün verilmesidir."[51]

Jöntürkler iktidarı ellerine geçirdikten sonra Türk olmayan halkların siyasi partilerinin faaliyet gösterebilmesinin baş koşulu olarak imparatorluktan kopma fikirlerinden vazgeçmelerini dayatmışlardı. Doğan Avcıoğlu da İTC'nin daha ilk kurulduğu sıralarda "liberal bir hareket olmaktan çok daha fazla, milliyetçi bir hareket olduğunu" kabul eder.[52]

Taner Akçam ise "(...) Ancak Türklerin egemenliğinin kabulü koşulunda diğer uluslara yaşam alanları tanınacaktır," diye yazar.[53] Enver Bey'in binlerce kişilik kalabalık bir topluluk önünde yaptığı konuşmadaki ünlü sözlerini, yukarıdaki verilerin ışığında ve "kardeşlik" ilkesinin Jöntürk yorumu açısından irdelemek gerekir: "Ezelden beri hepimiz kardeşiz. Artık Bulgar, Rum, Romen, Yahudi, Müslüman yok. Bu mavi gökyüzü altında hepimiz eşitiz. Bizler Osmanlı olmakla gururluyuz."[54]

İsyana yeni bölgeler katılırken, III. Ordu'nun Padişah'ın emirlerine uymaması ve Anadolu'daki ordu birliklerinin Makedonya'daki isyanı bastırmayı reddetmesi II. Abdülhamit'i bir danışma kurulu oluşturmak zorunda bıraktı. 22 Temmuz 1908'de Padişah yeniden anayasayı tesis

50. Miller, *a.g.e.*, s. 63.
51. Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, İstanbul, 1993, s. 183-184.
52. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1974, s. 56.
53. Taner Akçam, *Turetskoye natsionalnoye 'Ya' i Armyanskiy vopros*, Moskova, 1995, s. 35; Türkçesi: *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1992, s. 51.
54. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, 1977, s. 574.

etmekle görevlendirdiği Sadrazam Ferit Paşa'yı azlederek yerine imparatorluğun Avrupa'daki kesimlerinde sükûneti sağlamak üzere daha sert önlemler almasını umduğu Sait Paşa'yı atamıştı. 23 Temmuz 1908'de Selanik ve Manastır'daki Jöntürk örgütleri, Padişah'ın emrini beklemeden Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe sokulduğunu ilan ettiler. Bunun üzerine Padişah, kendi kaldırdığı anayasayı yeniden yürürlüğe sokan kararı zorunlu olarak imzaladı.[55]

Anayasanın yeniden yürürlüğe konduğu, ertesi günkü gazetelerde ancak bir iki satırla duyuruldu. Bu da bazı çevrelerce, Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkede taşkın sevinç fırtınaları kopmasın diye Padişah'ın aldığı bir önlem olarak algılandı.

Temmuz 1908'de meydana gelen olayların belirgin özelliği bir grup komplocu subay tarafından gerçekleştirilen tipik bir askeri devrim, daha doğrusu bir askeri darbe olmasıydı; ülkede Padişah II. Abdülhamit rejimine karşı genel bir hoşnutsuzluğun varlığı aşikârdı, ancak devrim anında halk kitlelerinin desteği yoktu.

"Memleketimizde Meşrutiyet'in ilanı," diye yazar Süleyman Çapanoğlu, "imparatorluğun esaslı hatlarını değiştirmedi, iktidarda bulunanlar dış ve iç siyasette, imparatorluğun yürüdüğü yolda yürümekle kaldılar... O günden itibaren başlayan ve iktidardan yuvarlandıkları güne kadar devam eden İttihat ve Terakki idaresi, muhteşem bir facia olmuştur."[56]

Oysa devrimin sınırlı yapısına karşın, anayasal düzenin getirilmesi ve istibdadın ortadan kaldırılması coşkuyla ve sevinç gösterileriyle karşılanmıştı. Her yerde binlerce kişinin katıldığı mitingler düzenleniyor ve Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Bulgar kardeşliği sergileniyordu.[57] "En çok da, Abdülhamit'in yönetim yıllarında başka halklardan çok daha fazla acı çekmiş olan ve özgürlükleri için kanlarını akıtan Ermeniler sevinmekteydi."[58] Bunu, mitinglerde Ermenilerle birlikte söz alan ve Padişah'a karşı mücadelede onların rollerini vurgulayan İttihatçı liderler de kabul ediyordu. Hatta Talat ve Enver beyler, İstanbul'da Ermeni mezarlığını ziyaret ederek burada konuşma yapmış, bu mücadelede düşen Ermeni fedailerin mezarlarına çiçek koymuşlardı.

---

55. Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi, 1700'den 1958'e Kadar*, Ankara, 1958, s. 178.
56. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1964, s. 14-15.
57. Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 268.
58. A. Asdvadzaduryan, *İttihat-Taşnaktsagan Haraperutyunneri* (İttihat-Taşnak İlişkileri), *Hayrenik* (Vatan), 1969, no 12, s. 7.

Van, Erzurum ve diğer şehirlerde çok kalabalık gösteriler oluyordu. "İhtilal"in ölçüsünün kaçmasını istemeyen İttihatçılar, anayasayı yeniden "ihya" eden Padişaha yönelik tezahüratların duyulabildiği bazı gösterilerin Padişah yanlısı bir niteliğe bürünmesinden de memnun olmadıklarından, bu gösterilere bir son verilmesi çağrısında bulundular. İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi'nin 8 Ağustos 1908'de yayımladığı bildiride: "Artık bütün bu nümayişlere son verelim. Herkes iş ve gücü ile meşgul olsun," deniyordu.[59]

Daha önce de belirtildiği üzere devrim, ülkede iktidarı fiili bir durum yaratarak ele geçiren ve onu Paris'teki merkez ile, üstüne üstlük adem-i merkeziyetçi fikirleri İTC'ye yabancı olan Prens Sabahaddin ile bölüşmeyi hiç düşünmeyen Selanik merkezi tarafından hazırlanmış ve gerçekleştirilmişti. "Selanik Grubu" Heyet-i Merkeziye'nin yönetimini kendi ellerinde toplayabilmek için bütün önlemleri almıştı. Henüz Paris'te bulunan Sabahaddin'e Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni dağıtması ve adem-i merkeziyetçi bir hükümet kurulması ve ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesi konusundaki fikirlerinin propagandasını yapmaktan vazgeçmesi koşuluyla ülkeye dönebileceği bildirilmişti. İTC Heyet-i Merkeziyesi ilk kez Ağustos 1908'de yalnızca Selanik merkezinin üyeleriyle oluşturuldu.[60] Böylece kendi konumlarını güçlendiren Selanik komitesi, Paris merkezi ile herhangi bir bağının olmadığını ilan etti.[61] Bunun ardından, sürgünden İzmir'e dönen ve İstanbul'a gelmekte olan Prens Sabahaddin yanlısı bir grup Dr. Nazım'ın emriyle tutuklandı.[62] Yurtdışındaki Jöntürklerin yanı sıra, Heyet-i Merkeziye'den uzak tutulan bazı başka Jöntürkler de vardı. Bunlar, "hürriyet kahramanı" Niyazi Bey ve Manastır'daki ayaklanmayı yöneten Miralay Sadık gibi devrimde önemli rolleri olmuş, ancak Selanik Grubu'nun bağlılıklarından şüphe duyduğu kişilerdi.

59. Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet 1908-1918*, İstanbul, 1958, s. 18.
60. Talat Bey ve fikir arkadaşları bu Heyet-i Merkeziye'nin üyelerinin kimler olduğunu ancak Ekim 1908'deki ilk İttihat ve Terakki kongresinde öğrenebilmişti. Artık partide etkin bir rolü kalmayan Ahmet Rıza'nın dışında üyelerin hepsi Selanik merkezindendi. Kongrenin ilk oturumunda onaylanan Heyet-i Merkeziye'de şu kişiler bulunuyordu: Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Hayri, Talat, Ahmet Rıza, Enver, Habib ve İpekli Hafız İbrahim. Bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959, s. 496.
61. Adom, *Mer Havadamkı* (Âmentümüz), İstanbul, 1910, s. 3.
62. Koçar, *a.g.e.*, s. 163.

Jöntürk cephesinde iç mücadele Ermeni siyasi partilerinin gözünden kaçmamıştı. Taşnaktsutyun, Paris merkeziyle bu restleşmeyi, 1907 Paris Kongresi kazanımlarına sırt dönme olarak tanımladı, çünkü anlaşma metninde bu merkezin imzası vardı.[63] Talat, Nazım ve Bahaeddin Şakir, sadece II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi kararına karşı olduklarına, işbirliği alanında ise Paris Kongresi maddelerinden hiç de vazgeçmek niyetinde olmadıklarına Taşnaktsutyun liderlerini ikna etmekte gecikmediler.

Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti üyelerinin yandaşı olanların da tutuklanması, Sabahaddin ile sıkı ilişkisi olan Hınçak Partisi'ni endişeye düşürdü. Sabah-Gülyan ve Murad,[64] ağustos ayı başında Paris'te Prens Sabahaddin ile gelecekteki ortak faaliyetler sorununu gözden geçirmek üzere buluştular. Sabahaddin, İTC iktidarda sekiz ay kalmayı başardığı takdirde Ermeni halkını büyük bir trajedinin beklemekte olduğu konusunda Hınçak liderlerini uyardı ve Taşnaktsutyun'a Hınçak ile ilişkilerini düzeltmelerini ve ufuktaki tehlikeye birlikte karşı durmalarını tavsiye etti.[65] Meri Koçar'ın da yazdığı gibi, Hınçak Partisi yöneticileri, 1908 Devrimi'nden sonra bütün İTC karşıtı güçleri birleştirmeye uğraşan Sabahaddin'e elden geldiğince kendisini destekleme sözü verdiler.[66]

Aslında bu görüşme Hınçakların yeni koşullarda İTC'ye karşı nasıl bir tutum takınılması gerektiğine ilişkin ilk denemesiydi. Hınçak'ın Taşnaktsutyun'dan farklı olarak Jöntürklerin 1902'de Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile birleşen liberal kanadıyla işbirliği yapmayı tercih etmesinde, Sabahaddin'in savunduğu adem-i merkeziyet ve ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesi ilkelerinin önemli rolü olmuştu. Buna karşın, Hınçakların anayasanın yürürlüğe konulmasından sonra İTC ile ilişkilerini düzeltmeye yanaşmamasının altında Jöntürklerin kendi aralarındaki mücadele vardı. İTC'nin Sabahaddin yandaşlarına karşı tavrı Hınçakların temkinli olmasına yol açmış, onlarda hiç de dayanaksız olmayan kuşkular uyandırmıştı. Aynı uygulamaların, Sabahaddin'in yandaşı oldukları ve 1908'e dek İttihatçılarla görüşmeler sırasında

63. Adom, *a.g.e.*, s. 36.
64. Asıl adı Hampartzum Boyacıyan; daha sonra Kozan mebusu seçilmiştir.
65. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 239-240.
66. Koçar, *a.g.e.*, s. 163.

Ermenilerin bağımsızlığı konusunda sert tutum takındıkları için kendilerine de yöneleceğinden endişe eder olmuşlardı.

Bu nedenle Sabahaddin'le bir ön anlaşma yapmak Hınçak Partisi için siyasi bir adımdı; İTC ile işlerin sarpa sarması durumunda Hınçaklar, Sabahaddin'in çevresindeki İTC karşıtı güçlerle kaynaşarak kendilerine bir destek edinmiş olacaklardı.

Ülkede anayasal düzenin kurulmasına büyük umut bağlamış olan Veragazmyal Hınçak Partisi ve Armenagan Partisi ise Jöntürklerin parti içi mücadelesine anlam veremediler ve bu dönemde partilerini tek bir anayasal parti olarak birleştirmek üzere görüşmeler yapmakla meşgul oldular.

a. Taşnaktsutyun

Ermeni partileri içinde Jöntürklerle ülkede bir anayasal düzen kurulması için birlikte mücadele etmeye yönelik bir anlaşma yapmış tek parti olarak Taşnaktsutyun, Jöntürk Devrimi sonrasında da pozisyonunu güçlendirmişti. Parti yönetimi gerek Ermeni toplumundaki gerek bütün Osmanlı ülkesi içindeki konumunu pekiştirmek için Jöntürklerle yakınlıklarından yararlanmakta gecikmedi ve bu yönde etkin bir propaganda faaliyeti başlattı. Taşnaktsutyun'un Jöntürk Devrimi'ndeki rolünden söz ederken, bu partinin resmi yayın organı *Troşag* gazetesi, "Geçen yılki tarihi olayların şafağında Hıristiyan ve Müslüman devrimcilerin Paris'te anlaşmasının Taşnaktsutyun'un girişimleri ve çabaları sayesinde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Bu anlaşmanın olaylar üzerindeki etkisi tartışılmazdır," diye yazmaktaydı.[67]

Parti üyeleri bulundukları yerlerde aktif bir propaganda çalışmasına giriştiler. Taşnaklar her gün her vesile ile "Türkiye'ye anayasayı biz getirdik. Bu devrim, bir yıl önce Taşnaktsutyun ile Jöntürkler arasında Paris'te yapılan anlaşmanın sonucudur" sözlerini tekrarlayıp duruyorlardı. Böylece Taşnak önderleri, İstanbul'dan Van'a herkesi Jöntürk Devrimi'nin kendileri sayesinde gerçekleştiğine ikna etmeye koyuldular ve İttihatçıların gücüne dayanarak Ermenilerin ulusal ve siyasi yönetiminin dizginlerini ellerine geçirdiler.[68]

Anayasal düzenin kurulması, Ermeni partilerinin faaliyetlerinde değişikliğe gitmelerini ve yeni koşullara uymalarını da dayattı. Bu durum özellikle bağımsızlık fikrine ilişkindir. 1908 Devrimi'nin ardından Ermeni siyasi partileri, anayasal uygulamaların gelişmesiyle Batı Ermenilerinin yaşamlarının kolaylaşacağına, takibatların kesilmesiyle durumlarının iyileşeceğine, toprak davalarının çözüleceğine, II. Abdülhamit döneminde ellerinden alınan mal varlıkları ve toprakların iade edileceğine iyiden iyiye inanmışlardı. Bu nedenle partiler tüm çabalarını anayasal kurum-

67. *Troşag*, Ocak 1909, no 1 (199).
68. Ardag Tarpinyan, *Hay Azadakragan Şarjman Oreren (Huşer 1890-en 1940)* (Ermeni Özgürlük Hareketi Günlerinden [1890'dan 1940'a Hatıralar]), Paris, 1947, s. 181.

ların işleyişinin sözde kalmamasına yoğunlaştırmışlardı. Böylelikle Osmanlı Ermenilerinin ilerlemesi sağlanacaktı.

Taşnaktsutyun Temmuz 1908'de yeni taktiğini ve programında yapacağı temel değişiklikleri genel çizgileriyle belirlemişti. Parti yöneticilerinden biri olan Vahan Papazyan'ın anılarında söz ettiği gibi "Meşrutiyet yanlısı hareketin olumlu bir belirti olduğuna ve öteki halklarla dayanışarak bu süreci korumak ve geliştirmek gerektiğine, ne olursa olsun idari herhangi bir talepte bulunmaktan kaçınmaya, bunun yerine elden geldiğince eski rejimde yeri olan müsadere, topraklara el konulması ve yağma gibi uygulamaları gidermeye çalışmak gerektiğine inanmıştık. Bunun için başıbozuk çetelerinin silahsızlandırılmasını ya da barışçıl halka onlarla başa çıkacak silahların verilmesini talep edecektik."[69] Papazyan bunun dışında bir noktayı daha anımsatır: "Aynı zamanda, anayasal kurumların korunması işinde İttihat ve Terakki yöneticileriyle sıkı ilişkileri ve işbirliğini sürdürecektik."[70]

Meşrutiyet ilan edilir edilmez Taşnaktsutyun İstanbul Bürosu, partilerinin 1907 Paris Kongresi kararlarını savunmakta olduğunu, ancak ciddi garantiler talep ettiğini, çünkü Paris Bildirisi ile tahttan indirilmesi öngörülen II. Abdülhamit'e karşı olan yaklaşımın devrimci çevrelerde güvensizlik yarattığını bildiren bir açıklama yaptı. Bu açıklamada, II. Abdülhamit 1878'deki aldatmacayı yinelediği takdirde bütün devrimci örgütlerin yeniden silaha sarılacağı uyarısı yapılmaktaydı.[71]

3 Ağustos 1908 tarihli bir bildiride Taşnaktsutyun meşruti hükümetten taleplerinin dökümünü şöyle yapmıştı:

1. Ermeni vilayetlerinde serbest dolaşıma izin verilmesi,
2. Ermeni köylülerinin son yıllarda el konulmuş topraklarının iadesi,
3. 1895-1908 yılları arasında Ermenilere karşı çıkarılan kararnamelerin geri çekilmesi,
4. Bütün Ermeni siyasi tutukluların salıverilmesi ve bütün siyasi sürgünlerin dönmesine izin verilmesi,
5. Sayıları 90 000'i aşan Ermeni göçmenlerinin memleketlerine dönüşünün sağlanması.

69. Papazyan, *a.g.e.*, c. II, s. 24.
70. *a.y.*
71. *Nüter H. H. Taşnaktsutyan Badmutyan Hamar* (E. D. Federasyonu Tarihine Dair), c. I, Beyrut, 1984, s. 174.

Bütün bunların dışında, 16 yıldır Osmanlı topraklarında faaliyette olan Taşnaktsutyun "seçimler sırasında tam bir özgürlük içerisinde hareket edebilmek ve anayasanın idari adem-i merkeziyet esasına dayanılarak tadil edilmesi için" öteki halkların siyasi partileriyle ortaklık kararı aldı.[72] Son olarak, 1 Eylül 1908'de yapılan danışma kurulunda seçim öncesi programa son şekli verildi ve partinin yeni rejimden ve kurulacak Meclis'ten temel talepleri belirlendi:

1. Ülkenin bağımsızlığı ve bölünmezliği, meşruti rejimin varlığı sürdükçe kabul edilmelidir,
2. Ermeni vilayetleri Osmanlı imparatorluğunun ayrılmaz bir parçasıdır ve buraların yerel yönetimi, ülkede yaşamakta olan bütün halkların eşit olarak yararlanacakları adem-i merkeziyet sistemi temel alınarak yürütülmelidir,
3. Halkların temsili sistemi üzerinde kurulmuş olan Osmanlı merkez yönetimi devletin ortak işlerini yürütecektir. Dış politika, ordu, hazine, gümrük, demiryolları, posta, telgraf merkezi hükümetin yönetiminde kalırken diğer işler vilayetlere devredilmelidir,
4. Encümenler, adliye ve diğer yerel idari organlar, genel, adil, nispi temsil temelinde seçimle oluşmalıdır. Bu ilke bütün halklar ve dinler için eşitlikçi bir anlayışla uygulanmalıdır,
5. Vilayetlere yerel işlerini yürütme hakkı ve bu konuda geniş bir özerklik verilmeli, cemaat işleri de cemaatlere bırakılmalıdır. Vilayet gelirlerinin bir bölümü (%20-25) yerel gereksinimlere ayrılmalıdır,
6. Hükümetin tayin edeceği vali, mütasarrıf ve mahkeme reislerinin görevleri dışındaki bütün görevler yerel danışma kurullarına bırakılmalıdır,
7. Vilayet sınırlarının belirlenmesinde eski rejimdeki tasarrufun tersine nüfusun ulusal özellikleri ve kültürel gelenekleri göz önünde tutulmalıdır,
8. Bütün halklar ve dini gruplar bütünüyle eşit ve adil yönetilmeli, sınıf ve zümre karakteri taşıyan bütün ayrıcalıklar kaldırılmalıdır,
9. Kanun-ı Esasi adem-i merkeziyet esaslarına göre gözden geçirilmelidir,
10. İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, inanç özgürlüğü, toplantı

72. *a.g.e.*, s. 177.

özgürlüğü, protesto ve gösteri özgürlüğü tanınmalıdır. Özel malın, mülkün, haberleşmenin dokunulmazlığı tanınmalı, ülke içi seyahat belgeleri kaldırılmalıdır,

11. Ülke genelinde ilköğretim zorunlu hale getirilmeli ve ücretsiz olmalı, bütün ulusal okullara eşit muamele edilmelidir. Resmi dil öğrenimin dördüncü yılından itibaren verilmelidir,
12. Askerlik ülkenin tüm halkları için zorunlu hale gelmelidir,
13. Vergi sistemi değiştirilmelidir.[73]

Taşnaktsutyun'un seçim programında da görüldüğü üzere Ermeni vilayetlerinin özerkliği fikrinin yerini adem-i merkeziyet talebi almıştı. Bu durum 1914'e kadar sürmüştür. Taşnaktsutyun'un bakış açısına göre ülke halklarının gerçek hak eşitliğini bir tek adem-i merkeziyet sağlayabilirdi. 24 Ağustos 1908'de Simon Zavaryan, Pera'daki Surp Yerrortutyun Ermeni kilisesindeki toplantıda söz alarak, imparatorluğun yeni temelinin adem-i merkeziyet olması gerektiğini vurgulamıştı: "Türkiye ancak bu koşulla bağımsızlığını koruyup ilerleyebilir."[74]

Bu durumda şöyle bir soru akla gelmekte: Peki Taşnaktsutyun neden S. D. Hınçak Partisi gibi, öteden beri adem-i merkeziyeti savunmakta olan Sabahaddin ile birlikteliğe yanaşmadı? Taşnaktsutyun'un İTC'yi tercih etmesinin nedeni, ülkede gerçek iktidarın onların elinde bulunması ve Osmanlı Ermenilerinin sorunlarının ancak İTC'nin yardımlarıyla çözülebileceği inancıydı.

Talat Paşa anılarında 1908'in Temmuz ve Eylül ayları arasında Taşnaktsutyun'un propagandalarına ilişkin olarak şunları yazar: "İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyeti münhasıran kendi dahili teşkilatı sayesinde kabul ettirmeğe muvaffak olunca bütün Ermeni matbuatı bu muvaffakiyetin elde edilmesi hususunda Ermeni ihtilâl komitesi Taşnak teşkilâtının da büyük gayretler sarf etmiş ve Jöntürklere büyük yardımlarda bulunmuş olduğunu iddia etti. Jöntürkler, böyle bir iddiada kendi teşebbüsleri için bir tehlike görmediler ve hâlâ Ermenilerle anlaşabileceklerini ümit ettiklerinden bu neşriyatı icap ettiği şekilde tashih etmek lüzumunu hissetmediler ve Ermenilere de bir iftihar hissesi bıraktılar."[75]

Oysa bu yayınları tekzip etmek bir yana, İttihatçılar Taşnakların pro-

73. *Troşag*, Eylül-Ekim 1908, no 9-10 (197).
74. S. Zavaryan, *Abagetronatsumı* (Adem-i Merkeziyet), İstanbul, 1908, s. 6.
75. *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, İstanbul, 1946, s. 44.

pagandalarını teşvik ediyor ve müttefikleri olarak onların konumunu güçlendirmeye yönelik bir siyaset izliyorlardı. Tabii bunun altında yatan başka nedenler vardı. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Jöntürk Devrimi temelde ordunun askeri gücüyle başarılmıştı, ama halkın desteğinden yoksundu. Bulgarların devrimci örgütünün ve başlangıç evresinde Yunanlıların İTC'yi desteklemesi sayesinde ülkenin Avrupa vilayetlerinde edindiği güçlü pozisyon dışında, Cemiyet'in Anadolu'da hemen hiç şubesi yoktu. Ancak 1908'den sonra kurulan İTC kulüplerine de aslında eski rejimde görevleri olan ve yeni koşullar altında mevkiini kaybetmemeyi amaçlayan kişiler girmişti. Ülkede güçlü dayanaklarının olmaması, Jöntürklerin iktidarı tam anlamıyla ellerine geçirmelerini engelliyordu. II. Abdülhamit döneminde ayrıcalıklı bir yere sahip olan Kürtler, Jöntürklerin iktidara gelişini açıktan açığa düşmanca karşılamışlardı. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve bütün halkların eşitliği ilkesinin ilan edilmesi pek çok Kürt aşiretinin üzerinden zenginleştiği Ermeni halkının malvarlığının talan edilmesini düşünce temelinde de olsa önleyecekti. Öte yandan, seçim döneminde Meclis'te mutlak bir çoğunluğa ulaşmak için İttihatçıların diğer siyasi partilerin desteğine ihtiyacı vardı.

Taşnaktsutyun ile bağların güçlendirilmesini sağlayan başka bir neden daha vardı. Muhalif Hınçakların Sabahaddin'in partisiyle giderek güçlenen işbirliği gözden kaçmıyordu. Böylece Hınçak'ın Ermeni toplumu içerisinde güç kazanmasının önüne geçmek için İTC daha güçlü bir Ermeni siyasi partisi olan Taşnaktsutyun ile ilişkilerini sağlama alma yolunu seçmişti. İTC'nin Taşnaktsutyun'u destekleme yoluyla aynı zamanda Ermeni bünyesinde kendi konumunu da güçlendirmekte olduğu açıktı. Buna Erzurum, Van, Bitlis, Muş ve daha birçok şehirde açılmış olan İttihat-Taşnak kulüpleri de hizmet ediyordu. İttihatçılar aynı zamanda bu kulüpler aracılığıyla seçim propagandalarını da yapmaktaydılar. Hatta politikalarını başarıya ulaştırmak için Taşnaktsutyun'un bazı taleplerini de karşılamış ve taraftarlarının sayısını çoğaltmışlardı. Bunun sonucu Taşnaktsutyun'un isteği üzerine, Ermeni vilayetlerinde Ermenilerin baskı altına alınmasında etkin rolü olmuş bazı devlet memurları bu görevlerinden alındılar.[76] Ancak bu da Müslüman nüfusun bir bölümünde hoş-

76. N. N. Goloborodko, *Turtsiya* (Türkiye), Moskova, 1912, s. 225.

nutsuzluk yaratmıştı.[77] 1909'un Kasım ayında, baskılar sonucu memleketini terk eden ahalinin topraklarına el koyan Kürt şeyhi Hüseyin Paşa tutuklandı ve elinden alınan bütün topraklar yasal sahiplerine iade edildi.[78] 11 Aralık 1909'da dahiliye nazırı tarafından Ermeni vilayetlerine gönderilen bir telgrafta: "İstibdat döneminde Rusya'ya göç eden Ermenilerin bizim Müslüman muhacirlerimize devredilen toprakları ve evleri ilk sahiplerine iade edilecektir; Müslüman muhacirler ise başka bir yöntemle iskân edileceklerdir," deniyordu.[79]

1908'in Eylül ayında İttihatçılar Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'nı dağıtma kararı aldılar. Bu, Ermeni siyasi partilerinin öncelikli taleplerinden biriydi.[80] Ancak İttihatçılar, Kürtlerle ilişkilerinin keskinleşmesini istemediklerinden, Taşnak yöneticilerinden Vramyan, Aram ve İşkhan'ın (Nikol Boğosyan) 1895-96 yıllarında Ermeni kırımlarına katılmış olan aşiret beylerinin cezalandırılması talebini geri çevirdiler. Hınçak'ın İTC'ye yönelik daha belirgin bir muhalefete girdiği Kasım 1908'den başlayarak, yeni kurulan *Sahmanatragan Ramgavar* (Anayasal Demokrat) Partisi'nin Osmanlı Ermenileri arasında belirgin bir etkisi olmadığını da hesaba katan İTC, Taşnaktsutyun'u Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusunu temsil edebilecek tek yetkili parti olarak kabul etme siyaseti izlemeye başladı. İTC, müttefikinin konumunu güçlendirirken bazı Ermeni vilayetlerinde yönetici mevkilere Taşnakları getirmişti. İTC bu politikasıyla hem Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak arasındaki ilişkilerin sertleşmesini sağlamış oluyor hem de Ermeni ulusal özgürlük hareketi içindeki kırılmayı derinleştiriyordu. İleride gösterileceği gibi, İTC politikasının Ermeni siyasi partilerinin güçlerini bölmek ve Osmanlı Ermenilerinin öz-savunma konumlarını kırmaktaki rolü önemliydi. Devrimci Hınçak Partisi'nin yöneticilerinden biri olan Sabah-Gülyan'a göre: "İttihat ve Terakki bir tek Taşnakları Ermeni ulusunun temsilcileri olarak kabul ediyordu. Taşnaktsutyun da bu yönde hareket etmeyi tercih etmişti. Tabii ki bu da

77. Salâhi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*, Ankara, 1988, s. 20.
78. Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (RDATA), fon 2000, dosya 1, belge 1002.
79. *a.y.*, s. 222.
80. Aslında "Hamidiye Alayları" dağıtılmadı. Jöntürkler sadece "Hamidiye" adını "Aşiret Hafif Süvari Birlikleri" olarak değiştirerek onları özel alaylar kapsamında Türk ordusuna dahil ettiler. Bkz. M. Kalman, *Batı Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul, 1994, s. 56.

Türklerin, Ermeni ulusunu bölük pörçük etmeyi amaçlayan, bir partiyi bütün bir ulus olarak, bir parçayı bütün olarak gören makyavelist yaklaşımının dışavurumuydu. Gerçekten de Taşnaktsutyun böyle davranarak, örneğin beş-altı mebus çıkarmak, kendi dostları için kârlı birkaç devlet memuriyeti elde etmek gibi küçük birkaç avantaj sağlamıştı; ancak bundan zarara uğrayan Ermeni halkı oldu."[81]

Taşnaktsutyun da, İTC'den aynı biçimde yararlanmaya çalışıyordu. İTC desteğinin Taşnaktsutyun yandaşlarının sayısını artırmakta, hatta başka Ermeni partilerine üye olanları kendi tarafına çekmekte ayrı bir rolü vardı. Ardag Tarpinyan'ın tanıklığına göre, seçimler arifesinde Devrimci Hınçak Partisi'nin Van komitesi Taşnaklarla bir blok oluşturmuştu.[82] Aynı yazar Van'daki durumu, "[Taşnaklar] Van'daki Ermeni ruhani önderinin konutunu, hem cismani hem de dini danışma kurulunu, bu kurulların yürüttüğü kültür ve eğitim heyetini ellerine geçirdi; bunun sonucunda okulları teftiş görevini de devraldı" diye belirtir.[83] Böylece Van'da belediye reisliğine Rus konsolosunun tanımıyla "Türkler arasında geniş bir çevresi ve İstanbul'daki Ermeni liderleriyle yakın ilişkisi olan" Kapamacıyan tayin edilmişti.[84] Taşnaktsutyun'un Van'daki durumu Rusya'dan gelen İşkhan'ın yerel şubenin başına geçmesiyle daha da pekişmişti.[85]

Bitlis, Van ve Erzurum'daki Taşnak militanları yönetim işlerine bile karışıyorlardı. "Onlar (Armen Garo, Rupen), piskopos Nerses Karahanyan ile kent yöneticisini, bütün ordu ileri gelenlerini ve kentteki amirleri sürekli ziyaret ediyor ve onların bilgisi dışında alınan herhangi bir karar ya da emir uygulanamaz oluyordu."[86]

Padişahın af ilanından sonra birçok Taşnaktsutyun lideri ülkeye döndü. Simon Zavaryan, Agnuni, Rostom, Aharonyan aralarındaydı. İstanbul'a varan Taşnaktsutyun yöneticileri aslında Rus imparatorluğu çıkışlıydılar ve Jöntürkleri pek tanımaz, Osmanlı ülkesinin koşullarını bilmezlerdi. Bu nedenle ülkedeki siyasi güç dağılımını ve dengesini tam

81. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 119.
82. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 43.
83. *a.g.e.*, s. 181.
84. Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi (RİDSA), fon 180, İstanbul Konsolosluğu, dosya 517/2, belge 3922, 1908-1912.
85. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s. 43.
86. Sarkis ve Misak Piteyan, *Harazad Badmutyun Darono* (Daron'un [Muş] Gerçek Tarihi), Kahire, 1962, s. 262.

olarak kavrayamıyorlardı. Bu militanlar Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle "asırlık mücadelenin geride kaldığına, artık halkın aydınlanmasını sağlamak yolunda çalışmak gerektiğine"[87] ikna olmalarına karşın, partinin Osmanlı şubelerinin fedailik sıralarından geçmiş temsilcileri anayasal düzenin uzun ömürlü olacağına pek bel bağlamıyor ve İTC ile ilişkilerde mesafeyi korumak gerektiğini düşünüyorlardı.[88] Taşnaktsutyun'un içinde iki farklı akımın ortaya çıkışı böyle olmuştu: İttihatçılarla tam bir dayanışmayı savunan "merkezi" hareket ile devrimci mücadeleden başka her türlü yöntemi reddeden, partinin devrimci yönde örgütlenmesini talep eden "taşra" hareketleri.

Böylece 1908'in Temmuz-Ekim ayları arasındaki dönem İTC'nin Taşnaktsutyun aracılığıyla Ermeniler arasında konumunu güçlendirme politikası yürüttüğü süreç oldu. Taşnaktsutyun da Batı Ermenilerinin toplumsal ve siyasi lideri pozisyonunu güçlendirmek amacıyla İTC ile ilişkilerini pekiştirmeye bakıyordu.

b. Devrimci Hınçak Partisi (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi)

Devrimci Hınçak Partisi (1909'daki VI. Kongresi'nden sonra adı Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değişti), Taşnaktsutyun'dan farklı olarak 1902 ve 1907 kongrelerine katılmayı reddetmişti ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne daha yakındı. Hınçakların öteden beri gerilimli bir ilişki içinde olduğu İTC'nin iktidara gelişiyle birlikte Meşrutiyet'in temel ilkeleri olarak ilan edilen "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ilkelerine aykırı bir biçimde Prens Sabahaddin taraftarlarına karşı sert tutum takınılmış, bunu göz önüne alan S. D. Hınçak Partisi yöneticileri arasında İttihatçılardan gelecek baskılar konusunda pek de temelsiz sayılmayacak bir temkin doğmuştu. Bu durum parti yöneticilerini hemen ülkeye dönmekten alıkoyuyordu. S. D. Hınçak, dönmeden önce, kendisine karşı bazı sınırlayıcı önlemler alınmayacağına dair güvenceler elde etmek istiyordu. Partinin yöneticilerinden biri olan Suren Bartevyan, 14 Eylül 1908'de bu amaçla Ahmet Rıza ile buluştu. Bartevyan'ın "Biz Hınçaklar 1907 kongresine katılmadığımıza göre, gerçekten de İstanbul'da dostça

87. *a.y.*
88. *a.y.*

karşılanabilecek miyiz?" sorusuna Ahmet Rıza: "Ama sizin arkadaşlarınız halen oradalar, eski ya da yeni Hınçaklar olsun, biz kimseyi diğerinden ayırmıyoruz, hem kongreye katılmadınız diye size niye kinlenelim ki?" yanıtını vermişti.[89]

Anayasanın ilanından sonra, ülkedeki Devrimci Hınçak komiteleri çok zor durumda kalmışlardı. Çok kısa bir zaman aralığı içinde gerçekleşen Jöntürk Devrimi ve ardından gelen olaylar Hınçak yönetiminde şaşkınlık ve telaş yaratmıştı. Hınçak yönetimi bunun üzerine bir süre gelişmeleri bekleme kararı aldı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Devrimci Hınçak Partisi tutumunu belirlemek amacıyla Sabahhaddin ile bir görüşme yapmıştı. Taşnaktsutyun'un pozisyonunun güçlenmesi ve Hınçak Merkez Komitesi'nden gelen herhangi bir direktif olmaması, Hınçak komitelerinde tereddütler yaratmıştı. Bu koşullar içinde Hınçak Partisi'nin bazı şubeleri Taşnaktsutyun tarafına geçmişti. 1908'in Temmuz ve Ağustos aylarında Şebinkarahisar ve Malatya'daki bütün Hınçak şubeleri böylece Taşnaktsutyun'a katıldılar.[90] Van'da da aynı şey olmuştu.

Bu nedenle Hınçak yöneticileri temkini elden bıraktılar ve geri dönmekte acele ettiler. Sabah-Gülyan ve Murad (Hampartzum Boyacıyan) İstanbul'a gelmek üzere 15 Ağustos 1908'de Paris'ten yola çıktılar. Partinin Paramaz, Ardzıruni gibi yöneticileri de bu sırada İstanbul yolundaydılar.

Herhangi bir önlem almadıkları gibi, İttihatçılar bu dönüşleri kutluyor, bir yandan da Hınçak liderlerinin faaliyetlerini daha yakından izleyip kontrol etme imkânına kavuşuyordu. İttihatçıların, Hınçakların ve bütün öteki Ermeni partilerinin önüne sürdüğü tek koşul, mücadelede devrimci yöntemlerden ve Ermeni vilayetlerinin bağımsızlığı fikrinden vazgeçmeleriydi. Dönüşünde Pera'daki Ermeni kilisesinde bir konuşma yapan Sabah-Gülyan "Osmanlı Meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, ihtilâl fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz," demişti.[91] İstanbul'da 24 Ağustos-5 Eylül arasında gerçekleşen parti üyeleri toplantısında, siyasi özerklik verildiği takdirde Ermeni vilayetlerinin Osmanlı imparatorluğu bünyesinde kalması ge-

89. Manuk G. Çizmeciyan, *Badmutyun Amerigahay Kağakagan Gusagtsutyants 1890-1925* (Amerika'daki Ermeni Siyasi Partilerinin Tarihi 1890-1925), Fresno, 1930, s. 141.

90. N. T. S. T., *Miutyan gam Hameraşkhutyan Khntirı Hay Heğapokhagan Gusaktsutyunneru Miçev* (Ermeni Devrimci Partileri Arasında Birlik veya Uzlaşma Sorunu), Boston, 1909, s. 143.

91. Süslü, *a.g.e.*, s. 54.

rektiği tezi ileri sürülmüştü.[92] Sabah-Gülyan'la Murad İstanbul'a vardıktan 10 gün sonra İTC liderleri Talat, Enver ve Bahaeddin Şakir'le buluştular.

Karşılaştıklarında Talat, Heyet-i Merkeziyelerinin talimatıyla partiyi incelemek ve yöneticileriyle tanışmak amacıyla geldiğini bildirmiş, ancak daha sonra parti hakkındaki bazı istihbaratlar konusunda açıklama istemişti. Sabah-Gülyan, İttihatçıların bu buluşmadan önce Taşnaktsutyun yöneticileriyle görüşmüş olduklarını belirtiyor.[93]

Talat Hınçak'a bir ittifak oluşturmayı teklif etmiş, ancak ret yanıtı alınca, onların bir muhalefet partisi olarak faaliyet göstermelerini kabul etmişti.[94] İTC, Hınçak'ın daha önce Sabahaddin ile yapmış olduğu anlaşmadan haberdardı. Daha önceki deneyimleri de hesaba katan Talat'ın Hınçak'ın alacağı tavır konusunda hiçbir şüphesi yoktu. Dolayısıyla bu görüşme, Sabah-Gülyan'ın işaret ettiği gibi işbirliği olasılığı için bir arayıştan çok, her şeyin tahmin ettikleri gibi olduğunu anlamak için bir fırsattı sadece.[95] Sabah-Gülyan, İTC'nin Selanik'te 5-25 Ekim 1908'de yapılan kongresinin ilk oturumunda, Hınçak Partisi'nin faaliyetlerinin denetim altında tutulması konusunda özel bir karar alındığını da ekler.[96] Pascual Ohanian da aynı iddiada bulunur; ancak onun savunduğu, böyle bir kararın İTC'nin ikinci kongresinde (1909 Sonbaharı) alınmış olduğudur.[97]

Bu karara ilişkin tarihler konusundaki farklı görüşler, İTC kongrelerinin hiçbirinde böyle bir kararın ayrı bir madde olarak kabul edilmiş olmamasındandır. Bütün olasılıklara karşın, başka kaynaklar da bu olguya değinmiyor. Böyle bir kararın kongrede değil de, İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin bir toplantısında alınmış olması daha akla yatkın; çünkü, kongrelerde partinin izleyeceği genel çizgi saptanıyor, ayrıntılı çalışma Heyet-i Merkeziye'de yapılıyor, kararlar burada alınıyordu. 1908'den başlayarak Heyet-i Merkeziye tüm yönetim işlerini bünyesinde toplamıştı.[98]

Sabah-Gülyan ve Murad döner dönmez hemen parti şubelerini güçlen-

92. Koçar, *a.g.e.*, s. 165.
93. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 253.
94. *a.g.e.*, s. 255.
95. *a.y.*
96. *a.g.e.*, s. 268.
97. Pascual C. Ohanian, *La Cuestion Armenia y las Relaciones Internacionales 1897-1914*, c. II, Buenos Aires, 1982, s. 156-157.
98. Ternon, *a.g.e.*, s. 185.

dirmek ve Taşnaktsutyun'a katılımları engellemek için bir dizi önlem aldılar. Her ne kadar aykırı görünse de, bunu, Meşrutiyet'in korunması ve demokratik reformlar konusunda Taşnaktsutyun ile işbirliği için yaptıkları anlaşma yoluyla başardılar.[99] Bu anlaşma resmi nitelikli değildi ve zaten uzun da sürmedi. Yeraldeki parti kollarının toparlanmasında en önemli rolü, II. Abdülhamit'e karşı ödünsüz mücadelesiyle Osmanlı Ermenileri arasında çok popüler olan *Medzn* Murad (Büyük Murad, Hampartzum Boyacıyan) oynadı. S. D. Hınçaklar Murad'ın kişiliği sayesinde partilerinin nüfuzunun daha da artacağına güveniyorlardı.[100] Murad ve Sabah-Gülyan sorumluluğu üstlenerek parti programında bazı değişiklikler yaptılar ve partinin Osmanlı imparatorluğundaki yeni koşullara uyumunu sağladılar.[101]

S. D. Hınçak Partisi Merkez Komitesi'nin 24 Kasım 1908 tarihli bildirisinde ülkede artık bir anayasa olduğuna göre, partinin doğrudan doğruya yeni koşullara uygun bir şekilde faaliyet göstermesi gerektiği savunuluyordu. Bu amaçla parti şubeleri için özel bir program-tüzük de hazırlanmıştı. Bildiride partinin bu program aracılığıyla etkinliğini yasal temelde yeni baştan inşa etmesinin mümkün olacağı ifade ediliyor ve şubelere şu görevler veriliyordu:

1. Osmanlı ülkesinin değişik halkları arasında eşitlik ve kardeşlik düşüncelerini geliştirmek. Türklere ve toplumun başka kesimlerine Ermeni halkının ayrılıkçı hedefi bulunmadığını telkin etmeye önem vermek,
2. Ulusal ve dinsel ayrım yapılmaksızın toplumun her kesimine açık tutulacak Hınçak kulüpleri kurmak,
3. Örgütün güçlenmesi için çalışmak: Eski usullere dönülmesi için çırpınan gerici güçlerin hâlâ varlığını sürdürdüğü göz önünde tutularak, öz-savunma için halka yeni silahlar temin edilmesine çalışmak,
4. Bölgelerde her türlü anayasa ihlalini ve halkın haklarının çiğnendiği olayları hemen merkeze bildirmek,
5. El koyma olaylarının ayrıntılı bir biçimde listelenmesi.[102]

---

99. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 206-207.
100. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan 1887-1962* (S. D. Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), c. I, Beyrut, 1962, s. 317.
101. *a.g.e.*, s. 336.
102. Ermenistan Devlet Merkez Tarih Arşivi (EDMTA), fon 408, dosya 1, belge 86.

Bunların dışında, şubelerin, halkın ekonomik koşullarının iyileştirilmesini ve vergilendirme sisteminin düzeltilmesini sağlayabilecek önerileri varsa bildirmeleri isteniyordu.[103]

Eylül ayında halkın coşkulu törenlerle karşıladığı Prens Sabahaddin de İstanbul'a geldi. Karşılama töreninde Murad da bir söylevle yer aldı. Her ne kadar Prens İTC ile birleştiklerini ilan etmişse de, bunun salt taktik bir adım olduğu kimsenin bilmediği bir şey değildi ve İttihatçıların politikalarından memnun olmayanlar yavaş yavaş onun çevresinde toplanmaya başlamışlardı. Prens Sabahaddin'in yandaşları, 14 Eylül 1908'de, dağılan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin fikirlerine programında yer veren Ahrar Fırkası'nı kurdular.[104] Liberaller birçok konuda, özellikle de özgürlükler ve ülkenin ekonomik gelişmesi için en kısa zamanda alınacak önlemler noktalarında merkezi yönetime karşı çıkıyor, mevcut bölgesel idari taksimat düzeninin değiştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı.[105] *İkdam*, *Sabah*, *Serbesti* ve *Osmanlı* gazeteleri parti fikirlerini yaymaktaydı. Tarihçi Gülnihal Bozkurt partinin "Müslüman olmayan unsurları kendi tarafına çekip, devlet içindeki tabakalaşmaya engel olmayı" amaçladığını belirtir.[106]

Bu "Müslüman olmayan unsurlar"dan biri de S. D. Hınçak Partisi'ydi. Hınçak, Ahrar Fırkası'nın kurulmasının aslında Sabahaddin'in projesinin, yani İTC karşıtı tüm güçlerin dayanışmasının hayata geçirilmesi olduğunun farkındaydı. Bunun ötesinde, partiye çekici gelen, liberallerin adem-i merkeziyetten tek anladıkları her ne kadar siyasi değil de idari adem-i merkeziyet olsa da, Ahrar'ın bu yöndeki fikirleriydi.

Böylece 1908 Devrimi'nin ardından S. D. Hınçak Partisi, Jöntürk hareketinin İttihatçılara muhalif liberal kanadıyla dayanışmayı sürdürdü. Ancak bu muhalefet Meşrutiyet yanlısı bir temele dayanıyordu ve S. D. Hınçak Partisi Ermeni vilayetlerinin ayrılması fikrinden vazgeçerek, yeni rejimi güçlendirme yönünde hareket etme kararı almıştı.[107]

---

103. *a.y.*

104. Kuran, *a.g.e.*, s. 498.

105. Şpilkova, *a.g.e.*, s. 187-188.

106. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 200.

107. M. Avetyan, *Hay Azkayin Azadakragan Hisnamya (1870-1920) Huşamadyan yev Zor. Antranik* (Ermeni Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin Ellinci Yıldönümü ve Gen[eral] Antranik Albümü [1870-1920]), Paris, 1954, s. 39.

c. Anayasal Ramgavar Partisi

Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması Osmanlı ülkesindeki siyasi örgütlenmelere yasal faaliyet hakkı tanımıştı; bu da bir Ermeni siyasi partisinin daha kurulmasına vesile oldu: Sahmanatragan Ramgavar Partisi. Daha 1 Ekim 1908'de Armenagan partisi ile *Azk* (Ulus) gazetesi çevresinde toplanan Veragazmyal Hınçak Partisi'nin bir bölümü ve *Kağaparagtsagan* (hemfikir olanlar) cemiyeti, Birleşik Ermeni Devrimci Örgütü adı altında bir ittifak oluşturmak yönünde anlaşma imzalamışlardı.[108]

Örgütün amacı, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele eden tüm partilerin birleşmesi ve bunun sonucunda da Ermeni devrimci mücadelesini tamamlamak, Osmanlı Ermenilerini öz-savunma ve topyekûn isyan için hazırlamak, Ermeni vilayetlerini baskıdan kurtarmak, aynı zamanda, burada yaşayan diğer azınlıkların refahının ve kültürel gelişiminin güvencesi olacak bağımsız bir meşruti hükümet kurmaktı. Örgütün etkinlik alanı olarak doğu vilayetleri ve Kilikya seçilmişti.[109]

Bu yeni Ermeni örgütünün programının, büyük ölçüde, 1885'te kurulmuş olan Armenagan Partisi'nin etkisinde olduğunu gözlemek o kadar zor değil. Ancak meşruti düzenin kurulmuş olması sonucunda yeni kurulan örgütün amaçları farklılaşmıştı. Birleşik Ermeni Devrimci Örgütü'nün yöneticilerinin 4 Ekim 1908'den başlayarak İskenderiye'de yaptıkları bir dizi toplantıda Osmanlı imparatorluğunda Meşrutiyet'in kurulmasıyla devrimci faaliyetin gereksiz hale geldiği ve yeni koşullarda artık meşrutiyetçiliğin gerektirdiği hedefler için mücadelenin kaçınılmaz olduğu, bunun da ancak anayasal bir partinin kurulmasıyla mümkün olacağı yönünde ortak görüş belirmişti. Böyle bir parti kurulması için bir program tasarlanmış ve nihayet 31 Ekim 1908'de Anayasal Ramgavar Partisi adı altında yeni bir siyasi parti kurulması konusunda karara varılmıştı. Bu yapılanmaya Armenagan, Veragazmyal Hınçak'ın bir bölümü ve Kağaparagtsagan cemiyeti de katılmıştı. Aynı gün Veragazmyal Hınçak, Kağaparagtsagan cemiyeti ve Armenagan'dan oluşan Birleşik Ermeni Devrimci Örgütü, Anayasal Ramgavarlar Partisi'nin kurulduğu yönünde bir karar yayımladı: "Partimiz sözlü ve yazılı açıklamalarıyla, halkın, kendi haklarını esas alan Meşrutiyet'in özünü anlamasını ve bu yola girmesini; Ermenilerin Meşrutiyet'le gelen hak ve görevlere dair bilgisini

108. *a.g.e.*, s. 59.
109. *a.g.e.*, s. 60.

artırmasını ve genel siyasi yaşama alışarak hem Osmanlı vatanına hem de üyesi oldukları ulusa yararlı bireyler olmalarını sağlamak için çaba gösterecektir. İskenderiye, 31 Ekim 1908."[110] Kararın altında, G. Pözikyan, Mikael Natanyan, Mihran Damadyan, Şavarş Govinyan, Garabed Krikoryan'ın imzaları vardı.[111]

Parti programı çok ilginçtir. İçerik olarak Avrupa'daki benzer anayasal-demokratik partilerin programlarından kopyalanmıştı ve Osmanlı ülkesinin koşullarına uydurulmuştu. Giriş bölümünde şöyle deniyordu: "Osmanlı devletinde despotizmin mahvedilmesi ve Anayasa'nın yürürlüğü konulmasıyla beraber (...) yeni bir mutluluk ve ilerleme dönemi başlamıştır. Yönetim şeklindeki bu değişimin gerçekleşmesindön önce, ve hatta sözü edilen bu değişimin elde edilmesini hızlandırmak amacıyla, her ulusun gizli örgütlerinin ve devrim komitelerinin varolması için geçerli nedenler var idi. Halbuki bugün, medeni haklar belirgin bir derecede kazanılmış ve herkes devletin ve halkın yararına olan konularda düşüncelerini ifade etmekte, başkalarıyla konuşmakta özgür olduğundan, devrim örgütlerinin varolması ve faaliyet göstermesi için neden kalmamıştır. Bundan böyle kurulması uygun ve yararlı olacak örgütler, program ve faaliyetleri açık olmak şartıyla kanun çerçevesinde oluşturulacak siyasi örgütlerdir."[112]

Parti amaç olarak Kanun-ı Esasi'nin tadil edilerek demokratikleştirilmesini belirlemişti. Siyasi bağımsızlığın ve Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünün güvencesini idari adem-i merkeziyetin yerleştirilmesinde ve vilayetlerdeki ulusal hakların genişletilmesinde görüyordu. Osmanlı Ermenilerinin kültürel varlığını koruma konusunda manevi değerlerin, Ermeni dilinin, edebiyatının ve tarihinin korunması ve geliştirilmesine yöneliyordu. Ramgavarlar, 1860 Ermeni Anayasası maddelerinin de gözden geçirilmesi ve çağdaş gereksinimlere uydurulması gerektiğini savunuyorlardı. Partinin temel faaliyet araçları yayın yapmak, halka açık ulusal ve genel

110. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 192-193; Mete Tunçay, Anaide Ter-Minassian'ın *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912* (İstanbul, 1992) adlı eserine ek olarak hazırladığı bölümde Anayasal Ramgavar Partisi'nin programının Türkçe metnine yer vermiştir. Bu belgenin aslı Berlin'de Prusya Kültür Mirası Devlet Kütüphanesi'nde korunmaktadır. Burada programın 31 Ekim 1908'de İstanbul'da kabul edildiği belirtiliyor (s. 92).

111. Tarpinyan, *a.y.*

112. *a.g.e.*, s. 193-192; Tunçay, *a.g.e.*, s. 85.

toplantılar düzenlemek, seçimlere katılmaktı.[113] Ramgavarlar programlarında İttihatçıların tek bir Osmanlı ulusu yaratma siyasetine karşı çıkıyor, bu düşünceyi devlet çıkarları açısından da zararlı sayıvordu.[114]

Parti programı 31 Ekim 1908'de İskenderiye'de kabul edildi.[115] Parti kurulduktan sonra Damadyan, Pözikyan, Mıgırdiçyan, partinin merkezini kurmak üzere İstanbul'a geldiler, ancak bu niyetlerini başarıya ulaştıramadılar. A. Tarpinyan'ın yazdığına göre "Başkentteki Ermeni semtlerinde birkaç kulüp kurmak ancak iki yılda mümkün olabilmişti." Öte yandan, İstanbul Patrikliği Milli Meclisi toplantısında, çoğunlukta olan "bağımsızlar" Ramgavarlar ile "merkezi blok"u oluşturmak için birlikte hareket ederek önemli bir ağırlığa sahip olmuşlardı.[116]

Anayasal Ramgavar Partisi ile Ermeni ruhani çevreleri arasındaki yakınlaşma tesadüfi değildi. 1908 Jöntürk Devrimi öncesinde Patriklik Ermenilerin sadece dinsel değil, siyasal olarak da önderiydi. Hükümet Ermenilerle bütün bağlantılarını Patrikhane aracılığıyla kuruyordu. Ancak anayasa yürürlüğe girdikten sonra Ermeni siyasi partileri yasallaşınca durum değişmiş, Osmanlı Ermenilerinin yönetimi partilerin eline geçmişti. İTC de Patrikliği Ermenilerin dini merkezi olarak kabul ediyor, bütün siyasi sorunları Ermeni partilerinin, esas olarak da Taşnaktsutyun'un aracılığıyla çözüyordu. Patrikliğin bu durumu siyasi ayrıcalıklarına yönelik bir tehdit olarak görmesi Taşnaktsutyun ile ilişkilerini germişti. Patrikliğin uğradığı güç kaybı, Temmuz 1908'den sonra özellikle İstanbul'da Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak'ın kiliseleri parti toplantı yerine ve miting mekânına çevirmelerinden de anlaşılabilir. Bu toplantıların mücadele içinde olan bu iki partinin üyeleri arasında dalaşmayla sonuçlanması seyrek görülen bir olay değildi. Sonuçta, 11 Kasım 1910'da Eçmiyadzin *Gatoğigosu* tarafından yayımlanan bir genelge ile parti toplantılarının kiliselerde yapılması yasaklandı.[117]

Bütün bunlar, Patriklikle, ona uyan Ermeni Milli Meclisi ve Ermeni sosyal yaşamında reformların gerçekleştirilmesi yönünde dinsel ve siyasal sorunların çözülmesine yönelik bir etkinlik çerçevesi saptayan Anayasal Ramgavarlar arasında bir yakınlaşma doğmasına yaradı.[118]

113. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 193-194.
114. Tunçay, *a.g.e.*, s. 89.
115. *a.g.e.*, s. 85-105.
116. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 205.
117. bkz. EDMTA, fon 57, dosya 1, belge 17.
118. Avetyan, *a.g.e.*, s. 60.

Patrikliğin desteğine karşın Anayasal Ramgavarlar konumlarını güçlendiremediler ve 1914'e kadar Batı Ermenilerinin toplumsal-siyasi yaşamında belirgin bir rolleri olmadı. İzmir, Kharpert (Harput), Dikranagerd (Diyarbakır), Kilikya, Mısır ve Amerika'da partinin kulüpleri kurulmuş olsa da, 1912'de üyelerinin sayısı 1000 kişiyi geçmiyordu.[119]

Anayasal Ramgavarların yöneticileri İstanbul'a taşındıktan sonra İttihatçılarla ilişki kurmaya uğraştılar. Görünen, bazı temasların olduğudur. Ancak İttihatçılar bu partinin Ermeni çevrelerindeki yerini çok iyi bildiklerinden işbirliğine kalkışmadılar. İTC'nin üyelerinin ve liderlerinin anılarında Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak ile ilişkiler ele alındığı halde Anayasal Ramgavar Partisi ile herhangi bir bağdan hiç söz edilmez. Yine Türk ve Batı Avrupa tarihçilerinin çalışmalarında da buna hiç değinilmemektedir; hatta pek çok araştırmacının böyle bir partinin varlığı konusunda bilgisi dahi yoktur. Bu nedenle, Ramgavarların İttihatçılarla ilişkilerinin incelenmesine yarayacak temel malzeme ancak Ermenice kaynaklarda bulunabilir.

d. Veragazmyal Hınçak Partisi

Veragazmyal Hınçak Partisi'nin önemli bir bölümü Anayasal Ramgavar Partisi'nin kuruluşunda yer almış olsa da, kalan taraf Veragazmyal Hınçak Partisi adı altında faaliyetlerini sürdürdü. Partinin çok az üyesi vardı: 1912'de sayıları 50-100 kişiyi geçmiyordu.[120] 1908 Devrimi'nden sonra faaliyet merkezlerini İstanbul'a taşıdılar ve burada *Tzayn Hayrenyats* (Vatanın Sesi) adlı gazetelerini çıkarmayı sürdürdüler. Partinin lideri Aleksan Arzuyan (Vahe) idi.

12 Eylül 1908'de Veragazmyal Hınçak Partisi'nin İstanbul bürosu yayımladığı bildiride partinin yeni koşullardaki faaliyet programını duyurdu: "Veragazmyal Hınçak Partisi Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını içtenlikle selamlar. Partimiz anayasanın korunmasını ve tadilini, barışçıl ilerleme yolunda, devletin siyasi ve demokratik bakımlardan güçlenmesi yolunda ve ülkede yaşayan değişik halkların içinde bulundukları durumun iyileştirilmesi yolunda en büyük güvence saymaktadır.

119. Koçar, *a.g.e.*, s. 171.

120. A. S. Hamparyan, *Hay Hasaragagan-Kağakagan Midkı Arevmıdahayutyan Azadakrakan Uğineri Masin XIX Tari Verç - XX Tari Izgisp* (19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında Batı Ermenilerinin Kurtuluşu Yolunda Ermeni Toplumsal-Siyasal Fikriyatı), Erivan, 1990, s. 375.

Veragazmyal Hınçak Partisi bu nedenle, resmi olarak ilan eder ki:

1. Parti bundan böyle devrimci etkinliğini durduracaktır,
2. Yurtsever etkinliklerini barışın korunması ve özgürlüklerin genişletilmesine ayıracaktır,
3. Veragazmyal Hınçak Partisi Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünün korunmasından yanadır ve herhangi bir ayrılıkçı eğilimi ya da amacı bulunmamaktadır. Parti, Osmanlı Ermenilerini Osmanlı birliğinin ayrılmaz bir parçası saymakla birlikte Ermeni halkının asimile olmaması, dinsel ve kültürel varlığının korunması için çaba harcayacaktır,
4. Veragazmyal Hınçak Partisi, özgürlükçü rejime karşı ve eski düzeni geri getirmeye yönelik iç ve dış tehditlerle mücadele edecektir."[121]

Sonuç olarak, Jöntürk Devrimi'nden sonra Osmanlı ülkesinde dört Ermeni siyasi partisi faaliyet göstermekteydi: Taşnaktsutyun, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Anayasal Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi. Bu partiler içinde gerçek güce sahip olan partiler Taşnaktsutyun ve daha ufak ölçekte S. D. Hınçak'tı.

Meşruti düzenin kurulması Ermeni siyasi partilerinin programlarında değişiklik yapmalarına da yol açan bir olguydu. 1908'in Temmuz-Eylül aylarında devrimci Ermeni partileri yasal siyasi örgütlere dönüşerek, devrimci mücadele yöntemlerinden resmen vazgeçmişler, anayasal kurumların geliştirilmesi ve Ermeni vilayetlerinin siyasi özerkliği için çabalamaya koyulmuşlardı. Bu partiler amaçlarının gerçekleşmesinde belli ölçüde İttihatçılarla işbirliğine bel bağlamış durumdaydılar.

İttihatçılar ise ülke içindeki pozisyonlarını güçlendirmek için ilk dönemlerde Ermeni siyasi partilerinin, özellikle de Osmanlı Ermenilerinin çoğunun saflarına katıldığı Taşnaktsutyun'un desteğine gereksinim duyuyor, onları kendi taraflarına çekmeye uğraşıyorlardı. Jöntürkler bu siyaseti güderken, ilgi odaklarında iki Ermeni partisi vardı: Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak Partisi. Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partileri, Ermeni toplumu içinde dikkate değer bir yer edinemediklerinden, İttihatçıların gözünde önemsizdi. Bu nedenle, İTC ile Ermeni siyasi partilerinin 1908-1914 yılları arasındaki ilişkilerinden söz ederken Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak partilerinin ön planda olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir.

121. bkz. EDMTA, fon 408, dosya 1, belge 162, s. 1.

5-25 Ekim 1908 tarihleri arasında Selanik'te İTC'nin birinci kongresi yapıldı.[122] Bazı yazarlar kongrede cemiyetin siyasi fırkaya dönüştürülmüş olduğunu kabul etseler de bu sav gerçeğe uymaz.[123] Kongreden sonra Ahrar Fırkası İTC'nin işbirliği teklifine karşılık olarak İttihatçıların daha çok mason locasını anımsatan örgüt yapılarını değiştirmelerini istemişlerdi.[124] Cemiyet'ın fırkaya dönüşmeye niyetli olmadığına bir başka kanıt da, kongrede kabul gören yeni tüzükte disiplin önlemi olarak ölümle cezalandırmanın dahi bulunmasıdır, ki yasal bir siyasi partide bu tür bir ceza tasavvur edilemez.[125] Bunun dışında, örgüt yapısının değiştirilmesi yönündeki söz konusu karar çıkmış olsaydı, beş yıl sonra 1913'teki VI. İTC Kongresi'nde "örgüt=fırka" yönünde olağanüstü bir karar alınma gereği doğmazdı.[126]

Ortaya çıkan bu durum, İttihatçıların faaliyetlerinin doğru değerlendirilmesi açısından çok önemlidir. Gurko-Kryajin'in yazdığı gibi; "Jöntürklerin siyasi parti olarak anlaşılmaları, doğru değerlendirilmelerine engeldir. Bu arada Jöntürklerin kendileri de, 'parti' (fırka) sıfatını kendilerine yakıştırmaktan ve kullanmaktan kaçınmışlardır. Onlara göre bu ayıplanası, çirkin bir şeydi."[127]

Kongrede kabul edilen faaliyet programı 6 Ekim 1908'de gazetelerde yayımlanmıştı. Program temel olarak aşağıdaki noktaları içeriyordu:

1. Meşrutiyet'in gereklerinin hayata geçirilmesi,
2. 21 yaşını dolduran bütün yurttaşlara birinci dereceden seçme hakkı,
3. Siyasi toplantı serbestisi,

122. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908-1918 yılları arasında sekiz kongre topladı. Kongrelerde genellikle partinin izleyeceği siyaset üzerinde çalışılır ve Heyet-i Merkeziye'ye girecekler seçilirdi. Hem İTC'nin hem ülkenin yönetiminin Heyet-i Merkeziye'nin elinde toplanmış olduğu pekâlâ söylenebilir. Bkz. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongresi Zabıtları)*, İstanbul, 1992, s. 7. İttihatçıların ulusal politikaları açısından en önemli sayılanlar, üçüncü (1910), dördüncü (1911) ve altıncı (1913) kongrelerdir.

123. Mesela, Şpilkova, *a.g.e.*, s. 181.

124. Ahmad, *a.g.e.*, s. 39.

125. Mehmet Altan, "CHP ve Hukuk," *Sabah*, 27 Temmuz 1995.

126. Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

127. Gurko-Kryajin, *Istoriya revolutsii v Turtsii* (Türkiye'de Devrimin Tarihi), Moskova, 1923, s. 34.

4. Devlet kurumlarının bölgelerdeki uzmanlık alanlarının genişletilmesi,
5. Alınacak bütün idari kararların ve kararnamelerin Meclis'te tartışılması,
6. Türkçenin resmi dil olarak ilan edilmesi,
7. Tüm uyruklara ve bütün halklara eşit haklar tanınması, devlet memurluğuna, orduya vb. serbestçe girebilmeleri
8. Dini cemaatlerin ayrıcalıklarının korunması,
9. Çalışanlar ve işverenler arasındaki ilişkileri düzenleyecek kanunların çıkarılması,
10. Köylülere ve ziraatla uğraşanlara daha uygun şartlarla kredi verilmesi,
11. Aşar vergisinden müterakki vergiye geçiş,
12. Öğrenim özgürlüğü,
13. Okullarda eğitimin devlet denetiminde yapılması, Türkçenin bütün okullarda zorunlu olması,
14. Ülkede ekonomik kalkınma sürecini başlatmak için alınacak önlemler üzerinde çalışmak ve tarımın geliştirilmesi.

İttihatçılar bunların dışında 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de de bir dizi değişiklik yapmayı hedefliyorlardı.[128]

İTC bu program temelinde seçimlerde bir blok oluşturmaya yöneldi. İttihatçıların parlamentoda çoğunluğu elde etmek için farklı Osmanlı halklarının siyasi örgütlerinin desteğini elde etmeleri şarttı. Onlarla bir anlaşmaya varılmasını kolaylaştıran, ülkede hâlâ anayasanın ilanından doğan sarhoşluğun hâkim olması ve Jöntürklere anayasal kurumların korunmasının ve mükemmelleştirilmesinin garantörleri olarak bakılmasıydı. Bu olgudan yararlanan İttihatçılar Ağustos 1908'de Hıristiyan halkların bütün siyasi oluşumlarını İTC çevresinde bir araya getirmek üzere görüşmelere başladılar. İttihatçılar ve çeşitli halkların siyasi partileri arasında görüş farklılıkları ilk kez bu görüşmeler sırasında gün yüzüne çıkmıştı.

Başta Rumlar, onların ardından da Ermeniler, mebusluklarının çoğunu Türklere sağlayan ve Hıristiyan halkların temsilini en aza indirgeyen eski seçim sisteminin gözden geçirilmesini talep etmişlerdi. Sabah-Gülyan'ın da yazdığı gibi: "Öteki milletler, özellikle de Hıristiyanlar, en fazla beş-on

128. İttihatçıların programı, H. Z. Gabidullin, *Mladoturetskaya revolutsiya* (Jöntürk Devrimi), Moskova, 1936, s. 105-106'dan alıntılanmıştır.

mebus çıkarabiliyorlardı. Bu beş-on kişi halklarının hakkını korumak için 240 kişi ile nasıl baş edebilecekti ki?"[129]

Hıristiyan halklar eski seçim sistemi yerine Jöntürklerin geri çevirdiği nispi temsil sistemini savunuyorlardı. 1908'in Ekim ayında yayımlanan İntihap Kanunu Türk unsurun üstünlüğünü daha da güçlendirdi. "Seçim çevreleri her yerde Türk unsurunun hâkim olabileceği sınırlar içinde oluşturuldu... Seçimler başladığı zaman (Ekim ayında) Türk makamları ve Jöntürk komiteleri öyle arsız bir baskı uygulamaya koyuldular ki, bazı yerlerde Türk olmayan nüfus oy vermekten bütünüyle vazgeçti."[130]

İttihatçılar bunun da ötesinde, onay vermedikleri adayları gözden düşürmek için basını da olabildiğince kullandılar. Ahrar Fırkası Sadrazam Kamil Paşa ile Prens Sabahaddin'i aday olarak öne çıkardığında, İttihatçı basın onların aleyhine etkin bir propaganda başlattı.

Kasım başında Bitlis'te İTC ile Taşnaktsutyun'un ortak danışma toplantısı düzenlenmiş ve iki partinin seçim mücadelesinde birlikte hareket etmesi tartışılmıştı. Taşnaktsutyun tarafını İşkhan, Malumyan, Armen Garo temsil ediyordu. İTC heyetine ise Vehib Bey başkanlık ediyordu.[131] Bu müzakerelerde, Ermeni mebusların sayısının yarattığı sorun her iki parti için tıkanma noktasıydı. İttihatçılar Taşnakların sadece Meclis'te Ermenilere yirmi sandalye verilmesi talebini kabul etmemekle kalmamış, Ermeni mebus adaylarının İTC listelerine girmesini de dayatmışlardı. Sonuçta bu danışma toplantısından herhangi bir sonuç çıkmadı.[132]

Bu başarısızlıktan sonra partilerarası görüşmeler İstanbul'da, Taşnaktsutyun ve İTC'nin İstanbul merkezleri tarafından sürdürüldü. Bu toplantıların sonucunda İttihatçılar Ermenilerin özgür seçim hakkını tanıdı ve Ermeni vilayetlerinde bazı seçim çevreleri belirlendi.[133]

Devrimci Hınçak Partisi ise liberallerle birlikte adem-i merkeziyet ilkesini gündemde tutmak için Meclis'te güçlü bir parti grubu oluşturmak amacıyla bağımsız hareket etme taktiğini benimsemişti. Güç birliğine girmek için İTC ile görüşmeyi reddedip tek blok halinde ortaya çıkması ve bütün seçim kampanyası boyunca (Ekim-Kasım 1908), yönetiminin Prens

129. Isdepan Sabah-Gülyan, *Yeridasart Turkiya* (Genç Türkiye), Paris, 1908, s. 27.
130. Miller, *a.g.e.*, s. 69.
131. Papazyan, *a.g.e.*, c. I, s. 36.
132. *a.y.*
133. *a.g.e.*, s. 40.

Sabahaddin ve yandaşlarıyla pek çok kez bir araya gelmiş olması, seçim mücadelesinde Hınçakların Ahrar Fırkası ile dayanışmaya girdiğine kanıttır.

Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partilerine gelince, bu partilerin gücü herhangi bir başarı ummaları için yeterli değildi, ancak onlar İttihatçıları desteklemekteydiler.

İttihatçılar, uyguladıkları ağır baskı sonucunda, bazı yerlerde de sonuçlara itiraz edip seçimlerin yenilenmesini sağlayarak, hedeflerine ulaştılar. İttihatçıların başarısında Ermeni siyasi partilerinin (Devrimci Hınçak Partisi dışında) ve Makedonsko-Odrinska Devrimci Örgütü'nün verdiği desteğin rolü büyük olmuştu. Tahsin Ünal da bu noktaya dikkat çeker: "Ermeniler ve Bulgarlarla anlaşmaya muvaffak olan İttihat ve Terakki Fırkası Meclis'te ekseriyeti temin etti."[134]

Meclis 17 Aralık 1908'de II. Abdülhamit tarafından törenle açıldı. Seçimler şöyle bir etnik tablo ortaya çıkarmıştı: 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi.[135] Partilere göre dağılım ise şöyleydi: 160 İttihatçı, 20-25 Ahrarcı, 4 Taşnak, 1 S. D. Hınçak, 2 Bulgar devrimci, 1 Bulgar sosyal demokrat ve 70 bağımsız.[136]

Meclis'in çalışmaya başladığı ilk günlerde Ermeni mebusları Doğu Anadolulu Müslüman mebuslarla bir grup oluşturmayı denediler. Ancak onlar, Ermenilerle fraksiyon oluşturmaya razı olmadıkları gibi, bir süre sonra Ermeniler II. Abdülhamit döneminde ellerinden alınan toprakların iadesi konusunu Meclis'e getirdiklerinde, olası düzenlemeleri engellemek için bir karşıt grup oluşturdular.

1909 yılının Ocak ayında, Meclis'te Hıristiyan halkların dinsel ve kültürel ayrıcalıkları konusundaki ateşli tartışmalar sırasında Ermeniler, Rumlara ortak bir blok oluşturmayı önerdiler. Ancak Rumlar, haklı olarak, Hıristiyan mebusların kendi sorunlarıyla tecrit olmalarının olumsuz tepkilere yol açacağını savunuyorlardı.[137] Sonuçta 26 Rum mebus parlamentoda İTC'ye muhalif Ahrar'ı destekleyen ve "Rum fırkası" diye anılan bir grup oluşturdular.[138]

Böylece Ermeni mebuslar başlarda Ermenilerin toprakları ve mal-

134. Ünal, *a.g.e.*, s. 179.
135. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 200.
136. Papazyan, *a.g.e.*, s. 93.
137. *a.g.e.*, s. 101.
138. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 203.

larının iadesi konusunu Meclis kürsüsüne taşımama kararı aldılar ve Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünü savunan bir konumda idari adem-i merkeziyet için mücadele etmeye başladılar.[139] Meclis'teki Ermeni mebuslardan en çok söz alanlar Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Hampartzum Boyacıyan, Nazaret Dağavaryan ve Bedros Hallacyan'dı. Diğer mebuslar Türkçeyi iyi bilmedikleri için pasif kalıyorlardı.

Meclis'teki ilk oturumlardan sonra mebuslar arasında iki belirgin grup ortaya çıktı: İTC yanlıları ve karşıtları. Ermeni mebuslar ilk gruptaydılar. Hagop Babikyan ve Bedros Hallacyan zaten İTC üyesiydiler. Tarihçi Çark yanlışlıkla, İTC içinde pek çok kişi ile, özellikle de Talat'la yakınlığı olan Krikor Zohrab'ı da İttihatçılar arasında sayar.[140] Aslında Zohrab Taşnaktsutyun'a yakındı; ancak parlamentoda İTC ile işbirliği yapan Ermeni mebuslar bağımsız bir çizgi izliyor, yalnızca belirli sorunlarda karşıt görüşte oluyorlardı.

Daha önce de belirtildiği gibi, İTC imparatorluğun sorunlarının çözümünü devletin güçlenmesinde görüyordu; bunun için de katı bir merkeziyetçilik siyaseti izleyerek, başka halkların asimilasyonu yoluyla homojen bir nüfus yaratmak peşindeydi.[141]

İttihatçılar bu stratejinin uygulanması için iki aşama belirlemişti:

a. Hıristiyan halklara padişahlar tarafından büyük devletlerin baskısıyla tanınan dinsel ve kültürel ayrıcalıkları kaldırmak,
b. Türkçenin her yere girmesini sağlamak.

Daha seçim kampanyası öncesinde, Rum patriği İoakim, Jöntürklerin ilan ettiği genel eşitlik ilkesinin Hıristiyan halkların ibadet ve ana dilde eğitim gibi ayrıcalıklarına zarar vermemesi gerektiğini açıklamıştı. İoakim bunu teyit etmek için Babıâli'ye başvurmuş ve meselenin açığa kavuşturulmasını istemişti. Jöntürkler hemen konunun üstüne gittiler ve anayasanın teminatı altındaki eşitlik ilkesinin yeterli olduğunu, böylece ayrıcalıklara gerek kalmadığını, bu gibi şeylerin tüm Osmanlıların birliğinin önünde engel olduğunu savundular. *Tanin* gazetesinin sayfalarında tanınmış İttihatçı gazetecilerden İstanbul mebusu Hüseyin Cahit şöyle yazıyordu: "Kanun-i Esasi Rum vatandaşlarımızın hukukunu temine kâfi

139. Papazyan, *a.g.e.*, s. 101.
140. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953, s. 237.
141. Kamurân Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1988, s. 179.

değil mi? Ermeni'nin, Bulgar'ın, Türk'ün hukukunu temine kifayet eden bir kanun neden Rumların hukukunu temine kifayet edemesin."[142]

17 Aralık 1908'den sonra ayrıcalıklar sorunu yeni Meclis'te tartışılan ana konulardan biri oldu. Ermeni partileri de, İttihatçıların Hıristiyan halkların dinsel ve kültürel ayrıcalıklarını kaldırma planlarına ısrarla tepki gösterdiler. 25 Haziran 1909 tarihli *Azadamard* (Özgürlük Kavgası) gazetesinde Ermeni partilerinin bu konudaki ortak görüşü açıklanmıştı: "Hıristiyan halkların Müslüman bir ülkede varoluşlarını sağlayan temel bazı haklar, Meşrutiyet öncesinde ayrıcalık olarak görülüyorduysa da, şimdi artık böyle algılanmamaları ve Osmanlı ulusunu oluşturan bu halkların doğal hakkı olarak kabul edilmeleri gerekir."[143]

Hıristiyan halkların inatla karşı koyuşları ve kuşkuculukları karşısında, ayrıcalıklar konusunun büyük devletlerin müdahalesine vesile olmasından çekinen İttihatçılar planlarından vazgeçtiler. Böylece, yasa önünde tüm Osmanlıların eşit olduğunu bildiren Kanun-ı Esasi'nin 17. maddesinde değişikliğe gidilmemiş oldu.[144]

İttihatçıların ulusal politikalarının merkezindeki meselelerden ve Osmanlı ülkesinin Türk olmayan halklarının siyasi örgütleriyle ilişkilerin düzene girmesi için esas kabul ettiklerinden biri de Türkçenin kök salması, resmi dil olarak benimsenmesi ve genel olarak her yerde kullanıma sokulmasıydı. Bu siyaset her ne kadar 1911'den sonra İTC yönetiminde Türkçülük yandaşlarının üstünlüğü ele geçirmeleriyle doruğa tırmandıysa da, deneysel ilk adımlar 1909 başlarında atılmıştı. Olayları yerinde gözlemlemiş olan Edwin Pears'ın anlattığına göre: "Küçük Asya'nın nüfusu ezelden beri en azından iki dilliydi ve bütün ilanlar hatta dükkânların tabelaları genellikle dört dilde yazılırdı: Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca. Komite bütün bunları değiştirmeye ve herhangi başka bir dile yer olmadığına karar verdi. Hatta bazı Komite üyeleri eğitimin bütünüyle Türkçe olmasını önermekteydiler. Türk dili öncelikle okul dili olmalıydı, bazılarına göre ise Türkçeden başka dilde eğitim olmamalıydı. Bütün bu tartışmaların sonucunda bütün okullara Türkçe eğitim zorunluluğu kondu. Sokak isimleri de Türk ruhuna uygun olarak değiştirilecekti."[145]

İTC Türk dilini zorunlu hale getirme niyetini 1908 programında ilan

142. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 197.
143. *Azadamard* (Özgürlük Kavgası), 12/25 Haziran 1908, no 4.
144. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 201.
145. Edwin Pears, *Fourty Years in Constantinople*, Londra, 1915, s. 271.

etmişti. Türkçülüğün kurucularından biri olan Yusuf Akçura bunu "Dil ve tarih, bir milletin hüviyetini muhafaza ve inkişaf ettirmekte en mühim amillerdir," diye açıklar.[146] İttihatçılar başarıyı, gayrimüslim halkları varoluşlarının bu iki temel dayanağından yoksun bırakarak Osmanlıcılık adı altında asimilasyoncu bir siyaset izlemekte buluyorlardı.

Bu konu Meclis'te ilk kez, Rum mebus Kozmidi Efendi'nin bir konuşmasında, resmi dilin Türkçe olmasına karşın Osmanlıların ülke bütününde bu dile aynı biçimde hâkim olmadıkları gerekçesiyle, parlamentonun aldığı kararların yalnızca Türkçe yayımlanmasının doğru olmadığını, yerel gazetelerin bu yasaları ulusal dillerde yeniden basması gerektiğini önermesiyle, 3 Şubat 1909'da açıldı.[147] Bu öneri bütün Osmanlıların resmi dili bilmeye zorunlu olduğunu ve böyle bir şeye gerek olmadığını savunan İttihatçı mebusların sert tepkisiyle karşılaştı.

Rum mebusun önerisi Ermeniler tarafından desteklenmişti. İttihatçıların gösterdikleri kanıtlara karşı çıkan Vartkes Serengülyan: "Biz Osmanlıyız. Türk değiliz, resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşrutiyet'te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir," demişti.[148]

İttihatçıların yürüttüğü ulusal politika Osmanlı ülkesindeki temel sorunların çözümünde onlarla başka halkların siyasi partileri arasındaki köklü farkı gittikçe daha çok gün yüzüne çıkarıyordu. Ülkede İTC politikalarından memnuniyetsizlik yavaş yavaş büyüyordu; İttihatçıların muhalifleri de bundan yararlanmakta geç kalmadılar.

146. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVII. ve XIX asırlarda)*, İstanbul, 1940, s. 21.
147. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 200.
148. *a.y.*

İttihatçılar, devlet yönetmekte deneyimleri olmadığından, 1908'de iktidarı açıkça ellerine geçirememiş, yönetimi Eski Rejim'in bürokratlarından oluşan bir hükümete bırakmışlardı. İTC hükümetin bütün işlerine karışan ve yöneten bir kontrol mekanizması oldu. Bu müdahaleler Sadrazam Kamil Paşa ile Cemiyet arasında sürtüşmeye yol açmıştı. Kamil Paşa İttihatçıların etkisini kırmak için Ahrar Fırkası'yla yakınlaşmaya, aynı zamanda da İttihatçıların getirdiği yeniliklere düşman gericilerin sırtını sıvazlamaya başladı. Kendisine karşı ortaya çıkan bu azimli faaliyet İTC'de rahatsızlık yaratıyordu. 13 Ocak 1909'da İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Meclis-i Mebusan'da söz alarak, Kamil Paşa'yı ve yürütmekte olduğu politikaları eleştirdi.[149]

Kamil Paşa İttihatçıların bu eleştirisine yanıt olarak Padişah'la anlaşıp 10 Şubat 1909'da İttihatçılara bağlı harbiye ve bahriye nazırlarını görevlerinden aldı. Sadrazam bu hareketiyle ordu ve donanma üzerindeki kontrolünün önüne geçerek İTC'ye ağır bir darbe vurmuştu. Tehdit öylesine yakındı ki, İTC hemen en sert önlemleri aldı. İttihatçılar Meclis'te çoğunlukta olmalarından yararlanarak 13 Şubat 1909'da hükümete güvensizlik oyu verince Kamil Paşa kabinesi düştü.[150]

Temmuz 1908'den Nisan 1909'a dek İTC bir yandan da laik siyasete öfkeli muhalif dinci çevrelerle çatıştı. II. Abdülhamit'in tam desteğinden yararlanan bu gerici çevreler Jöntürkleri şeriatı çiğnemekle suçlamaya koyuldular. Mart sonunda ise bu çevreler İttihat-ı Muhammedi'yi kurdular ve başına *Volkan* gazetesinin başyazarı Derviş Vahdeti'yi getirdiler. İttihat-ı Muhammedi'nin programı 5 Nisan 1909'da yayımlandı. Fırka, bir Osmanlı ulusunun ancak İslam ilkelerine dayanılarak yaratılabileceğinde ısrar ediyor, halkların Osmanlılık düzleminde birleştirilmesine karşı çıkıyordu. Programda hem İTC hem de Ahrar Fırkası'nın savunduğu Batılılaşma amaçlı reformlara da karşı çıkılıyordu.[151] İttihat-ı Muhammedi'nin oluşmasında, II. Abdülhamit'in büyük desteği olmuştu. Onun maddi desteği sayesinde Mart 1909'da *Volkan* gazetesinin tirajı 8000'e çıkmıştı.[152]

149. Ahmad, *a.g.e.*, s. 32.
150. Şpilkova, *a.g.e.*, s. 210-211.
151. Ahmad, *a.g.e.*, s. 40.
152. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 142.

İTC karşıtı propagandayı Ahrar Fırkası da destekliyordu. Bu kampanya tek bir kaynaktan yönetilmiyordu ve birbirine taban tabana zıt birçok akımdan oluşuyordu. Ne var ki amaç tekti: İTC'yi iktidardan uzaklaştırmak.

Bu propaganda en ateşli sürecine 1909'un Mart sonu ile Nisan başında ulaştı. Mart ayında İttihatçılar daha önce askerlik görevinden muaf olan din adamlarının, softaların (medrese öğrencilerinin) da askerliğe alınmasını öngören bir yasa tasarısı hazırladı.[153] Bu yasa tasarısıyla İTC muhalif cepheyi güçlendirmişti. İTC'nin bir başka hatası da örgütün silahşorlarının 6-7 Nisan gecesi muhalif gazete *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi'yi öldürmesiydi. Cenaze, büyük bir kalabalığın katılımıyla İTC karşıtı bir gösteriye dönüşecekti.

Başkentte sular gitgide ısınıyordu. Eski duruma dönüş ve elde edilen anayasal hakların yok edilmesi olasılığı Hıristiyan halkların siyasi partileri ile İttihatçılar arasındaki görüş farklılıklarını yumuşatmıştı. II. Abdülhamit rejiminin geri getirilmesinden başkalarından daha fazla çekinen Ermeni partileri İTC çevresinde saf tutanların başını çektiler ve Meşrutiyet'in güç kazanması için mücadele eden öteki siyasal örgütleri de kendilerini izlemeye davet ettiler. Bu yönde ilk girişim, bütün siyasi parti ve örgütlere kavgaları kesmeleri, görüş birliğine ulaşılan noktalarda anlaşmaya varmaları çağrısıyla Taşnaktsutyun tarafından yapılmıştı.[154] Bunlar olurken Taşnaktsutyun hâlâ II. Abdülhamit'in rejimi tekrar ele geçireceğine inanmamaktaydı. Parti'nin görüşüne göre, Padişah "İttihat ve Terakki'nin elinde bir oyuncak ve alet olmaktan öteye gitmiyordu."[155]

Taşnaktsutyun'un çağrısı, eşgüdüm için karma bir danışma kurulu oluşturmayı öneren Jöntürk gazetesi *İkdam* tarafından da yayımlandı. Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı.[156] İTC bu koşullarda kendine karşı bir girişimi önlemek için Padişah'a sadık avcı taburunu ve hassa ordusunu başkentten çıkarma kararı aldı. Bu birlikler kendilerine karşı koymakta kullanılabilirdi. Ancak İTC'nin bu hareketi bir tepki doğurdu.

153. A. N. Mandelştam, *Yeridasart-Turkeri Bedutyuni* (Jönrürklerin Devleti), Eçmiyadzin, 1916, s. 17.
154. Sonyel, *a.g.e.*, s. 24.
155. *Troşag*, Şubat-Mart 1909, no 2-3 (200).
156. Sonyel, *a.g.e.*, s. 24.

13 Nisan'da (eski takvimle 31 Mart) Taşkışla'da konuşlanmış olan 4. Avcı Taburu, ardından da hassa ordusu ayaklandı. Padişah hafiyeleri tarafından propagandası yapılan İttihat-ı Muhammedi'ye bağlı erbaşlar, birkaç İttihatçı subayı öldürüp, diğerlerini de bağladıktan sonra "Şeriat isteriz!" diye bağırarak sokaklara döküldüler. Askerlerin çoğunun bu isyanın arkasında kimin olduğundan haberi yoktu.[157]

İsyancılar Şeyhülislam'a taleplerinin yer aldığı sekiz maddelik bir liste sundular:

1. Şeriat ilkelerinin kayıtsız şartsız uygulanması,
2. Anayasanın korunması,
3. Ahmet Rıza'nın Meclis-i Mebusan reisliğinden alınması,
4. İstanbul mebusu Asım Efendi'nin Meclis-i Mebusan reisliğine, Krikor Zohrab'ın da onun yardımcılığına getirilmesi,
5. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet ve hükümet işlerine karışmasının önüne geçilmesi,
6. Harbiye nazırı Rıza Paşa'nın emekli edilmesi, yerine Nazım Paşa'nın atanması,
7. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın emekli edilmesi ve yerine Kamil Paşa'nın getirilmesi,
8. Bu taleplerin 24 saat içinde yerine getirilmesi ve Şeyhülislam'ın fetvasıyla onaylanması.[158]

Gerçekte İTC'nin iktidardan uzaklaştırılması özenle hazırlanmış bir siyasi programdı. Yapılan propagandanın etkisinde kalarak harekete katılan askerlerin normal şartlarda İttihatçıların şeriatı kaldırmak istediğini düşünmeyeceği açıktır.

31 Mart 1909 olayı İstanbul'da panik yaratmıştı. Özellikle bu gibi olayların genellikle kendilerine yönelik yeni bir kırımla noktalanacağını çok iyi bilen Hıristiyanlar korku içindeydi. Osmanlı yöneticileri asırlar boyu Müslümanları yatıştırmak için gelgeç bir siyaset izlemişti: Müslümanların başına gelen bütün felaketlerin tek suçlusu olarak Hıristiyan tebaayı göstermek. Ermenice *Jamanak* (Vakit) gazetesi yaşanan korkuyu şu şekilde aktarır: "Herkes kardeşin kardeşe kıydığı savaşın yeniden başlayacağını ve her tüfek patlamasında yüzlerce yurttaşın hayatının söneceğini düşünüyordu. Ermeniler başkentteki ana kiliseyi güvenilir bir yer sana-

157. Ünal, *a.g.e.*, s. 181.

158. *Azadarar Şarjun Panagi Hağtagan Mudkı i G. Bolis* (Kurtarıcı Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Muzaffer Girişi), İstanbul, 1909.

rak, yaşamlarını kurtarmak umuduyla gruplar halinde oraya doluşmaya başladılar. Ana kilisede toplananlar 3000 kişiydi."[159]

Yaşamlarını kaçarak kurtaran İTC liderleri çok zor durumda kaldılar. İzlenen birçok İttihatçı, Taşnaktsutyun'un Sakızağacı'ndaki bürosuna sığınarak kurtuldu.[160] H. Vierbücher'in yazmış olduğu gibi: "Nisan 1909'da Abdülhamit'in muhafızları Jöntürk liderlerinin ardına düşünce Taşnak yöneticileri kendi yaşamlarını tehlikeye atarak kaçanları gizlediler."[161]

1909 isyanında en büyük etkinlik gösterenler Taşnaktsutyun ve Hınçak ile Bulgar ve Rum devrimci örgütleri oldu. Selanik'te, III. Ordu'nun Jöntürklere en sadık bölüklerinden, kumandanlığını Mahmut Şevket Paşa'nın yaptığı Hareket Ordusu adında bir birlik oluşturuldu. Hareket Ordusu'na silahlı Bulgar, Rum ve Arnavut çeteleri de katıldı. 20 Nisan 1909'da İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu Yeşilköy'e vardığında, Taşnaktsutyun ordu kumandanlığına temsilcilerini göndererek karşı devrim kalkışmasının bastırılmasında Jöntürklerin yanında olduğunu bildirdi. Vartkes Serengülyan Hareket Ordusu askerlerinin önünde bir konuşma yaptı. Ermeni kadınlarından bir grup da onlara çiçek sundu.[162]

Başkentte ise Taşnaktsutyun'un İstanbul örgütü, ortak tehlikeye karşı Ermeni ve Türk taraflarını birleştirme girişiminde bulundu. Taşnakların, İttihatçıların ve 30 liberalin hazır bulunduğu Tokatlıyan Oteli'ndeki görüşmede, şeriat yanlılarına karşı ortak mücadele kararı alınmıştı.[163] Bunun dışında Taşnaktsutyun, Selimiye kışlası önünde vuruşmaya katılan 550 kişilik bir silahlı birlik örgütledi.[164] Türk tarihçileri Ermeni partilerinin, 31 Mart gerici kalkışmasının bastırılmasında üstlendikleri rolü kabul etmektedirler. Salahi Sonyel, bu konuda şöyle yazar: "Bu arada Taşnaklar, Abdülhamit'e ve isyancılara karşı genel bir hareket örgütlemek için ellerinden geleni artlarına koymadılar."[165]

Bu işte Devrimci Hınçak Partisi de Taşnaktsutyun'dan geri kalmıyordu. Parti liderlerinden Ardzıruni, Murad ve Derderyan, Hareket Ordusu komutanlığına Hınçak gönüllülerinden bölükler oluşturmayı önerdiler. An-

159. *Jamanak* (Vakit), 2 Nisan 1909, no 15.
160. Asdvadzaduryan, *a.g.e.*, s. 78.
161. Heinrich Vierbücher, *Armenia 1915. Uniçtojenie Turtsiyey kulturnogo naroda* (Ermenistan 1915. Kültürlü Bir Halkın Türkiye Tarafından Yok Edilişi), Erivan, 1991, s. 40.
162. Sonyel, *a.g.e.*, s. 26.
163. *Azadarar Şarjun Panagi...*, s. 104.
164. Papazyan, *a.g.e.*, s. 110.
165. Sonyel, *a.g.e.*, s. 26.

cak bu öneri kumandanlık tarafından, gerektiğinde Hınçaklara bildirme sözüyle geri çevrildi.[166] Bunun ardından, Hınçak doktorlardan yaralı askerlerle ilgilenmeyi üstlenecek bir ekip oluşturuldu.[167]

Jöntürk orduları İstanbul'un başlıca yerlerini ele geçirince isyancılar Taşkışla ve Selimiye'de savunmaya çekildiler. Selimiye'ye saldırmadan önce Hareket Ordusu komutanlarından biri, Binbaşı Osman Bey, Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak temsilcilerini yanına çağırdı ve bir konuşma yaptı: "Siz vatana hizmete yeminlisiniz. Biz de aynı yemini ettik. Sonuçta davamız bir." Parti temsilcileri, Hareket Ordusu kumandanlığının çabalarının değerini bilmesinden ötürü duydukları minnettarlığı ifade ettikten sonra ortak mücadeleyi sürdürme sözü verdiler. Bu ziyaret sonunda Osman Bey Ermeni siyasi partilerinin çabasına her türlü desteği vermeyi, hatta gerekirse silah ve mühimmat da temin etmeyi vaat etmişti.[168] Taşnaklar ile Hınçaklar, İttihatçıların yardımıyla, her birinde beş nöbetçi bulundurulan on iki yeri savunan birkaç ufak müfreze oluşturdu.[169]

Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu 24 Nisan 1909'da İstanbul'a girdi.[170] Kumandan güvenilir bir kaynaktan kentte bir Ermeni kırımı hazırlanmakta olduğunu haber aldığından, belirlenenden 24 saat önce İstanbul'a girilmesini emretmişti.[171] Şehrin dış bölgelerinde köyleri olan Kürtler, Adana'daki kırımı bildikleri için, 1895-96'daki gibi yine Ermenilerin imha edilmesi yönünde emir verildiğini düşünmüşlerdi. Ancak, ordu yönetiminin elini çabuk tutarak şehirdeki Kürt reislerini tutuklaması sayesinde bir kırımın önüne geçilebildi.[172] Tüm bu önlemlerin, Adana senaryosunun İstanbul'da yinelenmesine karşı olmayan İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin onayı olmaksızın, bizzat Mahmut Şevket Paşa tarafından alındığını düşündürecek bütün dayanaklar mevcuttur. Mahmut Şevket Paşa Hıristiyan nüfusun kırıma uğratılmasının Avrupa'nın olumsuz tepkisini çekeceğine ve yeni sorunlara yol açacağına inanıyordu.

Jöntürk ordusunun İstanbul'a girişi yaklaşırken aslında isyan da yatışmaktaydı. Taşkışla ve Selimiye kışlasında barikat kuran avcı taburlarındaki askerler şiddetle karşı koydular ve bu yüzden hepsi öldürüldüler. Ceset-

166. *Azadarar Şarjun Panagi...*, s. 164.
167. *a.y.*
168. *a.y.*
169. *a.y.*
170. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları*, s. 89.
171. Pears, *a.g.e.*, s. 283.
172. *a.y.*

leri büyük çöp arabalarına yığıldı ve gece Surp Agop Ermeni mezarlığına gömüldü. Bu olaylara katılmış olan Mustafa Turan: "31 Mart olaylarının bu zavallı kurbanları bir Müslüman mezarlığına bile layık görülmemişler, Ermeni Mezarlığı Surp Agop'a gömülmüşlerdi," diye yazmıştır.[173]

Oysa ölen Hareket Ordusu askerleri ve Hıristiyan gönüllüler, görkemli bir törenle kardeşlik mezarlığına gömülmüşlerdi. Enver Bey mezarların başında yaptığı konuşmada: "Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yan yana yattıklarını," belirtiyordu.[174] Bu mezarlığa, kardeşliği ve Müslüman-Hıristiyan birliğini temsil eden bir anıt dikilmişti.

31 Mart 1909 karşı devrimi Abdülhamit'in samimiyeti konusundaki şüpheleri alevlendirmişti. Jöntürkler Temmuz 1908'de bütün siyasi partilerin isteğine direnip Abdülhamit'i tahtında bırakmakta ısrar etmiş olsalar da, bu kez onu hal etmeyi ilk dile getirenler kendileriydi. 27 Nisan 1909'da 240 mebus ve 34 Meclis-i Ayan üyesinin katıldığı bir Meclis-i Milli oturumunda Padişah'ı tahttan indirme kararı alındı.[175] Karar Şeyhülislam tarafından da onaylandı. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatı böyle bitti. İttihatçılar Padişah'ı daha da küçük düşürmek için, hal edildiğini tebliğ etmek için özel bir heyet oluşturdular. Bu heyete Arif Hikmet Paşa, Dıraç mebusu Esat Paşa, Emanuel Karasu ve Aram alınmıştı. II. Abdülhamit heyeti görür görmez hiddetle: "Bir Türk padişahına, bir İslam halifesine hal kararını bildirmek için bir Arnavut, bir Yahudi, bir Ermeniden, ve bir nankörden başkasını bulamamışlar mı?" diye bağırdı. Heyet buna: "Ne yapalım, ferman-ı ilahî böyle imiş, kazaya rızadan başka çare yoktur," yanıtını verdi.[176]

İttihatçılar amaçladıklarına ulaştılar. Tarihçi İsmail Danişmend, bunu öfkeyle yorumlarken "İttihat ve Terakki denilen kanlı Balkan komitası, bu şenî' ve mel'un hareketiyle Sultan Abdülhamit'in şahsına değil, Türk ırkına ve o ırkın muhteşem tarihine hakaret etmiştir," diyordu.[177] Sonuçta, 27 Nisan 1909'da, Abdülhamit'in kardeşi ve aslında "İTC'nin elinde oyuncak" olan V. Mehmet Reşat padişah ilan edildi.

---

173. Mustafa Turan, *Taşkışla'da 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1964, s. 74.
174. Bozkurt, *a.y.*, s. 201.
175. Turan, *a.g.e.*, s. 79.
176. Ünal, *a.g.e.*, s. 185.
177. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul, 1995, s. 379.

III. BÖLÜM

Adana Olayları'ndan Balkan Savaşı'nın patlamasına dek Ermeni partileri ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler 1909-1912

Adana'daki kırımlar ve Ermeni siyasi partileri

Ermeni siyasi partileri 31 Mart 1909'daki isyanda İstanbul'da İttihat ve Terakki'ye hayati yardım gösterdikleri sırada, Adana'da Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk Ermeni katliamı yaşanıyordu.

Kilikya, Ermeni nüfusu yoğun olup da II. Abdülhamit dönemi Ermeni kırımlarından nasibini almamış az sayıdaki yerlerden biriydi. Buradaki Ermenilerin hali vakti bu sayede yerindeydi. 1908'de Adana ve civarında bütün ticaret Ermenilerin elindeydi ve gelişmekte olan Türk burjuvazisinin çıkarları bundan zarar görüyordu.[178] Türk burjuvazisi, bir liman bölgesi olan ve pek çok dünya kentiyle ticaret yapılan Adana'da Ermenilerin işgal ettiği konuma, bu nedenle özellikle göz dikmişti. Adana'da 1909'un Nisan ayında yaşanan olaylar sırasında, Türk tarihçilerinin göstermek istediği gibi[179] Müslüman kitlenin kendiliğinden değil de, önceden hazırlanmış bir plana uyarak en başta Ermeni tüccarlarını yağmalayıp cinayetler işlemesi bunun kanıtıdır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da durum gerginleşmişti. Kamurân Gürün şehirdeki İngiliz konsolosunun bir raporundan şunları aktarır: "Meşrutiyet'in ilanından Adana'da kimse memnun olmamıştı. Türkler artık hâkim durumda olmayışları düşüncesini nefretle karşılıyordu. Ermeniler bağımsız idareyi hemen başlatmak istiyorlardı. (...) Anayasaya göre herkes silah taşıyabilecekti. Bu fevkalade yenilik sonucu binlerce silah satın alınmıştı. Hatta mektep çocuklarının bile silahları vardı."[180]

Bu silahlanma furyası özellikle Müslüman ahaliyi sardı. Adana'daki Ermeni kilisesinin önderi piskopos Muşeğ'e göre, "Türk tüccarlar uzun bir sü-

178. Kalman, *a.g.e.*, s. 79.

179. Gürün, *a.g.e.*, s. 226; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s. 373.

180. F[oreign] O[ffice], 4241220, no 48 eki'nden aktaran, Gürün, *a.g.e.*, s. 226.

re bölgeye büyük sayılarda silah yığdılar."[181] Böylelikle, Adana'da durum, 1908 Temmuzu'nda Meşrutiyet ilan edildikten sonra her an patlamaya hazır duruma geldi. "Müslümanlar, anayasayla tanınan Hıristiyanlarla zorlama eşitliği kabullenemiyorlardı."[182] Öte yandan, yerel Taşnak ve Hınçak kulüpleri ile İttihatçılar arasında öylesine sıkı ilişkiler kurulmuştu ki, Ermeni komiteleri İTC'nin şubeleri gibiydiler.[183]

İstanbul'daki karşı devrim bu gerginliklerin iyice ortaya çıkması için uygun ortamı yaratmıştı. Başkentteki kargaşanın haberini alan Müslüman kalabalık Adana'daki Ermeni semtlerine saldırdı. Piskopos Muşeğ, vali Cevdet Bey ile mutasarrıf Mustafa Remzi Paşa'yı bu olayların düzenleyicisi sayar.[184] Onların verdiği emirle, güya katliamın önüne geçmek için rediflere silah dağıtılmıştı. Ancak redifler silahları alır almaz katliamda yerlerini almaya koştular.[185]

Olaylara tanık olanlar, Müslüman kalabalığın bilinçli bir şekilde hareket ettiğini söyler. "Kimin mağazasını yağmalayacakları konusunda yanılmıyorlardı, Müslümanların malı mülkü herkes tarafından gözetiliyordu."[186] Kırım sadece Adana ile sınırlı kalmamış, çevresindeki köylere de yayılmıştı.

Nihayet 27 Nisan'da (eski takvime göre 14'ü) Selanik'ten gönderilmiş olan Jöntürk orduları Adana'ya girdi.[187] O zamana dek ilk kırım dalgası zayıflamıştı. Jöntürkler halkı silahsızlandırmaya giriştiler. Hâlâ anayasaya inancını korumakta olan Ermeni nüfus silahları teslim etti. Silahların tesliminin ertesi günü olaylar aniden yeniden başladı. Bu kez, kırımı durdurmak için gönderilmiş olan Jöntürk askerleri etkindi. Rusya Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda Kafkasya Askeri Bölgesi Kurmay Başkanı şöyle yazıyor: "Her yağma ve cinayet olayının en hararetli katılımcıları askerlerdi. Bu olgu yüzlerce tanık tarafından ve tam o sırada Adana'da görev yapan izleme komitesi tarafından tespit edilmiştir. Mer-

181. Muşeğ (Piskopos), *Adanayi Çartı yev Badaskhanaduneri* (Adana Kırımı ve Sorumluları), Boston, 1910, s. 19.
182. Kalman, *a.g.e.*, s. 79.
183. Muşeğ (Piskopos), *a.g.e.*, s. 18.
184. *a.g.e.*, s. 61.
185. Bkz. S. Z., *Adanskiye çerniye dni. V polzu jertv adanskix çernix dney* (Adana'nın Kara Günleri, Adana'daki Kara Günlerin Kurbanları Yararına), Bakü, 1909, s. 7.
186. *a.g.e.*, s. 6.
187. *a.g.e.*, s. 8.

sin'e ilk varan III. Kolordu piyade bölükleri, bütünüyle Jöntürk subaylarının komutasında oldukları halde, aynı vahşeti yapıyor, bölgede yerleşik kolordudaki arkadaşlarından aşağı kalmıyorlardı. Bu durumun gerçekliğini Jöntürkler de kabul ediyordu, ancak sorumluluğu gerici unsurlara yüklüyorlardı."[188]

Adana'daki olayların Ermeni siyasi partileriyle İTC arasındaki ilişkiler açısından anlamı neydi? Bu soruya yanıt verebilmek için her şeyden önce, "Acaba Ermeni siyasi partileri Adana'daki kırımın İTC ile olan bağını biliyorlar mıydı?" sorusuna ayrıntılı açıklamalar getirmek gerekir. Araştırmalar İTC'nin Adana olaylarıyla olan ilişkisinin pekâlâ bilindiğini kanıtlamakta. *Troşag* gazetesi: "Hükümetin, orduların bu işe karıştığını reddedeceğine şüphe yok. Buna karşın biz bunun gerçek olduğunu kanıtlayabiliriz; yaralıların çoğu mavzer ve martini kurşunlarının izini taşıyor. Biz Ermeniler yalan söylüyorsak, İngiliz konsolosunun, Cizvitlerin, yabancıların, Rumların ve diğerlerinin tanıklıkları da aynı."[189] 18 Nisan 1909'da Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada Kozan mebusu Hampartzum Boyacıyan, gönderilen birliklerin, Ermeni nüfusu savunacakları yerde yağmacı canilerin tarafına geçtiğine dikkat çekti: "Hacın muhasara olunmuş, iki gün kurşun yağmuru altında kalmıştır. O iki gün arasında Redif, ahaliyi muhafaza edecek yerde, aynı burada bize karşı olan müstebit neferât gibi, bize karşı isyan eden asker gibi, iğtişaş tarafını tutmuşlar."[190]

S. D. Hınçak'a göre, kanlı olaylarda İttihatçıların sorumluluğu sır değildi. Sabah-Gülyan buna şöyle tanıklık ediyor: "Aldığımız güvenilir istihbarata göre, kırımlarda düzenleyiciler, yöneticiler ve hareket güçleri hep önde gelen İttihatçılar ve gittikleri kulüplerdi. İyice emin olmak için ek bazı bilgiler beklemekteydik."[191]

Ermeni mebusların talebi üzerine, Adana'daki olayları soruşturacak bir komisyon oluşturuldu. Talat ve Bahaeddin Şakir, bu komisyona girecek adayları belirlemek için Taşnaktsutyun yöneticileriyle bir araya gel-

188. *Genotsid armyan v Osmanskoy imperii. Sbornik dokumentov i materialov pod redaksiyey M. G. Nersisyana* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Jenosidi, M. G. Nersesyan Yönetiminde Yayına Hazırlanan Belgeler Derlemesi), Erivan, 1982, s. 193.

189. *Troşag*, 1909, no 5.

190. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. III (devre: 1, içtima senesi: 1), Ankara, 1982, s. 112.

191. Sabah-Gülyan, *Badaskhanadunerı* (Sorumlular), Beyrut, 1974, s. 11.

diler. Adayları Fuat Bey, İttihatçı mebus Hagop Babikyan ve Yusuf Kemal'di [Tengirşenk]. Taşnaklar bunu kabul ettiler.[192] Hagop Babikyan başkanlığındaki heyet, Adana'da yaptığı incelemeler sonunda İttihatçıların Adana'daki kanlı olaylarla ilintili oldukları sonucuna varmıştı açıkça.

Bu olgu belli başlı kararlar alınmasına yol açtı. Adana'da Nisan 1909'da gerçekleşen katliam Ermeni siyasi partilerinin İTC'ye olan güvenini sarsmış, Cemiyet'e karşı ileride uygulanacak taktikler konusunda bir kararsızlık doğmasına neden olmuştu. Ermeni basının sayfalarında, sadece olaylardan ötürü duyduğu üzüntüyü bildiren bir bildiri yayımlamakla yetinen, buna karşın Osmanlı Ermenilerinin durumunu düzeltecek herhangi bir adım atmayan İTC ulusal politikası yoğun eleştiriye tutuldu. Taşnaktsutyun'un resmi yayın organı, ülkedeki siyasi durumun incelendiği bir makalede, olayların sorumluluğunu İTC'ye yüklemişti. "Cemiyet'in bu dokuz aylık yönetimi, başka halkların en temel isteklerine derin ilgisizlik olarak nitelenebilir ancak. Ermeni halkı eski rejimin en büyük kurbanlarındandır, buna karşın biz komitenin siyasetinde de açık açık hiçbir önlem alındığını göremedik. Bu halkın yardımına koşmak, kanlı yaralarını sarmak için hiçbir gerçek ve sağlam girişimleri olmadı. Değişen bir şey yok, her şey eskisi gibi. Zafer kazanmış İttihat ve Terakki Partisi Ermeni halkının ve partisinin yakınlığını kazanmak için hiçbir şey yapmadı, tersine, bizi itmek için elinden geleni yaptı."[193]

Taşnaktsutyun ile İTC'nin ilişkilerindeki değişim önce Taşnak basınının sayfalarında başlayan İTC eleştirileri ile, ardından daha önce uygulanan Rus karşıtı politikalardan uzaklaşılması ve Rus temsilcilerle ilişki kurma girişimleri ile açığa çıktı. Van'daki Rus konsolos yardımcısının 24 Kasım 1910'daki raporunda bildirdiği gibi: "...daha çok kısa bir süre önce yeni Türk hükümetiyle el ele yürümeye uğraşan (tabii ki kişisel çıkarları için) Taşnaklar bile başka bir şarkı tutturdular ve Jöntürk hükümeti hakkında farklı bir tonda konuşmaya koyuldular. Kökü her Ermeni ve Türk'ün ruhunun derinliklerinde gömülü olan karşılıklı nefret yine yüzeye çıktı. Bu, Türklerin, Osmanlı Ermenilerini okşayarak, onlara sözler vererek, onları Rus düşmanı Taşnaklara, ya da daha doğrusu Rus devletinin düşmanına dönüştürmek için yapmış oldukları planlarda ne denli yanıldıklarının ve erken davrandıklarının kanıtıdır. Biz şimdi farklı belirtiler

192. Papazyan, *a.g.e.*, s. 119.
193. *Troşag*, Nisan 1909, no 4 (201).

gözlemliyoruz. Taşnaktsutyun'un yakın zamanda Van'da çıkarmaya başladığı *Aşkhadank* [Emek] adlı gazetede Jöntürklerin politikası sivri bir dille eleştiriliyor. Bu yeni gazetede Rusya hakkında saçma tek bir söz yok. Zaten şu son zamanlarda buralı Taşnaklar Rusya karşıtı ajitasyonlarına son verdiler ve belirgin bir biçimde bizim konsolos yardımcımızın sempatisini kazanmaya uğraşmaktalar... Gazetenin yayın yönetmeni İşkhan, bana, gazetelerinde Rusya aleyhine hiçbir yazı yayımlamama sözü verdi."[194]

Ağustos 1908'den beri İTC'nin muhalifi olan Hınçak Partisi'nin, Adana olaylarından sonra onun politikalarına karşı açık bir mücadele yürütmek gerektiği kanaatinde olduğu açıktır. Ancak Hınçaklar bunun hangi yolla yapılacağını belirlemek konusunda sıkıntı yaşıyorlardı.

İttihatçılar bütün suçu Ermenilere yıkarak olaylar konusunda sorumluluk almamayı denediler. Bu, daha çok Avrupa'nın gözünde kendilerini aklamak içindi. Ludwig de Contanson bu konuda şöyle yazar: "Jöntürk hükümetinin, Ermenilere aynı on dört yıl önce Abdülhamit'in yaptığı gibi vicdanlı (!) davrandığı Adana'daki kırım, Ermenistan'da gerçekte neler olup bittiğini Avrupa'ya anımsattı."[195]

İttihatçılar Ermeni partilerini olayların tahrikçisi olarak gösterme gayretindeydi. Ancak bu girişimleri Ermenilerden öyle şiddetli tepki gördü ki, İTC Heyet-i Merkeziyesi bazı Jöntürk militanlarının açıklamalarını tekzip etmek zorunda kaldı ve onların ifadelerinin "İttihat ve Terakki'nin görüşü olmadığı ve gerçekleri yansıtmadığı"nı açıkladı.[196] Adana'daki olaylar Meclis'te değerlendirildiği sırada, kırımın baş örgütleyicilerinden biri olarak görülen Adana valisi Cavit Adana'daki kırıma Ermeni fedailerinin faaliyetlerinin yol açtığını savunmaya kalktıysa da Rıza Tevfik Ermeni devrimcileri savundu: "Bugün Ermenileri fedaidir, yok bilmem nedir diye itham edemeyiz. Ermenilerde fedai vardır, ben gördüm onları, hakikaten hürriyet için canlarını feda ettiler ve hastanede bizim şühedamız için hizmet ettiler. Başka türlü fedai bilmiyorum."[197]

Aslında, Adana olaylarından sonra ne Taşnaktsutyun ne de S. D. Hınçak Partisi İttihatçıların verdikleri sözlere kanıyorlardı. Ermeni siya-

194. Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi (RİDSA), fon 180, İstanbul Konsolosluğu, dosya 517/2, belge 3922, 1908-1912.

195. Ludwig de Contanson, *Reformi v Aziatskoy Turtsii. Armyanskiy vopros* (Asya Türkiyesi'nde Reformlar. Ermeni Sorunu), Moskova, 1914, s. 34.

196. *Azadamard*, 23 Haziran/6 Temmuz 1909, no 1.

197. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. III (devre: 1, içtima senesi: 1), s. 115.

si partilerinin önünde İTC ile sürdürecekleri ilişkiler açısından taktik bir sorun vardı: Osmanlı Ermenilerinin ulusal sorunlarını çözmek için İttihatçılarla işbirliği mi yapmalı, yoksa onlara karşı açık bir mücadele mi başlatmalıydılar? Adana'daki olaylardan sonra yapılacak tercih hem Ermeni siyasi partilerinin hem de bütün Osmanlı Ermenilerinin kaderini belirleyecek nitelikte olacaktı.

1909 yazı ve sonbaharında Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak'ın düzenlediği kongrelerde, ileride İTC'ye yönelik olarak benimsenecek taktikler konusunda sert tartışmalar yaşandı.

V. Taşnaktsutyun Kongresi ve İttihatçılarla varılan anlaşma

V. Taşnaktsutyun Kongresi 1909'un Ağustos ayında Bulgar kenti Varna'da gerçekleşti. Kongreye partinin Osmanlı şubelerinin yanı sıra Kafkasya şubeleri de katılıyordu, ancak bu ikinci grubun katılımı düşüktü. Meşrutiyet'in ilanından sonra partinin önde gelen liderlerinden bazıları ve Kafkas şubelerinin yöneticileri İstanbul'a taşındığından, dolayısıyla Kafkasya'daki parti etkinlikleri bir hayli azalmış bulunduğundan, bu durum normaldi. Bunun da ötesinde, Taşnaktsutyun'un resmi faaliyet bölgesi, parti programının da saptadığı gibi Ermeni vilayetleriydi.

Kongrenin gündeminde şu konular vardı:

1. Osmanlı devleti ve Meşrutiyet,
2. Jöntürklerle işbirliği,
3. Parti'nin Meclis-i Mebusan'da izleyeceği strateji,
4. Adana'daki kırımlar,
5. Öz-savunma,
6. Parti yayınları ve propaganda,
7. Partinin İran ve Rusya'daki faaliyetleri.[198]

Kongrenin çalışmaya koyulduğu ilk günden başlayarak İttihatçılarla yapılacak işbirliği konusunda fırtınalı tartışmalar çıktı. Taşra akımının temsilcileri İttihatçılarla tüm bağların koparılmasını talep ediyor, bu partiyi güven vermeyen, sözünde durmayan ve Ermeni milletinin düşmanlarını destekleyen bir örgüt olarak görüyorlardı.

Merkezi akımın temsilcileri ise İttihatçıların olumsuz yanları konusundaki görüşlere katılmakla birlikte, tam da Batı Ermenilerinin çıkarları açısından, Jöntürklerle kesin bir kopuş yaşanmasını, böyle bir adım gerici güçlere hizmet edeceğinden ve anayasanın yarım yamalak verdiği hakları da tehlikeye düşüreceğinden, mantıklı bulmuyorlardı.[199] Kongreye katılanların çoğunluğu çıkan sert tartışmalar sonucunda ikinci eğilimden yana olmuşlardı. Bunun da nedeni, Merkezi akım yandaşlarının partide yönetici konumda bulunmasıydı.[200]

Tartışmaya yol açan bir başka nokta da, günün koşullarında Adana'daki kırımdan söz açmanın doğru olup olmadığı ve bunun Osmanlı Ermenilerine ne yarar sağlayacağıydı. Edwin Pears anılarında "Bu konu üzerinde

198. *Troşag*, Eylül 1909, no 9 (206).
199. Asdvadzaduryan, *a.g.e.*, s. 79.
200. Piteyan ve Piteyan, *a.g.e.*, s. 262.

sohbet ettiğim yetenekli Ermeni mebus dostum Zohrab, bu kırım sorununu öne çıkarmanın halkının çıkarına hizmet etmeyeceğini hissediyordu. Ermeniler öyle ya da böyle Türklerle birlikte yaşamaktaydılar..." diye yazar.[201]

Bu hayati konuların tartışılması öylesine gergin bir ortamda yapılıyordu ki parti gazetelerinde bile, şimdiye dek hiçbir parti kongresinde böylesine derin görüş ayrılıklarının dile getirilmediği ve bu denli çetin tartışmaların yaşanmadığı ifade edilmekteydi.[202]

Taşnaktsutyun'un V. Kongresi'nin sonuç bildirgesinin ilk maddesi "Meşrutiyet'in bütün olanaklarla savunulmasını, aynı zamanda da uygulanmasının, demokrasi ve bütün halkların eşitliği ilkeleri temelinde, daha özgürlükçü ve daha kapsamlı hale getirilmesini," savunuyordu.[203] Parti "Taktikler" başlığı altında, İran ve Türkiye'de meşruti rejimlerin işlemekte olduğuna dayanarak, bu ülkelerde illegal devrimci mücadele yöntemlerinden vazgeçme kararı almıştı. Bildirgedeki "Türkiye'deki partilerle işbirliği" maddesi özel bir önem taşır. Bu maddede kongre:

> Osmanlı topraklarındaki değişik parti ve örgütlerin faaliyetini dikkatle inceleyerek, diğer yandan da,
>
> a. Meşrutiyet yanlısı tüm unsurların işbirliği ve birlikteliği olmadan, yeniden ortaya çıkma olasılığı hâlâ çok güçlü olan gerici unsurlara set çekilmesinin çok zor, neredeyse imkânsız olduğunu,
>
> b. 31 Mart vakasının da gösterdiği gibi, partiler arasındaki görüş ayrılığı ve düşmanlıkların, yeni anayasa ihlalleri için gericilerin eline verilecek en uygun silah olacağını,
>
> c. Ülkenin yeniden inşasına taraftar olan kesimlerin İttihat ve Terakki çevresinde saf tuttuklarını,
>
> göz önüne alarak, aşağıdaki maddeleri karara bağladı:
>
> 1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile dayanışmayı iki parti temsilcilerinden oluşan karma komisyonlar yoluyla sürdürmek. Taşnaktsutyun'un temel ilkelerine bağlılığı koruyarak, ortak toplantılarla belirlenecek yoldan ayrılmamak,
>
> 2. Meşrutiyet'in getirdiği reformlara ilişkin güç birliğini derinleştirmek ve genişletmek; başka Meşrutiyet yanlısı kesimleri de bu işbirliğinde yer almaya davet etmek.[204]

201. Pears, *a.g.e.*, s. 300.
202. *Troşag*, Ekim-Kasım 1909, no 10-11 (207).
203. *a.y.*
204. *Troşag*, Eylül 1909, no 9 (206).

Kongrenin aldığı İTC ile işbirliğinin sürdürülmesi kararının yaşama geçirilmesi de pek zaman almadı, çünkü İttihatçılar da bu Ermeni partisiyle dayanışmayı sürdürmekten yanaydılar. Ağustos 1909'da İTC Heyet-i Merkeziyesi, partiler arasında bir anlaşma hazırlayacak bir heyetin Selanik'e yollanmasını Taşnaktsutyun'un İstanbul örgütüne önerdi.[205] Taşnaktsutyun'un Batı Bürosu, iki partinin işbirliğine olanak verecek aşağıdaki şartnameyi hazırladı:

1. Kanun-ı Esasi'de yeri olmayan güçlerin, başta da Hamidiye Alayları'nın silahsızlandırılması,
2. Hıristiyanların yaşamlarını ve mal varlıklarını korumak için karma birlikler oluşturulması,
3. Taşradaki karışıklıkların giderilmesi için Taşnaktsutyun ve İttihat ve Terakki tarafından tam yetkili müfettişlerin görevlendirilmesi,
4. Adana'daki gibi olayların önüne geçmek için köklü önlemler alınması.

Taşnaktsutyun Batı Bürosu'ndan Şahrigyan [Adom] ve Armen Garo [Karekin Pastırmacıyan] bu koşullarla Selanik'e gönderildiler. Bu kişilere daha sonra Sarkis ve Meloyan da katıldı.[206] Bu deneme, iki nedenden ötürü başarıyla noktalanmadı; başta İTC'nin Taşnaktsutyun'un talebini aşırılık olarak değerlendirmesi, ikincisi de Taşnaktsutyun içerisindeki Taşra akımının liderlerinden olan Şahrigyan'ın görüşmeler sırasındaki katı ve ödünsüz tutumuydu.

İkinci girişim, Eylül 1909'da İstanbul'da oldu. Görüşmeye İTC Heyet-i Merkeziyesi adına Mithat Şükrü (Bleda) ve Dr. Nazım, Taşnaktsutyun adına ise Armen Garo ve Vahan Papazyan katıldılar. İki parti arasındaki ünlü anlaşmanın projesi bu görüşmede şekillenmiş, bir süre sonra hem İTC Heyet-i Merkeziyesi hem de Taşnaktsutyun Batı Bürosu tarafından onaylanmıştı. Bu anlaşmada: "Vatanın hürriyeti, ülkenin birliği ve toprak bütünlüğü için, anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ve Osmanlı halkları arasında en iyi ilişkilerin kurulması için, İttihat ve Terakki ile Taşnaktsutyun arasında aşağıdaki maddeler üzerinde tam bir anlaşma sağlanmıştır" deniyordu:

205. Papazyan, *a.g.e.*, c. II, s. 126.
206. *a.g.e.*, s. 126-127.

1. Partiler, Kanun-ı Esasi'nin uygulanması ve ülkede toplumsal gelişmenin sağlanması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadan birlikte faaliyet gösterecektir,
2. Gerici hareketlerin tekrarlanması olasılığına karşı birlikte hareket edilecektir,
3. İşbirliğinin nihai amacı Osmanlı vatanının bütünlüğü olduğuna göre, partilerin, Ermenilerin bağımsızlık amaçladıklarına dair istibdat rejiminden miras kalan söylentilerin boşa çıkarılması işine eğilmeleri gereklidir,
4. İki parti, Osmanlı vatanının gelişmesi ve ilerlemesinin güvencesi olarak vilayetlerin idari haklarının genişletilmesi ilkesinde mutabıktır,
5. İki parti, 31 Mart olaylarını ve Adana'daki trajik olayları, alınması gerekli güvenlik önlemleri açısından öğretici sayarak birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir.[207]

Adana'daki olayların hemen ardından Taşnaklar ile İttihatçılar arasında bir dayanışma anlaşması imzalanması Ermeni nüfusunun bazı kesimlerinde memnuniyetsizlik yaratmıştı. Patriklik, İTC ile Taşnaktsutyun arasında bir anlaşmaya varılmış olmasının, kendisinin Osmanlı Ermenilerinin liderliği konumunu tehdit ettiğini düşünerek anlaşmayı Ermeni halkının çıkarlarına aykırı olarak değerlendirmiş, hatta düzmece olmakla suçlamıştı.[208] Taşnak-İttihat anlaşmasının bu şekilde yorumlanması Patrikliğin başlattığı İTC karşıtı propagandanın bir parçasıydı. Bu propagandada Taşnaktsutyun'un Ermeni kilisesinin tabanını tehdit ettiğine dair sloganlarla yürütülüyordu.[209] Patriklik anlaşmayı mahkûm etmenin beklenen etkiyi yaratmadığını görünce, İTC ile ilişkilerini de zedelemek istemediğinden, tavrında fazla ısrarcı olmadı.

S. D. Hınçak Partisi de bu anlaşmanın getirdiği hoşnutsuzluğu, rakibinin konumunu zayıflatmak için kullanmakta gecikmemişti. Sabah-Gülyan'ın satırları Hınçakların genel tavrını yansıtır: "Taşnaktsutyun'un yaptığı en büyük tarihi hata, Adana olaylarının hemen sonrasında İttihat ve Terakki ile yapmış olduğu anlaşmadır. İTC bu anlaşmayla Ermeni kesiminde kendine dayanak edinmekle kalmamış, doğrudan doğruya yapamayacağı şeyi Taşnaktsutyun'un üzerinden yapabilmiştir."[210]

207. *Troşag*, Ekim-Kasım 1909, no 10-11 (207).
208. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 202.
209. Adom, *a.g.e.*, s. 16.
210. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 118.

Hınçakların tavrının bir de ideolojik içyüzü olduğu tartışmasızdır. Ancak partinin Taşnaktsutyun karşıtı propagandasının Ermeni cemaatinin bazı kesimlerini Adana olaylarından sonra Hınçakların çevresinde birleşmek yolunda epeyce etkilediği inkâr edilemez.[211]

Ne var ki Ermeni toplumunda beliren hoşnutsuzluk çok sürmedi ve ileride gösterileceği üzere, İTC ile anlaşma, Taşnaktsutyun'u zayıf düşürmedi, hatta bir anlamda ülkedeki konumunu pekiştirdi de. Osmanlı Ermenilerinin çoğu iktidardaki partiye yakınlığı sayesinde sorunlarını bizzat Taşnaktsutyun'un çözebileceğine güveniyorlardı.

Bugün, hele 1915'te yaşanan felaketin ışığında Taşnaktsutyun'un taktiklerinin hatalı olduğunu söylemek ve bu taktiklerin İttihatçılara amaçlarını gerçekleştirmeleri için zaman ve olanak tanıdığını ileri sürmek kolaydır. Ancak, Taşnaktsutyun'un umudunu İTC'ye bağlamadığını, Meşrutiyet'in güçlenmesini ve biraz da zaman kazanmayı umut ettiğini hesaba katmak gerekir. Bunun da ötesinde, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinin ardından, bütün iktidar İTC'nin eline geçince, Taşnaktsutyun gerçekçi olmak gerektiğini de hesaplamıştı. Ancak yine de, İttihatçıların milliyetler siyasetinin II. Abdülhamit'inkinden çok da farklı olmadığını Taşnakların görememesinin Ermeni öz-savunmasının zayıf kalmasına yol açtığı söylenebilir. Örneğin, Makedonya devrimci örgütleri ya da Arnavutlar silahlarını ortadan kaldırıp Jöntürklerle işbirliği yaparken öz-savunma işini zaafa uğratmamış, hatta devrimci örgütlenmeyi daha da güçlendirmişlerdi.

211. *a.g.e.*, s. 36.

Devrimci Hınçak Partisi'nin VI. Kongresi

Devrimci Hınçak Partisi'nin VI. Kongresi, 1-10 Nisan 1909'da İstanbul'da yapılacaktı.[212] Partinin bütün komitelerine yollanmış olan bildiride, kongrenin aşağıdaki konuları ele alacağı bildirilmişti:

1. Partinin propagandasını yaptığı sosyal demokrat ilkelere uygun yeni bir genel program ve parti tüzüğü,
2. Parti doktrini,
3. Parti gazetesi ve partinin yapacağı yayınlar,
4. Diğer partilerle ilişkilerde uygulanacak taktikler,
5. Parti merkezinin Türkiye'ye taşınması,
6. Merkez Komite'nin çalışma raporu,
7. Yeni Merkez Komitesi'nin seçilmesi.[213]

31 Mart Vakası yüzünden kongre ancak 12 Temmuz 1909'da toplanabildi ve dört ay sürdü.[214] Kongrede partinin dünyadaki 124 şubesinden 79'u, 108 delegeyle temsil edilmekteydi.[215] Kongrenin temel olarak üzerinde çalıştığı sorun, Meşrutiyet'in ilanından sonra ve 31 Mart ve sonrasında yaşananların ışığında Osmanlı topraklarında nasıl tutunmak gerektiğiydi; devrimci mi, yoksa yasalara uygun bir taktikle mi? Delegelerden Paramaz, Sabah-Gülyan vb. gibi Rusya Ermenisi olanlar, Meşrutiyet'e güvenmiyorlardı ve devrimci (yasadışı) faaliyet göstermekte ısrar ediyorlardı. Onların aksine, Osmanlı Ermenilerini ve ülkedeki güç dağılımını daha iyi tanıyan, Aramyan, N. Zaharyan, Hampartzum Boyacıyan gibileri devrimci etkinliğe karşıydılar ve Osmanlı Ermenilerinin karşı karşıya kaldığı ağır durum nedeniyle devrimci mücadele yürütülmesinin olanaksız olduğunu savunuyorlardı.[216]

Kongrede genel eğilim Osmanlı Ermenilerinin görüşünden yana ağır bastı. Kongrenin aldığı kararda "Emekçi halkın elinden anayasal haklar alınmadıkça, parti yasal temelde faaliyet göstermelidir," deniyordu.[217]

212. Ermenistan Kamu ve Siyasi Kurumlar Merkez Arşivi (EKSKMA), fon 4045, dosya 1, belge 150.
213. *a.y.*
214. *Badmutyun S. D. Hmçakyan Gusagtsutyan 1887-1962* (S. D. Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), c. 1, Beyrut, 1962, s. 323.
215. *a.g.e.*, s. 324.
216. *a.g.e.*, s. 323-324.
217. *a.y.*

Bu kararın alınmasında asıl etkili olan Hampartzum Boyacıyan, yani Murad'dı. Sabah-Gülyan, Paramaz, Nazarbeg ve diğer Rus Ermenileri yönetici konumda olmalarına karşın, saygınlığı nedeniyle *Medzn* Murad'ın isteklerine genelde uyuyorlardı. Murad partide Türklerle ilişkiler konusunda uzman sayılır, onun görüşlerine öncelik tanınırdı. Parti yönetimi de genellikle buna saygı gösteriyordu. Murad'ın yanılgısı belki de İttihatçıların vaatlerine fazlaca inanmış olmasıydı ve 1915'te öldürülene dek İTC rejimine bağlılığını aralıksız sürdürdü.

Kongre, hem İTC'nin Osmanlı Ermenilerinin fiziki varlığını tehdit eden milliyetçi eğilimlerinin güçlendiğini dikkate alarak, hem de Rusya ve Osmanlı Ermenilerinin sorunlarını derinleştirmemek için, İTC'nin Türkleştirme politikasına karşı mücadele yürütülmesini karar altına almıştı.[218] Partinin program-tüzüğünü hazırlamak ve hükümete sunmak üzere olağanüstü bir komite kurulması da kararlaştırılmıştı. Nitekim 1909 sonlarında, partinin program-tüzüğü İstanbul valiliğine sunuldu ve 26 Ocak 1910'da hükümetçe onaylandı.[219] Kongrede partinin adının Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirilmesi yönünde bir karar da alındı.

Alınan kararlar doğrultusunda, doğu vilayetlerinde yapılacak faaliyetler için partinin resmi programına koşut bir çalışma programı da benimsenmiş oldu. Bu programın hayata geçirilmesi için de komisyonlar kuruldu. Böylece, parti içinde yalnızca Osmanlı Ermenilerinin sorunlarıyla ilgilenecek özerk bir yapı oluşturuldu.

*

Sonuçta, Adana olayları Ermeni siyasi partilerinin genel tavrında hayati bir değişikliğe yol açmış olmadı. Kilikya'da Ermeni ahalinin kırımından doğan parti içi bunalımlar Taşnaktsutyun ve Hınçak kongrelerinde büyük tartışmalara neden olsa da giderilebilmiş, buna karşın Ermeni partilerinin İTC'ye ilişkin taktiklerinde herhangi bir değişikliğe gidilmemişti. Taşnaktsutyun İttihatçılarla dayanışma siyasetini sürdürürken, yeni adıyla Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Jöntürklerin milliyetçi politikalarına karşı durma konusunda bir karar almış olsa da, eskisi gibi yasal bir muhalefet partisi olarak faaliyet göstermeyi sürdürdü.

Anayasal Ramgavar ile Veragazmyal Hınçak partilerine gelince, on-

218. *a.y.*
219. Süslü, *a.g.e.*, s. 54.

lar da kendi yayınlarında bir yandan İttihatçıların ikiyüzlü ulusal politikasını topa tutarken, bir yandan da gericiliğe karşı, her şeye karşın biricik kale olan İTC ile dayanışmanın sürdürülmesini savunuyorlardı.[220] Böylesi bir bakış açısının oluşmasında İTC'nin propagandasının da büyük payı olduğu yadsınamaz. 31 Mart hareketini ezdikten sonra İttihatçılar 1918'lere kadar bütün muhaliflerini "Şeriat yandaşı" olarak damgalıyordu. Dışarıdan bakıldığında, İTC laik bir politika izliyormuş, şeriat tehlikesine karşı gerçekten de etkin bir savaşım yürütüyormuş gibi görünür. Oysa bu, onların Hıristiyan halkların sempatisini kazanmak için yararlandığı bir olguydu. Gerçekte İTC gerek duyduğunda İslam kartına oynamaktan da geri durmayacaktı.

220. Hamparyan, *a.g.e.*, s. 377.

Balkan Savaşı'na dek Ermeni siyasi partileri ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler

31 Mart isyanının bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki devlet yönetimine ağırlığını iyice koydu. Önde gelen İttihatçılar nazır koltuklarına oturtuldu. 5 Mayıs 1909'da oluşturulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde dahiliye nazırlığının Talat Bey'e verilmesiyle hükümet işleri gitgide İTC Heyet-i Merkeziyesi'nde yoğunlaşırken, hükümet de burada alınan kararları gerçekleştirme aracı oldu.[221] Heyet-i Merkeziye nazırları da tayin ediyor, hükümetler parlamento çoğunluğuna sahip olmaktan yararlanarak güvenoyu almayı başarıyor, hiç sesini çıkarmadan İttihatçılara boyun eğen Sultan V. Mehmet Reşat da İTC'nin önerdiği her kabineyi onaylıyordu. İttihatçılar, Cemiyet tarafından saptanan her değişikliğin geçirilebildiği bir düzeni böylece kurduktan sonra reformları yaşama geçirme aşamasına geldiler. Bunda önceliği iç siyasete ve orduya veriyorlardı. Bazı araştırmacıların, Jöntürklerin reform yapmaktaki asıl amaçlarının sadece iktidarlarını-orduyu güçlendirmek olduğu savları, "bunun dışında kalanlar; idari reformlar, eğitim, başka milletlerle ilişkiler hep ötelendi ve hep ikinci planda bırakıldı" gibi iddiaları gerçeği yansıtmaz.[222]

İttihatçıların sosyal tabanı yeni boy vermekte olan Türk burjuvazisiydi; onlar bu kesimi güçlendirmeyi ülkeyi yıkılıp dağılmaktan kurtaracak yegâne çare olarak görüyorlardı. Türk sermayesi güç kazanınca yabancıların, Ermenilerin ve Rumların ülkedeki ekonomik üstünlüğü zayıflayacaktı. İTC böylece amacına ulaşacak, homojen bir Türk ülkesini başka halkların asimilasyonuyla yaratacaktı. İTC, iktidara geldikten sonra ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Müslüman sermayeyi can simidi olarak gördü. Bu uğurda, ekonomik yapı içinde ağırlıklı bir yer tutan Ermenilerin ve Rumların gücünü kıracak, onların işlevini ve doldurduğu yeri Müslüman unsura devretmeye yönelecek bir siyaset uyguladı.[223] Ermenilerin ekonomide, özellikle de Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı altı vilayetin yapısında ne denli önemli bir yer tuttuklarını göz önüne getirebilmek için, aşağıdaki verilere şöyle bir bakmak yeterli olacaktır. "Altı

221. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları...*, s. 89.

222. Ariadna Tırkova, *Staraya Turtsiya i mladoturki. God v Konstantinopole* (Eski Türkiye ve Jöntürkler, İstanbul'da Bir Yıl), Petrograd, 1916, s. 15.

223. Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası; Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş: Batılılaşma, Kalkınma, Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1991, s. 89.

vilayette bulunan toplam 153 sanayi kuruluşundan üçü yabancılara, yirmisi Türklere, yüz otuzu Ermenilere aitti. Dükkân sayısı yaklaşık on bindi. Bunlardan 2500'ü Türklere aitken 7000'i Ermenilerindi. Beş Türk sarrafa karşılık, Ermeni sarrafların sayısı 32 idi. Böylelikle, nüfus oranlarını değiştirmek için her Ermeni vilayetine Türklerin yaşadığı bölgeler yapay br şekilde eklenmiş olsa da, sonuçta ortaya çıkan görüntü yine de hayret edilecek boyutlardadır."[224]

Jöntürklerin tarım politikası da ulusal politikalarının devamı ve bütünleyici öğesi gibiydi ve yine aynı amaca, ülkedeki Hıristiyan unsurun asimilasyonuna hizmet etmekteydi. Bir Ermeni kente çalışmaya gittiğinde üç yıl boyunca tarlasını işlemez ise toprağına devlet tarafından el konuyordu.[225] Hükümet 1912'den başlayarak Ermenileri topraklarından mahrum etmek için hukuka dayalı önlemler almaktan da vazgeçti. Bu tarihten sonra Ermenilere ait topraklara ya Kürtler el koydu ya da buralara Balkanlardan gelen muhacirler yerleştirildi.

İktidarın bütünüyle İTC'nin eline geçmesi, kendini iç siyaset alanında gerginlikler ve anayasanın sağlamış olduğu özgürlüklerin sınırlanmasıyla belli eder. İTC ilk darbeyi devrim karşıtı başkaldırıya katılmakla suçladığı muhalif Ahrarcılara indirdi. Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra Ahrar liderleri Prens Sabahaddin, Mizancı Murat ve Kamil Paşa'nın oğlu Sait Paşa vd. tutuklandılar. Bunlardan çoğu sonradan sürgüne gönderildiler. İTC hükümeti nihayet 30 Ocak 1910'da Ahrar Fırkası'nın kapatılmasına karar verdi.[226]

İttihatçılar Ahrar ile hesaplarını gördükten sonra, ülkedeki tüm siyasi partilere yönelik bir yasa tasarısı hazırlayarak kendi diktalarını yerleştirmek için bir deneme adımı attılar. Hükümet Haziran 1909'da "Kanun-ı Esasi'ye uygun olmayan partilerin kurulmasının önüne geçme" gerekçesiyle, gerçekte siyasi partilerin etkinliklerini alabildiğine kısıtlayan bir yasa tasarısını Meclis'e gönderdi. Söz konusu tasarı, öncelikle, İTC'nin ciddi rakibi olabilecek Hıristiyan halkların siyasi örgütlerine yönelikti. Ermeni, Rum, Bulgar ve Arap basın organlarının sayfalarında protesto fırtınası koptu: "Böylesi yasa tasarılarının önünü almak gerekir. Kamuoyu ve basın, hükümetin münferit ve olağan dışı

224. *Novoye Vremya* (Yeni Zamanlar), 12/25 Eylül 1913, no 13471.
225. *a.y.*
226. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları...*, s. 91.

şeyleri genelleştirerek yasa görüntüsü altında sunma siyasetini mahkûm etmelidir."[227]

Siyasi partilerin varlığını tehdit eden 11. madde Türk olmayan mebusların baskısıyla bu yasa tasarısından çıkarılmıştı. Cemiyetler Kanunu'nun kısaltılmış bir varyantı, 23 Ağustos 1909'da Meclis'ten geçti. Bu yasa tasarısının 13. maddesi, ulusal ya da etnik temelde siyasi örgüt kurulmasını yasaklıyordu. Tasarının 4. maddesinde ise mevcut örgütlerin "milliyetçi amaçlarından vazgeçmedikleri takdirde" yasaklanması öngörülüyordu.[228] Bunu, Rumeli'deki Rum, Bulgar kulüpleri ve siyasi örgütlerinin kapatılması izledi.[229] İstanbul'da Arapların Arap-Osmanlı Kardeşliği[230] adını taşıyan örgütü, aynı biçimde iki Kürt kulübü ve bir Kürt okulu da kapatılmıştı.[231]

Cemiyetler Kanunu'nun ardından hükümet, Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesine Dair Kanun adında bir yasa hazırladı. Bu yasayla özel askeri birimler oluşturulmasına ve bunların Rumeli'de Rum ve Bulgar, Doğu'da da Ermeni grupları silahtan arındırmakta kullanılmasına izin veriliyordu.[232] İttihatçıların Bulgar ve Rum nüfusa yönelik ağır baskıları Balkan komitacılarının onlarla yeniden mücadeleye girişmesine gerekçe oldu. 1908 Jöntürk Devrimi'nde ve Nisan 1909'daki "İstanbul'a Yürüyüş"te önemli bir rol oynamış olan solcu örgüt Levitsa Sadanskovo, İTC'yle bütün bağlarını koparak yeniden Makedonya'nın bağımsızlığı için mücadeleye girişti.[233]

Ermeni vilayetlerinde ise zaten çetelerle mücadele için birlikler oluşturulmuş değildi. Buralarda özel askeri birimler gerekmediğinden Ermeni nüfus üzerindeki baskılar bu vilayetlerde yaşayan Kürtler ve Çerkesler aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Rumeli'de Türkler ve genel olarak da Müslümanlar azınlıkta olduklarından, Jöntürklerin oralarda dayanak alacakları Kürtler gibi silahlı güçleri yoktu. Bu nedenle ordu, aynı II. Abdülhamit dönemindeki gibi, hükümetlerin Rumeli'deki ulusalcı politikalarının aracı olmayı sürdürdü.

227. *Azadamard*, 17/30 Haziran 1909, no 7.
228. Tsevatana Todorova, "BRCDP (t.s.) BRCDP (ob.) i BZNS po vneşnata politika naz blgarskite burjuazni pravitelstva (1908-1909)," *Vneşnata politika na Blgariya 1878-1912* içinde, Sofya, 1978, s. 212.
229. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, s. 217.
230. George E. Kirk, *A Short History of the Middle East from the Rise of Islam to Modern Times*, New York, 1987, s. 120.
231. V. Nikitin, *Kurdi* (Kürtler), Moskova, 1964, s. 290.
232. Ahmad, *a.g.e.*, s. 62.
233. Todorova, *a.g.e.*, s. 213.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni partileri Bulgarlardan farklı olarak devrimci özelliklerini yitirdiler. Bu da Jöntürklerin önem verdiği bir durumdu. Esat Uras bu konuda "23 Temmuz 1908 meşrutiyetinin ilânından sonra komite faaliyetlerinde bir müddet zahiri bir sükûn göründü," diye yazar, ancak söz konusu sükûnet zahiri değil gerçektir.[234]

G. Sasuni "Taşnaktsutyun devrimci örgüt yapısını Ermeni taşrasında belki biraz koruyabildiyse de, Türkiye genelinde, hükümet sorunlarıyla, ulusal-toplumsal ve kültürel işlerle meşguldü. İşler 1913'e dek dört yıl bu minvalde yürüdü," diye yazar.[235]

Bu durum, Balkan Savaşı'na dek, temel olarak kültür ve eğitime ilişkin etkinliklerle, Ermeni vilayetlerinde tarım sorununun daha önce sınır dışına kaçanların dönüşü kapsamında çözümüyle, anayasal çerçevenin idari adem-i merkeziyet açısından genişletilmesiyle meşgul olan diğer Ermeni siyasi partileri için de geçerliydi. Bu sorunların çözümünde parlamento kürsüsü, basın, halk toplantıları vb. gibi yasal mücadele araçlarından yararlanılıyordu.

Aslında bütün siyasi partiler içinde Ermenilerin sorunlarını dile getirmek için Meclis kürsüsünü kullanabilen bir tek Taşnaktsutyun'du. Diğer partilerin parlamentoda mebusları yoktu.[236] Meclis'te Ermeniler Bulgar mebuslarıyla epeyce sıkı ilişkiler kurdular. Hıristiyan mebuslar bazı konularda çıkışlarını tek blok halinde yapıyorlardı. Böylece 1909 sonbaharında Hıristiyanlar askere alınmaya başladığında, Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar Hıristiyan askerlerin dini ayinlerine katılmalarına izin verilmesi konusunu parlamentoya getirdiler. Bu durumu görünce Müslümanlar da, herhangi bir Hıristiyan grubu tarafından sunulan tasarılara karşı tek blok halinde hareket etmeye başladılar. Böylelikle Meclis-i Mebusan yavaş yavaş Hıristiyan-Müslüman zıtlaşmasının arenası görünümünü aldı. "Bu parlamentoda tartışmaya açılan bütün önemli konular, dini-milli mücadeleye dönüştü ve çok hüzünlü bir görünüm arz etti" diye yazan *Azadamard* gazetesi "Bu zıtlaşma sürdüğü takdirde, halkın üzerine yıkılması kaçınılmazdır" uyarısında bulunuyordu.[237]

---

234. Uras, *a.g.e.*, s. 581.
235. G. Sasuni, *Abrilyan Yeğerni Kınnagan Agnotsov* (Eleştirel Bakışla Nisan Felaketi), Beyrut, 1965, s. 23.
236. Bir mebus çıkaran –Kozan'dan Hampartzum Boyacıyan– Hınçak Partisi dışında.
237. *Azadamard*, 16/29 Temmuz, no 31.

Ermeni siyasi partileri 1912'ye kadarki faaliyetlerinde kültür ve eğitim alanında önemli başarılara ulaştılar. "1908 yılından sonra taşranın en uzak yerlerinde bile ulusal okullar açılıyordu. Eğitim-öğretim cemiyetleri, yetimhaneler, özel Ermeni-Katolik, Ermeni-Protestan ve sayısız misyoner okulları Ermeni halkının eğitim, öğretim ve terbiyesinin gelişmesinde yepyeni bir itici güç oldular."[238] *Novoye Vremya* (Yeni Zamanlar) gazetesinin verdiği rakamlara göre doğu vilayetlerinde "17 bin çocuğun öğrenim gördüğü 150 Türk okulu vardı; oysa 785 Ermeni okulunda 82 bin çocuk okuyordu."[239]

Ermenilerin elinden alınan topraklar ve mal mülk ile Ermeni vilayetlerinde güvenliğin sağlanması sorunları, İttihatçılar ve Ermeni siyasi partilerinin ilişkilerinde sakıncalı konular olarak kalmaya devam ediyordu. 1895-96 yıllarındaki katliamlardan sonra Osmanlı Ermenilerinin kitlesel göçü başlamıştı. Ermeni vilayetlerindeki Kürt saldırıları ve huzursuz ortam, her an yeni bir katliam olabileceği yönündeki korkuyla birleşerek, kaçanların sayısını artırıyor, Ermeni köylerinin boşalmasına neden oluyordu. Ermeni siyasi partileri bu akımı durdurmayı ve göçmenleri geri getirmeyi temel hedeflerinden biri olarak görüyorlardı.[240] "Balkan Savaşı'na kadar Ermeniler temel olarak göçmenlerin ülkeye döndürülmesi ve ellerinden alınan mülklerin iadesi için faaliyet gösteriyorlardı. Bu nedenle; hükümetin onayına sundukları bir yasa tasarısı hazırladıysalar da, Kürtler ve Batı Ermenistan'da yaşayan Türkler bu tasarıya karşı çıktılar."[241]

Tarım politikaları söz konusu olduğunda İTC'nin milliyetçi eğilimleri ortaya çıkmaktaydı ve bu sorun Taşnaktsutyun'la ilişkileri iyiden iyiye bozmuştu. Ermeni partilerinin, özellikle de Taşnaktsutyun'un bu konuda ısrarlı taleplerine ve parti liderlerinin sorunu dile getirmelerine karşın İTC hükümeti durumun düzelmesi için vaatler dışında herhangi bir gerçek adım atmadı. Bunun da ötesinde, Trabzon'daki Alman konsolosunun raporunda bildirdiği gibi: "8 Aralık'ta kabine toplantısı sırasında Sadrazam, baskılar nedeniyle kaçıp sonra geri dönen Ermenilerle topraklarının şimdiki sahipleri arasında patlak veren ihtilafı önlemek

238. Hampartzum Ğazarosyan, "Haygagan Tıbrotsneri Turkiyayum" (Türkiye'de Ermeni Okulları), *Panvor* (İşçi), 30 Temmuz 1989.
239. *Novoye Vremya*, 12/25 Eylül 1913, no 13471.
240. Yervant Agnuni, *Tebi Yergir* (Yurda Doğru), Boston, 1911, s. 12.
241. Kalman, *a.g.e.*, s. 82.

için daha önce alınan önlemlerin yetersiz kaldığını açıkça kabul etti. Sadrazam aynı zamanda, göçmenler konusunda olağanüstü bir yasa çıkarılacağı sözünü verdi. Bu yasa sayesinde, kendi kararlarını tersyüz etmeleri gerekecekti."[242]

İTC'nin oyalama politikası Ermeni partileri içindeki hoşnutsuzluğu körükledi. 1911 yılında İTC ile Taşnaktsutyun arasındaki ilişkiler zayıflamaya başladı. Buna İTC'nin Balkanlarda açık açık yürüttüğü ve İttihatçıların ulusal sorunları çözmede kendi yöntemlerini kullanacağının göstergesi olan milliyetçi siyaset de neden olmaktaydı. Bir Rus istihbarat notunda şöyle deniyordu:

"Son zamanlarda Ermeni devrimci örgütlerinin Türk hükümetine karşı tavrı bütünüyle gergin olmaya başladı. İstanbul'da yaşayan Taşnak önderleri Jöntürklerin siyasetini çifte standartlı olarak adlandırıyor ve Rusya'nın yaptığı baskı nedeniyle sürekli körüklenen Türk gericiliğini ancak bir devrimin sınırlayabileceğini söylüyorlar. Osmanlı Ermenistanı'nda ve Ermenileri desteklemeye hazır devrimci örgütleriyle Makedonya'da devrimci eylemler yapılması zorunluluğundan epeyce söz ediliyor."[243]

Bununla birlikte, bu karşı duruş ikili ilişkilerde pek dışa vurulmuyordu. Tersine, Taşnak liderleri İttihatçılarla birlikte hareket ediyor, onları destekliyorlardı. Örneğin, Erzurum'daki bir seçim mitinginde Vartkes Serengülyan da İttihatçıların yanında bir konuşma yaparak Ermeni ve Müslümanları birliğe çağırmıştı.[244]

Balkan Savaşı'na dek İttihatçıların Ermeni siyasi partilerine yönelik politikaları neydi?

Jöntürk siyasetinde bu alandaki ana hat 1908 Devrimi'nden sonra belirdi ve değişmeden sürdü. Bu politika şöyle özetlenebilir: Ermeni siyasi partileri arasında tek bir parti ayrı tutulup desteklenirken diğerlerine sırt çevirmekle ortaya çıkan kırılmanın derinleştirilmesi ve kendileriyle işbirliği içindeki parti aracılığıyla Ermeni ortamında pozisyonunu güçlendirme. J. Giragosyan'ın "Jöntürkler Ermeni siyasi partileri arasında birlik

242. *Armanskiy vopros i genotsid armyan v Turtsii (1913-1919). Materiali politiçeskogo arxiva MID Kayzerovskoy Germanii* (Ermeni Sorunu ve Türkiye'de Ermeni Soykırımı [1913-1919] Kayzer Almanyası Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri), Erivan, 1995, s. 46.

243. EDMTA, fon 3, dosya 1, belge 13, s. 228.

244. RİDSA, f. 180, İstanbul Konsolosluğu, op. 517/2, d. 3944, 1908-1912, s. 135.

olmamasını rahat rahat kullanıyordu"[245] kanısı paylaşılsa da, Jöntürklerin bundan sadece yararlanmakla kalmayıp, böylesi bir birliğin oluşmasını önlemek için gerekli tüm önlemleri aldıklarını da eklemek gerekir.

Bulgar kulüplerinin kapatılmasından sonra Hıristiyan siyasi örgütleri içinde Taşnaktsutyun ön sıraya geçti. "İttihat ve Terakki döneminde Taşnaktsutyun geniş bir faaliyet sahası edinmişti... Agnuni, Zartaryan, Parseğ Şahbaz, Zohrab, Vartkes Serengülyan ve arkadaşları günün adamıydılar ve her gün İTC merkezinin eşiğini aşındırıyorlardı."[246] "Taşnaktsutyun, Osmanlı devlet yaşamında önemli bir aktör oldu. Osmanlı parlamentosunda kendi mebusları ve yeniden açılan Ermeni Milli Meclisi'nde de sadık ve etkili temsilcileri vardı. Bu Meclis'teki Taşnak liderlerden biri de Harutyun Şahrigyan'dı. Parti 1909'da kendine ait bir matbaa da kurdu."[247]

Ancak Taşnaktsutyun'un güç kazanması, Patrikliğin ve diğer Ermeni siyasi partilerinin ona olan husumetini da pekiştirmişti aynı zamanda. 1910-1911 yılları, Taşnaktsutyun ile Patrikliğin birbirlerine karşı ateşli bir tavır aldıkları bir dönem oldu. Taşnakların izlediği politikalara karşı olan Manuk Çizmeciyan durumu şu şekilde açıklar: "İttihat ve Terakki'nin desteklediği Taşnak militanlarının ulusal ve dinsel özelliği olan her şeyi ayaklar altına aldıkları, Patriği ulusun temsilcisi olarak tanımadıkları ve dahası dünyevi bir patrik istedikleri açıkça görülüyordu."[248]

1910 yılı boyunca Osmanlı Ermenilerini meşgul eden ana konu "*pats u kots*" (açık ve kapalı) diye bilinen meseleydi. Taşnaktsutyun, Ermeni kiliselerinin Taşnaktsutyun ve İTC mitinglerine açılmasını talep etmişti. Taşnaktsutyun'un bu talebi yalnızca Osmanlı Ermenilerinin bir kısmını çileden çıkarmakla kalmamış, Rusya Ermenileri arasında da tepkilere neden olmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi, *Gatoğigos* olağanüstü bir karar yayımlayarak kiliselerde her tür gösteri ve mitingi yasaklamıştı.

Ruhani çevrelere yakınlığıyla bilinen Anayasal Ramgavar Partisi Taşnaktsutyun'un din karşıtı görüşlerine karşı sert bir mücadele başlattı. Ramgavarlar, yayınlarında ve genel toplantılarda Taşnaktsutyun'un Ermeni cemaatinin temellerini tehdit eden politikalarını şiddetle kınıyor-

245. J. Giragosyan, *Mladoturki pered sudom istorii* (Tarihin Mahkemesi Önünde Jöntürkler), Erivan, 1989, s. 164.

246. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan*, s. 349.

247. Varantyan, *a.g.e.*, s. 438.

248. Çizmeciyan, *a.g.e.*, s. 176.

du. İki partinin sürtüşmesi öylesine sertleşti ki, Taşnak liderlerinden biri olan Vramyan'ın bir toplantı düzenlemek istediği İzmir'de kilise binasının kapısına zincir vurulmasıyla başlayan kavgada Anayasal Ramgavar Partisi'nin iki genç üyesi öldürüldü.[249]

Taşnaktsutyun ile Anayasal Ramgavar Partisi arasında görüş ayrılıklarında ideolojik nedenler öne çıksa da, Taşnaktsutyun ile Sosyal Demokrat Hınçaklar arasındaki sertleşmeye yol açan, ideoloji bir yana, Ermeni toplumunu etki altına alma konusundaki rekabetti.

Hınçak Partisi temsilciler heyetinin Osmanlı topraklarındaki ilk toplantısı 1910 yılında yapıldı. Toplantıda görüşmeler ilk defa partinin genel programına göre değil de, 26 Ocak 1910'da Osmanlı hükümetince onaylanan program-tüzüğe uygun olarak yapılmaktaydı. Yeni program-tüzüğün başlıca özelliği, anayasal düzenin güçlendirilmesi amacıyla etkinliklerin yasal çerçevede yapılacağının altının titizlikle çizilmesiydi.[250] Program, partinin ulusal politikası alanında, "İmparatorluk halklarının haklarının korunmasını, bir ulusun diğerleri üzerindeki efendiliğinin kabul edilemeyeceğini, halkların herhangi bir baskıya maruz kalmamalarını, özgür gelişme ve ilerlemelerinin sağlanmasını, milletlerin ilerlemesi ve gelişmesi için hiçbir sosyal, ekonomik, siyasi engel olmaması gerektiğini, eşit hakların ve kendi kaderini tayin etme hakkının halkların elinden alınamamasını" savunuyordu.[251]

Programda başka partilerle dayanışmanın parti çıkarları ile örtüşmediği, ancak "gerek duyulduğunda, devletle olan ortak işlerde, ulusal işlerde ve öz-savunma konularında, konumu Hınçak'a yakın olan partilerle geçici bir işbirliğine gidilebileceği" belirtiliyordu.[252] Bununla birlikte, 1912'de Ermeni reformu konusunun açılmasından önce, öz-savunma gibi hayati önemi haiz bir konuda bile Ermeni siyasi partileri arasındaki mücadele sürüp gitti; partiler bu konularda güç birliği için hiçbir somut adım atamadılar.

249. *a.g.e.*, s. 177.

250. *Dzırakir Sotsial Demokrat Hınçakyan Gusagtsutyan (Dacgasdani Hamar)* (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Programı [Türkiye İçin]), İstanbul, 1910, s. 8.

251. *a.g.e.*, s. 14.

252. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan*, s. 338.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni ve Makedon örgütleri yeni koşullar içinde yasal mücadele yöntemleriyle hedeflerine ulaşabileceklerine inanarak silahlarını bir yana bıraktılar ve devrimci birliklerini dağıttılar. Adom (Harutyun Şahrigyan) bu konuda "Ermeni örgütleri ayrılıkçı amaç gütmedikleri gerçeğini böylece kanıtlamışlardı" diye yazar.[253]

Ancak sonraki olaylar, Balkan devrimcilerinin yeniden takip altına alınmasının ardından Makedon devrimcilerin silaha sarılmaları, çetelerini dağıttıktan sonra bile Makedonyalıların devrimci örgütlenmeyi elden bırakmadıklarını göstermişti. Oysa 1915'teki Ermeni kırımı, Osmanlı Ermenilerinin dağınıklığını ve bir öz-savunma örgütlemekte ne denli yetersiz kaldıklarını gözler önüne sermişti. Ermeni siyasi partilerinin bunda sorumluluk sahibi olduğu tartışma götürmez. Özellikle 1915 arifesinde öz-savunma işinde zayıf kalınması vahim sonuçlar doğmasına neden olmuştur. Öz-savunma örgütlenmesinden söz edilirken Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak partilerinin kastedildiğini belirtmek gerekir. Çünkü lider konumunda olanlar bu partilerdi. Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partilerinin geniş bir öz-savunma yapısı örgütleyecek olanakları bulunmuyordu. Ramgavarların 1913'te halkı silahlandırmak için bir iki girişimini saymazsak, bu parti 1915 yılına dek anayasaya ve anayasada yapılan tadilatın sahiciliğine inancını koruyarak yasal mücadele yöntemleriyle faaliyet gösterdi. Bu nedenle de, bu bölümde yalnızca Taşnaktsutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak partileri ele alınacaktır.

Daha önce üzerinde durulduğu gibi, her iki partide de devrimci mücadelenin yandaşları ve karşıtları vardı. Taşnaktsutyun içinde devrimci yöntemlere karşı duranlar partide yönetici konumlarda bulunan Merkezi akımın temsilcileriydiler. Onlar, devrimci yöntemlerin Ermeni halkına yeni koşullarda yalnızca zararı dokunacağını ve öz-savunmaya gerek olmadığını, İttihatçıların Ermenilerin olduğu kadar ülkenin başka halklarının da güvenliğini korumakta olduğunu kabul ederek, devrimci mücadele yöntemlerinden vazgeçme yönünde propaganda çalışması yürütmekteydiler. Taşnaklar Adana olaylarından sonra yeni bir kırım olasılığından çekinmiş, ancak daha sonra İttihatçıların verdiği güvencelerle yetinerek di-

253. Adom, *Parenorokumneru Hartsı* (Reformlar Meselesi), İstanbul, 1914, s. 58.

ğer Ermeni partilerini de bu tavrın doğruluğuna inandırmışlardı. Adana'da yaşananlardan sonra Taşnak liderlerinin kırımın başka Ermeni vilayetlerine sıçraması korkusunu yaşamaları ve hatta Meclis'te yaptıkları çıkışlarla İttihatçılardan böylesi bir tehlikenin önünü almalarını alenen talep etmeleri dönemin hâkim siyasi kaygılarını yansıtması bakımından bir hayli ilginçtir.[254]

Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulmasından sonra Taşnakların bir bölümünde herhangi bir öz-savunma önlemine gerek kalmadığına ilişkin bir kanı oluşmuş ve birçokları da güçlüklerle edinmiş oldukları silahları satmaya başlamışlardı. Silahların el değiştirmesi öyle boyutlara ulaştı ki, 11 Mayıs 1909'da Taşnaktsutyun'un İstanbul Bürosu özel bir bildiriyle partinin yerel örgütlerine ulaşmak ihtiyacı duydu. Bu bildiride şöyle deniyordu: "Yoldaşlarımızın son zamanlarda kişisel silahlarını satmaya başladıkları gözlenmekte. Bu şartlar altında bunun öz-savunmaya zarar verdiği açıktır; bundan böyle kimsenin partinin onayı olmadan silahını elden çıkarmaması gerekir... Bu talimata uymayanlar en ağır cezalara çarptırılacaklardır."[255]

Bu sert direktife ve Taşnaktsutyun ile İTC ilişkilerinin gitgide kötüleşmesine karşın silah satışı I. Balkan Savaşı'na kadar tüm hızıyla sürdü. Ermeni vilayetlerinde koşullar giderek kötüleştikçe, Taşnakların İttihatçıların iyi niyeti konusunda bir yanılsamaya kapıldığı duygusu hâkim oldu. Taşnaktsutyun halkın silahlanması konusunda bu kez hummalı bir faaliyete girdiyse de kaybedilen zamanı telafi edemedi. Bu konuda Garo Sasuni şunları yazar: "Taşnaktsutyun'un 1908-1912 yılları arasındaki faaliyetlerine şöyle bir baktığımızda ve 1913-1914 dönemiyle karşılaştırdığımızda, ilk dönem boyunca partinin çok az silah edindiğini, buna karşılık son iki yılda, özellikle önemli Ermeni taşra kentlerinde silah edinmenin ikiye katlandığını görürüz. Taşnaktsutyun'un aldığı bu önlemlerin olası tehlikeye karşı pek cılız kaldığını kabul etmek gerekir."[256]

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin öz-savunma konusundaki faaliyetleri biraz daha farklı bir çizgide gelişti. Partinin liderleri anılarında Hınçakların İTC'ye karşı takındığı muhalefet tavrına bağlı olarak özsavunma örgütlenmesine büyük önem verdiklerini gösterme gayreti içindedir. Sabah-Gülyan anılarında konuyla ilgili olarak, "Türkiye'ye ayak

254. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. III (devre: 1, içtima senesi: 1), s. 70.
255. EKSKMA, fon 4047, dosya 1, belge 64.
256. Sasuni, *a.g.e.*, s. 32.

bastığımız birinci günden başlayarak, partimizin ilk söylediği, mevcut durumun çok fazla sürmeyeceği, örnek oluşturamayacağı, bu nedenle de silahlanmak, örgütlenmek, hazırlanmak ve kuvvet bulundurmak gerektiğiydi" diye yazar.[257]

1909 yılında yapılan VI. Hınçak Kongresi'nde de öz-savunma işinin örgütlenmesine yönelik bir karar benimsenmişti.[258] 1909-1912 yıllarında Hınçaklar yerelde öz-savunma örgütlemek ve halkı silahlandırmak üzere bir dizi faaliyet planladılar.[259] Tarihçi Azmi Süslü, 1914 yılında İttihatçılar tarafından el konulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin belgelerindeki kayıtlara göre, 1910-1913 yıllarına ilişkin olarak partinin "Silah, cephâne ve patlayıcı madde sağlanması (...) silah talimi yapılması, (...) çetelerin tesisi ve idare edilmesi..." gibi amaçlar güttüğünü yazar.[260] Ancak Süslü'nün ortaya çıkardığı kanıta çok temkinli yaklaşmak gerekir, çünkü yazar aynı yerde, Taşnaktsutyun'la ve Jöntürklerle ilişki kurmanın da Hınçakların aldığı kararlar arasında olduğunu yazar.[261] Oysa Hınçaklar ile İttihatçıların ilişkilerinin akışı bizi kurulan bir ilişkiye değil de, sonraki sürtüşmelerine götürür. S. D. Hınçak'ın daima İTC'nin muhalifi olma eğilimini ve konumunu muhafaza ettiği açıktır.

Yukarıda anılan dışında öz-savunma örgütlenmesi yönünde faaliyetlerin varlığını destekleyen belge bulunmamaktadır. Gerçekte, öz-savunma yönünde alınan bütün kararlar ve saptanan önlemler kâğıt üzerinde kaldı ve Hınçak'ın öz-savunma örgütleme işi, Taşnaktsutyun'unkinden de kötü gitti. 1908-1912 yılları arasında parti içinde devrimci birlikler oluşturma işinin zayıfladığı gözlemlenir. Bu böyle olmasaydı, Sabah-Gülyan'ın 1910'da yerinde inceleme yapmak üzere Anadolu'ya gitmesine gerek olmazdı. Taşnaktsutyun'dan farklı olarak Hınçak'ın parasal sorunları da vardı. 1913'te Köstence'de yapılan VII. Kongre'de parti kasasında yalnızca 48 frank kaldığı anlaşılmıştı.[262] Hınçak'ın topu topu 48 frankla yeni silah alınmasını örgütleyemeyeceği açıktı. Sonuç olarak, 1908-1912 yılları arasında gözlemlenen, Osmanlı Ermenilerinin öz-savunma örgütlemekte zaafa düştükleridir.

257. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 29.
258. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan*, s. 324-325.
259. EDMTA, fon 408, dosya 1, belge 92.
260. Süslü, *a.g.e.*, s. 54.
261. *a.y.*
262. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 176.

İttihat ve Terakki'nin IV. Kongresi ve Türkçülük

İttihat ve Terakki'nin ulusal politikası açısından 29 Eylül-9 Ekim 1911'de Selanik'te toplanan IV. Kongre özel bir önem taşır.[263] Kongrede Türkçülük doktrini *de facto* kabul edilmiş, bu akımın temsilcilerinden üç kişi de Heyet-i Merkeziye'ye seçilmişti. Partinin tüm ideoloji oluşturma çalışmaları Ziya Gökalp'e teslim edilmişti. Cemiyet içinde Türkçü eğilimin güç kazanmasına yol açan nedenlerin daha iyi anlaşılması için daha önce olup bitenlere kısaca bir göz atmak gerekir.

Nisan 1909 olayları Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa ile Jöntürk hareketinin askeri kanadına parti içinde liderlik konumunu getirmişti.[264] Hareket içinde etkin olan subayların ağırlığı göz önüne alındığında Mahmut Şevket Paşa'nın ve İttihatçıların askeri kanadının güç kazanmasının Heyet-i Merkeziye için bir tehdit oluşturduğu görülür. Diğer yandan, Jöntürk hareketi içinde İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin izlediği siyasete ilişkin hoşnutsuzluk da doğmuştu. Bu hoşnutsuz üyelerden oluşan bir grup 21 Şubat 1910'da Ahali Fırkası adı altında bir oluşum başlattı.[265] Geçmişte Ahrar Fırkası üyesi olanlar da bu gruba katıldılar. 1911 yılı baharında ise, başlarında Miralay Sadık ile Abdülaziz Mecdi'nin (ikisi de 1908 Devrimi'nde önemli yararlar göstermişler ancak sonraları Selanik merkezi tarafından dışlanmışlardı) bulunduğu hoşnutsuz İTC mebuslarından bazıları partiden ayrılıp Hizb-i Cedid adı altında bir grup kurduklarını açıklamışlardı. Yine aynı yıl, içlerinde İTC mebusları Mustafa Arif, Cami, Mahir Sait, Rıza Tevfik, Rıza Nur ve başkalarının da olduğu bir grup Hizb-i Terakki'yi kurdu.

Böylece 1910-1911 yıllarında İTC bünyesindeki görüş ayrılıkları doruk noktasına ulaştı. Bu durum özellikle İTC'nin İstanbul ve Selanik merkezlerinin zıtlaşmasıyla ortaya çıkmıştı. 1910'da parti içi gerginlik iyice arttığı bir sırada Talat Bey ortalığı yatıştırmak için dahiliye nazırlığından istifa etmek ve kabineden ayrılmak zorunda kaldı.[266] Talat Heyet-i

263. Arsen Avagyan, "Pantürkizmi Kağaparakhosutyan Intınumı Miutyun yev Haraçtimutyun Gusagtsutyan Yerrort yev Çorrort Hamakumarnerum," (İttihat ve Terakki Fırkası'nın Üçüncü ve Dördüncü Kongrelerinde Türkçülük Doktrininin Kabulü) *Hayots Tseğasbanutyun. Badcarner yev Taser* (Ermeni Soykırımı. Nedenler ve Dersler) içinde, c. III, Erivan, 1995, s. 16.

264. Gabidullin, *a.g.e.*, s. 138.

265. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları...*, s. 91.

266. Temon, *a.g.e.*, s. 186.

Merkeziye'nin gizli bir oturumunda Türkçülük konusunda sonradan çok sözü edilen bir konuşma yapmıştı. Bazı araştırmacılar, Talat'ın bu konuşmasını hatalı olarak 1910'daki kongreye atfetmektedir. Oysa Talat o yıl Heyet-i Merkeziye üyesi olmadığı gibi, gizli oturumlara katılma hakkına da sahip değildi.[267]

Heyet-i Merkeziye'ye karşı muhalefetin güçlenmiş olduğu koşullarda Selanik grubu iktidarını korumak için hem örgütte ağırlıklı bir konumu olan hem de Jöntürk hareketinin askeri kanadının ve muhafazakârların çekineceği bir destek arayışına girdi. Bu desteği verebilecek olan, Ziya Gökalp'in başında olduğu Türkçü gruptu. Talat ve yandaşları bu desteğe bel bağladılar. 1911 yılında artık Türkçülerin komitedeki yeri oldukça sağlamdı. Ziya Gökalp ve arkadaşları Türk dilinin sadeleştirilmesine ve arı bir Türk kültürü oluşturmaya uğraşıyorlardı. İTC'nin etkin üyelerinden biri olan Kâzım Nami Duru'nun yazdığı gibi: "Yeni lisan işi Selanik'in eli kalem tutan tüm gençlerini derinden derine ilgilendirdi. Hepimiz birleştik, Ziya'nın başkanlığında 'İttihat ve Terakki' okulunda gece toplantıları yapmaya başladık."[268]

Selanik grubu ilk kez 1910 yılında Selanik'te yapılan III. Kongre'de Türkçüleri parti yönetim kadrosuna alma girişiminde bulundu. Kongrede bu akımın iki temsilcisi Heyet-i Merkeziye'ye seçildi: Ziya Gökalp ve Hüseyinzade Ali.[269]

1911 yılındaki konuşmasında Kanun-ı Esasi ile belirlenen koşulların ülkedeki tüm halkların Türklerle eşit haklara sahip olacakları anlamına gelmediğine dikkat çeken Talat, "Osmanlı imparatorluğu Türk devletidir; bu, akıldan hiç çıkarılmamalı," demişti.[270]

Kongrede, imparatorluğun diğer halkları tek bir ulus olmayı, yani Osmanlılık siyasetini reddettikleri takdirde zor kullanılabileceği de dile getirilmişti. Ama 1910 yılında Jöntürk birimlerinin çoğu halkların barışçıl yöntemlerle asimilasyonuna inandıklarından, Makedonya ve Arabistan'da halkın galeyana gelmesi ve başlayan isyanlar da göz önünde bulundurularak, kesin bir adım atılması yönünde karar alınmadı. Kongrenin sonuç bildirgesinde, "Cemiyet Osmanlılık ilkesine sadakati-

267. *a.y.*
268. Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1965, s. 3.
269. Avagyan, *a.g.e.*, s. 11-12.
270. René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris, 1913, s. 101-102.

ni yinelerken asimilasyona değil de, imparatorluk halklarını birleştirmeye yönelmektedir. Her halkın kendi ulusal dilini kullanma hakkı vardır." cümlesi yer almıştı.[271]

İTC'nin IV. Kongresi'nin oturumları 29 Eylül 1911'de Selanik'te başlamıştı. Örgütün şubeleri birer, büyük kentlerdeki merkezler ise üçer delegeyle temsil ediliyordu. Kongre, parti içi muhalefet ile Heyet-i Merkeziye arasındaki mücadelenin gölgesi altında geçti. Sonuçta, partiyi dağılmaktan Trablusgarp'ta başlayan savaş kurtardı.[272]

Parti'nin ulusal politikası kongrenin hem açık hem de gizli oturumlarında tartışmaya açılmıştı. Gizli oturumlar, araştırmamız açısından özel bir önem taşımaktadır. Bu oturumların birinde, Miralay Sadık, Dr. Nazım, Ziya Gökalp ve Talat söz alarak partinin ulusal politikasına ilişkin bir çalışma raporu sundular. Talat konuşmasında şöyle diyordu: "Biliyorsunuz ki Kanun-ı Esasi'ye göre Müslümanlar ve gâvurlar eşittir. Ancak şurada hep birlikte ve ayrı ayrı anlamamız gereken, bunun ulaşılamayacak bir amaç olduğudur. Şeriat, bizim tüm geçmişimiz ve her Osmanlılaştırma girişimine direnen yüz binlerce gâvurun hissi bile, böyle bir şeyin gerçekleşmesinin ve gerçek eşitliğin önünde engeldir. Bu nedenle de, imparatorluğun Osmanlılaştırılması hedefinde başarıya ulaşılmadan, eşitlik söz konusu değildir."[273]

Önceki kongrelerden farklı olarak, İTC'nin IV. Kongresi'nin katılımcılarının çoğu, Osmanlı imparatorluğunun Türkleştirilmesinin ancak çeşitli etnik grupların zorla asimilasyonuyla gerçekleştirilebileceği kanısındaydılar. 1910 ve 1911'deki iki kongreye de katılmış olan Kâzım Nami Duru'nun da vurguladığı gibi: "İttihat ve Terakki tüm bu halkları Osmanlı içinde eritmeye yemin etmişti."[274] Kongre bitiminde yayımlanan sonuç bildirgesinde Osmanlılaştırma politikasında ikna yoluyla başarılı olunmazsa askeri güç kullanma yoluna gidilebileceği maddesi boşuna değildi.[275]

Türkçülük programının ilk basamağı, Türkçenin her alanda egemen

271. Avagyan, *a.g.e.*, s. 11-12.
272. Ahmad, *a.g.e.*, s. 96.
273. *Armanskiy vopros... Materiali politiçeskogo...*, s. 16.
274. Duru, *a.g.e.*, s. 41.
275. A. F. Miller, *Oçerki noveyşey istorii Turtsii* (Yeni Türkiye Tarihi Notları), Moskova-Leningrad, 1948, s. 20.

kılınmasıydı.[276] Ancak İttihatçılar, Osmanlılık ile Türkçülük arasında ilke açısından büyük fark görmüyorlardı. Türkçülüğün fikir babası Ziya Gökalp, Osmanlılık doktrininin savlarını çok güzel ortaya koymuştu: "Hakikaten bu Osmanlılaştırmak siyaseti, türkleştirmek için gizli bir vasıtadan ibaretti. Osmanlılıktan maksat 'devlet' ise zaten her Osmanlı tebaası bu devletin bir ferdi idi. Yok, bundan maksat lisanı 'Osmanlıca' olan yeni bir 'millet' yaratmak idiyse, Osmanlıca Türkçeden başka bir şey olmadığı için bu yeni millet başka nam altında bir Türk milleti olacaktı."[277]

Daha Jöntürk Devrimi gerçekleşmeden önce, gazetesinde bir okuyucu mektubuna verdiği yanıtta Mizancı Murad: "...dostumuzun birbirinden başka zannetmek hatasında bulunduğu Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık adına duada kusur etmeyiz," demişti.[278] Niyazi Berkes de, Jöntürklerin, Türkçülüğün Osmanlılık kisvesi altında yapılmasına karşı çıkmadıklarını, 1911'de Osmanlılık zihniyeti iflas edince halis Türkçülüğün tam anlamıyla sahneye çıktığını teyit eder.[279]

IV. Kongre'de Heyet-i Merkeziye'ye Türkçü akımın temsilcileri İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura da seçilmişti. Yönetimde Türkçü bakış açısının güç kazanmasıyla bu akım daha geniş ölçülerde propaganda yapma imkânı buldu. Türk Ocağı adı altında Türkçü kulüpler kurulmaya başlandı. Jöntürkler aynı zamanda Türkçülük fikirlerinin Kafkasya'da ve Orta Asya'da da yayılmasına yönelik propaganda faaliyeti başlattılar.[280] Tüm bu etkinlikler Heyet-i Merkeziye nin denetimi altındaydı. Kafkasya, Kuzey Kafkasya, Orta Asya ve Kırım'da şubeler kuruldu. Bu şubeler bir yandan Türkçülük propagandası yapıyor, diğer yandan da üye topluyordu.[281]

---

276. Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı yapıtında Turan idealinin yaşama geçirilmesinin üç evresini şöyle sayar:
    1. Türkçülük, yani Osmanlı imparatorluğunun tam Türkleştirilmesi
    2. Oğuzistan, yani Türkiye ile Azerbaycan'ın birleştirilmesi
    3. Büyük Turan'ın yaratılması, yani Rusya ve Orta Asya'nın Türki halklarının Oğuzistan'a katılması.

    Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1961, s. 25.
277. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, [1949?], s. 31.
278. Akçam, *a.g.e.*, s. 38.
279. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 333.
280. Zarevant, *Turkiyan yev Panturanizmı* (Türkiye ve Turancılık), Paris, 1930, s. 70.
281. E. K. Sarkisyan, *Ekspansionistkaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkazye nakanune i v godi pervoy mirovoy voyni* (I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Savaş Yılları Boyunca Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya'daki Yayılmacı Politikası), Erivan, 1962, s. 105.

Selanik grubu, İttihat ve Terakki'nin IV. Kongresi'nde bir yandan Türkçü grubu güçlendirecek ödünler vererek, diğer yandan da dış etmenden (Trablusgarp savaşının başlaması) yararlanarak örgütü dağılmaktan kurtarmayı, üstelik de parti yönetiminde liderlik konumuna geçmeyi başardı. Heyet-i Merkeziye bu kongre sonrasında, 9 Ekim 1911'de yayımladığı bir bildiriyle parti saflarında hiçbir görüş ayrılığı kalmadığını ilan etti.[282]

Oysa bu açıklama gerçeğe uymuyordu. Hizb-i Cedid yöneticileri Miralay Sadık ile Abdülaziz Mecdi ve başka muhalifler, kongrede Selanik grubunun Komite içinde zaten güçlü olan konumunu koruduğunu ve iktidardan vazgeçmeye niyetli olmadığını görerek İTC'den ayrılma ve ona muhalif bir parti kurma kararı aldılar.[283] 30 Ocak 1910'da kapatılan Ahrar Fırkası'nın yanı sıra, Ahali Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası gibi partilerin bütün üyeleri Sadık Bey'in çevresinde toplandılar.[284]

Tüm bu küçük partiler, 1909-1910 yıllarında İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin politikalarını onaylamayan bazı Jöntürk grupları tarafından kurulmuşlardı. Bu nedenle de, sosyal altyapı ve güttükleri siyasi amaçlar açısından İTC'nin birer benzeriydiler. Farkları sadece hedefe ulaşmak için benimsedikleri yol ve yöntemlerde yatıyordu.

Jöntürk hareketinin etkin katılımcılarından olan tarihçi Ahmet Bedevi Kuran'ın da tanığı olduğu üzere: "[Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın] kurulması fikrini ortaya atanlar: sabık Ahrar Fırkası mensuplarından Rıza Nur, Mahir Sait, Kemal Mithat ve Biret beylerdir."[285] 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın (HİF) kurulduğu ilan edildi. Aynı gün, Mutedil Hürriyetperveranlar fırkalarını feshederek HİF'e katıldılar. 23 Kasım 1911'de HİF bu katılımı resmen duyurdu.[286] Yönetime Miralay Sadık, Rıza Tevfik, Lütfi Fikri, Gümülcineli İsmail, Damat Ferit, Salih Paşa, İsmail Hakkı Paşa, Hoca Sabri, Zeynel Abidin efendiler seçilmişlerdi. Fırka başkanı Müşir Fuat Paşa'ydı.[287]

---

282. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 297.
283. *a.g.e.*, s. 293.
284. G. Z. Aliyev, *Turtsiya v period pravleniya mladoturok 1908-1918* (Jöntürkler Devrinde Türkiye 1908-1918), Moskova, 1972, s. 213.
285. Kuran, *a.g.e.*, s. 552.
286. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları...*, s. 93.
287. Kuran, *a.g.e.*, s. 552.

1911'in Aralık ayında fırkanın 71 maddeden oluşan programı yayımlandı. Programa göre fırka hedef olarak Meşrutiyet'in güçlendirilmesini, Osmanlı imparatorluğunun farklı halkları arasında uyumlu bir birliğin yaratılmasını vb. benimsemişti.[288] Ulusal sorunun çözümlenmesine ilişkin bölümde, Sabahaddin'in öne sürdüğü idari adem-i merkeziyetçilik ilkesi –herhangi bir değişikliğe uğramaksızın– savunuluyordu.[289] Fırka bu maddeyle Rum, Bulgar, Ermeni ve Arnavut siyasi örgütlerini yanına çekmeyi umuyordu.[290] Meclis içinde kurulan ve 26 Rum mebusu bünyesinde barındıran "Rum Fırkası" İttihatçılara karşı mücadelesinde HİF'e destek verdi.[291]

Araştırmacıların çoğu İTC ile HİF programları arasında büyük fark görmez. Dönemin Rus elçiliği baştercümanı A. Mandelştam da bu konuda şöyle yazar: "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın resmi programı Jöntürklerin programıyla hiçbir açıdan farklı değildir. İtilafçılar temelde Jöntürklere duydukları kişisel nefretten dolayı ve ülke yönetimine kendileri geçmek istedikleri için bir araya gelmişlerdi."[292] Aynı şeyi G. Z. Aliyev de yazar: "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hedefleri, liderlerinin de açıkça kabul ettikleri gibi, İttihat ve Terakki'nin diktatörlüğüne son vererek yerine kendi diktatörlüklerini kurmaktan ibaretti."[293]

HİF'in İTC'ye karşı mücadelesinde hiç talep öne sürmemiş olması ve yalnızca Jöntürk hükümetinin yaptıklarını eleştirmesi tesadüfi değildir. "Yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, siyasi düşmanlarının bütün hatalarını yakalıyor, öne çıkarıyor ve şişiriyor(du)."[294]

HİF'in iktidara ulaşmak için ne gibi çarelere başvurduğunu ve İTC eleştirisini neye dayandırdığını iyice anlamak için İtilafçıların kullandıkları sloganlara bakmak yeterlidir: "İttihatçıların tümü masondur, Yahudi'dir," "Yahudiler, Osmanlı borçlarının başını çekiyor," "Kırmızı-beyaz mason renkleridir," "Yahudilerin hepsi İttihatçıların casusudur," "31 Mart'ı hazırlayanlar, dönmeler, Yahudiler ve İttihatçı masonlardır."[295]

HİF'in kuruluşu, İTC'ye muhalif Türk siyasi partilerinin işbirliğinin

288. *a.y.*
289. Aliyev, *a.g.e.*, s. 212.
290. Kuran, *a.g.e.*, s. 523.
291. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 204.
292. Mandelştam, *a.g.e.*, s. 37.
293. Aliyev, *a.g.e.*, s. 213.
294. Tırkova, *a.g.e.*, s. 28.
295. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 213.

doruk noktası oldu. HİF, Hizb-i Cedid başta olmak üzere, Sabahaddin yandaşı Ahrar ile Ahali Fırkası'na kadar, İTC'ye düşmanlıkta birleşen, düşünsel yaklaşımları farklı bütün siyasi grupçukları bünyesinde toplamıştı. Bazı açılardan HİF'e, 1902 Kongresi'nden sonra Jöntürk hareketi içinde oluşan liberal kanadın aldığı son biçim olarak da bakılabilir. Sabahaddin tarafından biçimlendirilmiş idari adem-i merkeziyet ve ulusal azınlık haklarının genişletilmesi ilkesinin ulusal politikanın bir bölümü olarak parti programında yer alması bu devamlılığı açıkça göstermektedir. J. Giragosyan'ın, Sabahaddin'den yanlışlıkla HİF'in lideri olarak söz etmesi çok da temelsiz değildir.[296] Bu nedenle, HİF ile Sosyal Demokrat Hınçak Partisi arasında doğan yakınlık ve nihayet işbirliği anlaşmasına varmış olmaları, beklenmedik olgular sayılmaz. Hınçak HİF'i, Sabahaddin'in partisinin devamı olan, İTC'ye muhalif ve muhtemelen iktidara geldiğinde Osmanlı Ermenilerinin durumunu epeyce düzeltebilecek bir parti olarak görüyordu.

Parti'nin resmi organı *Hınçak* (Çan) gazetesinde de; "Biz ve bizler gibi olanlar, şimdiye dek sabırla bekledik ve hâlâ bekleme kararındayız; ancak bu bekleyiş, nedeni ve temeli ne olursa olsun sonsuza dek süremez," denmekteydi.[297] Ancak bir yandan da Jöntürklerin güçlenen milliyetçiliği Ermeni partilerinde büyük korku ve endişeye neden oluyordu. Aynı gazete bu konuda "Taşrada göze çarpan bir başka belirti ise Türk milliyetçiliğidir. Devlet milliyetçilikle dolup taşıyor, Türk olmayanlara karşı nefret görülüyor. Hükümet çevrelerinde ve devlet kurumlarında eşitlik ilkesi diye bir şey zaten yok," diye yazıyordu.[298]

Hınçaklar bu koşullar altında İTC'ye karşı güçlü bir Türk partisinin kurulmasına önem veriyor ve bu partiyi İTC taktiklerine son vermek için bir olanak olarak görüyordu. HİF'le işbirliğine girip etkin bir mücadele sergilemek yoluyla İTC'nin egemenliğine son verilebilirdi. Bulgar ve Rum örgütlerinin de HİF çevresinde bir araya gelmiş olmaları Hınçaklar açısından büyük önem taşıyordu. Sabah-Gülyan bu konuda: "Parti Merkez Kurulu, her ayrıntının tüm açılarıyla tartışıldığı uzun bir tartışmadan sonra HİF'in Merkez Kurulu ile görüşmelere başlama kararı aldı ve Sosyal Demokrat Hınçak'ın tarihsel kazanımlarından biri olan ve Ermeni halkının özgürlük savaşı sayfalarında saygın bir yer tutan o anlaşma imzalandı," diye yazar.[299]

296. Giragosyan, *a.g.e.*, s. 168.
297. *Hınçak* (Çan), Nisan-Mayıs-Haziran 1913, no 4-5-6.
298. *a.y.*
299. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 312.

S. D. Hınçak ile HİF arasında yapılan anlaşma 3 Şubat 1912'de imzalandı. Anlaşma, Hınçak'tan Sabah-Gülyan ve Varaztad, HİF'ten ise Sadık ve Mahir Sait tarafından imzalandı.[300] Anlaşmanın sekiz maddeden oluşuyordu:

1. Devletin yönetiminde Kanun-ı Esasi'ye bağlılığın savunulması ilk hedeftir,
2. Ülkenin bütünlüğü ve Meşrutiyet'in savunulması iki tarafın ortak dileğidir; bunun için ayrılıkçılık yönündeki her eğilim ve Kanun-ı Esasi'ye aykırı hareketler kesinlikle önlenecektir,
3. Bütün Osmanlı halklarının haklarının savunulması ve bir ulusun başkaları üzerinde ağırlığı olmasına karşı kararlı bir mücadele yürütülecektir,
4. Ermeni Patrikliği'nin ezelden beri var olan ayrıcalıkları korunacaktır. Ermeni okulları, Patriklik ve ona bağlı kurullarca yönetilecektir. Bu okulları bitirenlere verilecek bitirme belgelerinin devlet okullarının diplomaları ile denkliği tanınacaktır,
5. Çalışanların, topraksız köylünün ve ortakçı marabaların durumunun düzeltilmesine yönelik yasaları çıkarılacaktır,
6. El konulan topraklarla ve mal mülkle ilgili sorunlar giderilecek, bunlar önceki sahiplerine iade edilecektir,
7. Bölgelerin sakinlerinin malına zarar verilmemesi için muhacirler yalnızca boş devlet arazilerinde iskân edilecektir,
8. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Sosyal Demokrat Hınçak Partisi yukarıdaki maddeler üzerinde anlaşarak, 1912 yılında Meclis seçimlerinde birlikte hareket etmek kararında olduklarını beyan ederler.[301]

Hınçak-İtilaf yakınlaşmasında, Ermeni siyasi partileri içinde en güçlü iki parti olan Taşnaktsutyun ile Sosyal Demokrat Hınçak partilerinin çekişmesinin oynadığı rol azımsanmamalı. Ramgavarların yayın organı *Zartonk*'un (Uyanış) bu gelişmelerden yaklaşık elli yıl sonra yaptığı şu tespitte doğruluk payı büyüktür: "Radikal görüşlü Ermenilerin bir bölümü de sırf Taşnaktsutyun'a muhalif konumda kalabilmek için İttihat ve Terakki'nin muhalifi Hürriyet ve İtilaf'la birleşmişti."[302]

300. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 167, s. 1.

301. *a.y.*

302. *Zartonk Patsarig. Nuirvadz Ramgavar Azadagan Gusagtsutyan Karasnamyagin yev Zartonk Oraterti Kısanıhinkamyagin 1885-1962* (*Zartonk* [Uyanış] Özel. Liberal Ramgavar Partisi'nin Kırkıncı ve *Zartonk* Gazetesinin Yirmi Beşinci Yıldönümüne Armağan 1885-1962), Beyrut, 1962, s. 76.

10 Şubat 1912'de HİF'le varılan anlaşmaya ilişkin olarak Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Merkez Kurulu'nun parti birimlerine göndermiş olduğu bildiride, seçim çalışmalarında ortak hareket etmek üzere HİF'in yerel kulüpleriyle ilişkiye geçilmesi önerilirken, seçim kampanyası sırasında bu parti dışında hiçbir Türk ya da Ermeni partisiyle blok oluşturulmasına izin verilmeyeceği, seçim faaliyetinin salt iki partinin işbirliği temelinde yapılacağı bildiriliyordu.[303] Aynı sirkülerin 10. maddesinde yer alan Taşnak karşıtı ifade çok kesindi: "...akılcı bazı önerilerimiz kabul görmediğinden, Taşnaktsutyun'un İTC'yle nasıl bir anlaşma yaptığı belirsiz olduğundan, Taşnaktsutyun ile bütün ilişkiler koparılacak[tır]."[304] Hınçak liderleri, HİF'le girdikleri işbirliğinin etkilerini abartmaya yatkındılar. Bu işbirliğinin önemli aktörlerinden biri olan Sabah-Gülyan, "Hürriyet ve İtilaf'la anlaşmamızdan sonra bu parti bizden etkilenerek yavaş yavaş sola kaydı. Hürriyet ve İtilaf ancak bizim desteğimiz ve birlikte yaptığımız çalışmalarla kent merkezlerinde ve taşrada şubeler açabilmiş, bu şubeler İttihat ve Terakki karşıtı üslere dönüşmüşlerdi," diye yazar.[305]

Oysa gerçek, ileride de görüleceği gibi, böyle değildi. HİF 9 Temmuz 1912'de iktidara geldikten sonra, içte ve dışta, İTC ile neredeyse aynı siyaseti sürdürdü. İki partinin ulusal konularda izledikleri siyaset çok benzeşmekteydi. Sabah-Gülyan'ın, HİF'in Hınçak'ın etkisinde kalarak daha sol bir çizgi izlediği saptamasına karşın, gerçekte tam tersi olmuştu. A. Tırkova HİF'in "isim babası" olarak, köktenci görüşleriyle ünlü Miralay Sadık Bey'i gösteriyor.[306] Daha önceleri İTC saflarında önemli bir yeri olan Manastır isyanının kahramanı Sadık, yalnızca yasal yollar ve Meclis'te verilecek mücadeleyle İttihatçıların iktidardan düşürülemeyeceğinin bilincindeydi. Gerçi o sırada İtilafçılar Meclis'teki gruplarını 55 mebusa çıkarmayı başarmıştı.[307] Sadık hemen İTC'nin en büyük desteği olan ordunun içinde etkin bir propaganda çalışmasına koyuldu ve İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin izlediği siyaseti onaylamayan Jöntürk subaylarının bir bölümünü yanına çekmeyi başardı. 1912 başlarında bu hoşnutsuz subaylar, Miralay Kemal, Kolağası Hilmi, Yüzbaşı Recep, Miralay İbrahim Aşkî, Yüzbaşı Kudret, Hüsnü, Hasan ve Tevfik beylerin öncülüğünde "Halaskâ-

303. EDMTA, fon 408, dosya 1, belge 90, s. 8.
304. *a.y.*
305. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 287.
306. Tırkova, *a.g.e.*, s. 88.
307. Kuran, İtilafçı mebusların sayısının 60-70'e ulaştığını belirtir, bkz. *a.g.e.*, s. 553.

rân" adında bir grup kurdular.[308] Sonuçta İTC Meclis seçimlerinde İtilafçıların kazanmış olduğu zaferle değil de bu muhalif subay grubunun yaptıkları nedeniyle iktidarı bırakmak zorunda kaldı. Kurulmalarında Hınçakların gerçekten de önemli pay sahibi olduğu kulüpler ise asla İTC'ninkiler gibi etkin olamadı. İtilafçıların iktidarda kaldığı süre içinde belki bu kulüpler alınan kararların yeredeki uygulayıcılarına dönüşecekti, ancak 23 Ocak 1913'teki darbeye kadar görünür herhangi önemli bir işlevleri olmadı.

İtilafçılar İTC'ye karşı mücadelelerini saflarını güçlendirip ulusal azınlıkların siyasi partileriyle işbirliği anlaşmaları yaparak başlatmışlardı. 1911 Kasımı'nın sonunda ise Trablusgarp mebusları eski Sadrazam Hakkı Paşa'nın İtalya ile savaşta alınan yenilgiden dolayı mahkemeye verilmesini talep ettiler. Trablusgarplı mebusların talebi İtilafçı mebuslar ve muhalif basın tarafından desteklenmişti; bir grup Arap mebustan da destek buldular. Denetimi yitirme tehdidiyle karşı karşıya kalan İttihatçılar uç bir karar alarak Meclis'i feshettiler. İttihatçı hükümetin attığı bu adım, Hakkı Paşa'yı kurtarmaktan çok, Meclis çoğunluğunun İtilafçılardan yana kaymasından çekindikleri içindi. Bu nedenle de tarihçi Tahsin Ünal'ın "Bir kişinin kurtulması için bilmem bütün bu dalaverelere lüzum var mıydı?" diye sorması çok da anlamlı değildir.[309]

Jöntürklerin içine düştükleri zor durum, onları tutumlarını yumuşatmaya, biraz da Meclis-i Mebusan seçimlerinden zaferle çıkmak için Türk olmayan halkların siyasi partileriyle, bu arada Taşnaktsutyun'la yeni yakınlıklar kuracak yollar aramaya itmişti. Jöntürkler yeniden Ermenilere yaklaştılar ve 1912 seçimlerinde onlara on dokuz mebusluk vaat ettiler. "İki parti [Taşnaktsutyun, İttihat ve Terakki] seçim öncesi bir anlaşmaya vardılar ve Ermeniler İttihatçıların zaferi için çalıştılar."[310] Van'daki Rus konsolos yardımcısı da aynı şeyi kaydetmişti: "İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri Taşnakları yanlarına çekmek ve önümüzdeki seçimde birlikte faaliyet göstermek için ellerinden geleni yapıyorlar. Herhalde istedikleri olacak."[311]

Başta da belirtildiği gibi, 1911'den itibaren Taşnaklar ile İttihatçıla-

308. Kuran, *a.g.e.*, s. 565.

309. Ünal, *a.g.e.*, s. 195.

310. Khoren Gabikyan, *Hay Azadakragan Şarjumneri* (Ermeni Özgürlük Hareketleri), Antilyas, 1976, s. 220.

311. RİDSA, fon 180, İstanbul Konsolosluğu, dosya 517/2, belge 3922, 1908-1912.

rın ilişkileri, temel olarak İTC hükümetinin Ermeni taşra kentlerinde reform yapmaya yanaşmamasından dolayı, gerilmişti. Taşnak basını İttihatçılara ateş püskürüyordu. Tırkova bu durumu şöyle tespit eder: "Jöntürklere özellikle Ermeni ve Rum gazeteleri saldırmakta... Her zaman hoşnutsuzlar, durmadan kendilerini aldatılmış sayıyorlar, savaştaki yenilgiler de, onları öçleri alınmışçasına mutlu ediyor."[312] 1912'nin Ocak ayında *Troşag* Jöntürkleri eleştirirken şöyle yazıyordu: "Jöntürkler bütün bir yıl parti içinde acıklı görüş ayrılıkları sergilediler. Hatta, sürekli olarak vatanın toprak bütünlüğünü tehdit eden savaşla yüz yüzeyken bile birliği koruyamadılar ve bölük pörçük kaldılar."[313]

Buna karşın, İttihatçılar kendilerine müracaat edip yeni bir anlaşma olasılığı belirdiğinde Taşnaklar tutumlarını çok çabuk değiştirdiler. Krikor Zohrab bu durumu şöyle ifade ediyordu: "İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidardaki parti olduğunu unutmayın, duygularımız ve kanaatimiz onlara karşı olsa da, halkımızın çıkarı bizi onlarla işbirliği yapmaya zorluyor. Siyasette sadece duygularla yönetim olmaz; ulusun hayati çıkarları, bize yol gösterecek olan ve uymamız gereken baş zorunluluktur."[314] Jöntürklerin bundan böyle "reformları gerçekleştirmek zorunda" kalacakları bir duruma düştüklerinden emin olan Karekin Pastırmacıyan, A. Tırkova ile sohbetinde İTC ile bir anlaşmaya varmak gerektiği konusunda, "Bu kez de ültimatomu biz onlara çekiyoruz. Ancak bundan ne çıkar, göreceğiz" diyordu.[315] Aynı Pastırmacıyan, "Şimdi biz anlaşmaya vardık ve seçimlerde Jöntürkleri desteklemeyi sürdüreceğiz, ancak parlamentoda nasıl gerekiyorsa öyle oy kullanacağız" da demişti.[316] Tırkova'nın, "İzleyeceğiniz taktik ne olacak?" sorusuna, Taşnaktsutyun içindeki Merkezi akımın ideologlarından olan Vramyan'ın verdiği yanıt da aynı çizgideydi: "Öncelikle İttihatçılarla birlik. Bizler reformların büyük Hıristiyan devletlerin müdahalesiyle geleceğine olan bütün inancımızı yitirdik."[317]

1911'in Aralık ayında Taşnaktsutyun İTC'ye tamamı kabul edilecek olan bir talepler listesi sundu. Bu istekler, Taşnaklar ve İttihatçılar arasındaki 9 maddelik yeni anlaşmanın temeli oldu:

312. Tırkova, *a.g.e.*, s. 7.
313. *Troşag*, Ocak 1912, no 1 (129).
314. Krikor Zohrab, *Hay Badkamavori mı Haşvedıutyunı* (Bir Ermeni Mebusun Hesap Verişi), İstanbul, 1910, s. 27.
315. Tırkova, *a.g.e.*, s. 67.
316. *a.y.*
317. *a.g.e.*, s. 78.

1. Ermeni bölgelerindeki valilik görevlerine getirileceklere Taşnaktsutyun'la birlikte karar verilmeli, bu görevlere Ermenilerin güven duyabilecekleri kişilerin atanması sağlanmalıdır,
2. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebusların sayısı en az yirmiye çıkarılmalıdır,
3. Yerel jandarma ve zaptiye teşkilatına Ermeniler % 30 oranında alınmalıdır,
4. Taşradaki Ermeni yerleşimlerine Ermeni memurlar atanmalıdır,
5. Köylerin Kürt eşkıyaların saldırılarına karşı savunulması için bizzat köylülerden oluşacak korucu güçleri kurulmalıdır. Devlet bu amaçla köylülere silah vermeli, korucular ise Türk erbaşların komutası altında olmalıdır,
6. Müslümanlar tarafından zorla el konulan bütün topraklar usullere uygun olarak sahiplerine iade edilmelidir,
7. Yasalara aykırı olarak Ermenilerin tarla ve arsalarına yerleşmiş olan Kürtler buraları terk etmelidirler. Buna karşılık hükümet Kürtlere başka yerlerde toprak vermeli ve ayni yardımda bulunmalıdır. Ermeni bölgelerindeki Kürt eşkıya çetelerinin reisleri tutuklanmalıdır,
8. Ermeni bölgelerinde idari görev ve memuriyetler yağmalama ve talan işine karışmış Kürtlere verilmemelidir,
9. Hükümet Ermeni vilayetlerine Müslüman muhacir yerleştirmemeyi taahhüt etmelidir.[318]

S. D. Hınçak'ın habersiz olduğu anlaşma buydu. Seçimde elde ettikleri zaferden sonra İttihatçılar bu anlaşmaya uymak gibi bir zorunluluk duymadılar. Anlaşma imzalandıktan sonra Taşnaktsutyun İTC'nin seçimi kazanması için elden ne gelirse yaptı. Dönemin tanıkları, Taşnaktsutyun'un seçim kampanyası sırasında ne denli etkin çalışmış olduğunu teyit etmektedir. O sırada İstanbul'da bulunan A. Tırkova: "Seçim toplantıları öncelikle İttihatçılar ve Taşnaktsutyun tarafından düzenleniyordu. Seçim yerlerinde sürekli ajitasyon yapıyorlardı," diye yazar.[319] Ancak İttihatçılar daha seçimler bitmeden, zafere ulaştıklarını anlar anlamaz Taşnaklara söz verdikleri on dokuz mebusluktan sadece dokuzunu verdi. Oysa bir önceki parlamentoda Ermeniler on dört sandalyeye sahiptiler.[320] Üstelik Jöntürkler bu dokuz mebusu kendileri belirleyeceklerdi. Bu da büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı.[321] H. Vierbücher şöyle yazıyordu.

318. *Armanskiy vopros i... Materiali politiçeskogo...*, s. 134-135.
319. Tırkova, *a.g.e.*, s. 38.
320. Gabikyan, *a.g.e.*, s. 220.
321. Tırkova, *a.g.e.*, s. 39.

"1911'de Jöntürkler Ermenileri aldattılar ve Parlamento'da onlara vaat etmiş oldukları on sandalyeyi vermediler. Kandırılanlar öfkelerini bastırdılar. Ellerinden başka ne gelirdi ki?"[322] Zaten İTC'nin gizlemeye gerek görmediği yoğun baskı nedeniyle 1912 seçimleri "sopalı seçimler" diye anılır. Bu seçimlerde İttihatçıların 270 sandalyesine karşılık muhalifler ancak 15 sandalye kazanmışlardı.[323]

Seçimler Taşnaktsutyun'un sabrını taşıran son damla olmuş, parti saflarında İTC ile yararsız işbirliğine son verilmesi gerektiğini düşünenleri ön plana çıkarmıştı. Parti bu amaçla bir ön çalışma başlattı. Temmuz 1912'de Batı Bürosu'nun, İttihatçıların zarar verici iç siyasetine ve meşruti düzenden sapmasına işaret eden "Osmanlı Yurttaşlarına Çağrı"sı yayımlandı.[324] Bu yine de kesin kopuş değildi ve Taşnaktsutyun'la İTC'nin yolları ancak 1913'te ayrılabildi.

İki parti arasındaki ilişkileri çözümlemeye çalışırken, Taşnaktsutyun'un en önemli yanlışının, Jöntürklerle işbirliğini 1911'de koparmaması ve karşıt bir tavra girmeksizin ilişkiyi 1913'e dek sürdürmesi olduğunu söyleyebiliriz. İTC 1913'te, Taşnakların yardımıyla da olsa, o kadar güç kazanmıştı ki o noktadan sonra Taşnaktsutyun'un muhalefeti ne derece güçlü olursa olsun İTC'nin konumunu sarsamayacaktı. Öte yandan iki önemli nedenden ötürü İTC'den daha önce kopmanın pek akıl kârı olmadığı da düşünülebilir:

1. Gerçekten de ülkede yeni bir gerici darbe tehdidi vardı,
2. 1909'da İTC güç kazanmıştı, fiilen bütün iktidarı eline geçirmişti. Bu durumda onunla mücadeleye girmek, yeni baskılar ve gereksiz kayıplar anlamına gelecekti. Bunu, partilerinin yasallaşmasında ve İTC'ye karşı devrimci mücadeleden vazgeçilmesinde ısrarlı olan Hınçak Partisi'nin Türkiye kanadı da çok iyi kavramıştı.

Ancak 1911'de bu durum kökten değişmişti: İTC bunalım içinde ve dağılma noktasındaydı. Parti içinde Selanik ve İstanbul merkezleri arasında sürüp gitmekte olan kıyasıya mücadele Hizb-i Cedid ile Hizb-i Terakki'nin kurulmasıyla daha da sertleşmişti. İTC'yi 1911'deki IV. Kongre'de dağılmaktan kurtaran İtalya ile Trablusgarp'ta başlayan savaştı.

Taşnaktsutyun İttihatçılarla ilişkisini tam bu durumda koparabilir ve

322. Vierbücher, *a.g.e.*, s. 40.
323. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları...*, s. 96.
324. Papazyan, *a.g.e.*, s. 158.

onunla açık bir mücadeleye girişebilirdi. Bu, Jöntürkleri esaslı bir biçimde sarsacaktı. Taşnaklar bunun yerine İTC ile ilişkilerini sürdürdüler ve yeni bir anlaşma yaparak onları 1912 seçimlerinde desteklediler. Osmanlı topluluğunda Taşnaktsutyun, İTC'nin ortağı ve bu partinin siyasetlerinin kılavuzu olarak görülüyordu. Vramyan 1911'in Aralık ayında Tırkova'ya bulunduğu samimi itirafta haksız değildi: "İTC düşerse biz de yandık."[325]

İttihatçıların Taşnaktsutyun'la işbirliğine büyük önem verdikleri Türk tarihçilerinin de teyit ettiği bir olgudur. Mim Kemal Öke bu konuda: "1908-1914 yılları arasında İttihat ve Terakki, Taşnaklarla işbirliğine önem vermiş, hattâ 1909 ve 1912 seçimlerine ortak platformda katılmıştı," diye yazar.[326] Balkan Savaşı arifesinde maliye nazırı Cavit Bey Samatya'daki mitingde yaptığı konuşmada şunları söyler: "Ermeni vatandaşları hükümete karşı ne kadar da şikâyetçi olsalar, onlar memleketin buhranlı anlarında derhal yardıma koşmayı bilirler. Emin olun, efendiler, Türksüz Ermeni olmaz, Ermenisiz de Türk olmaz. Ermeni Türk'ün 'vatan kardeşi'nden fazla, 'öz kardeşi'dir."[327]

Bu arada İttihatçıların yetkilerini kötüye kullanması ve Balkan Savaşı'nda cephelerde alınan yenilgiler ülke genelinde ve ordu saflarında İttihatçılara yönelen hoşnutsuzluğu artırmıştı. Bu fırsatı Halaskârân grubu değerlendirdi. 1912'nin Haziran ayında bu gruba bağlı subayların bir bölümü 1908'deki Jöntürk Devrimi'nin senaryosunu yineleyerek, Padişah'a siyasi taleplerini ilettikten sonra Makedonya dağlarına çıktı. Bu talepler şunlardı:

1. Seçimler özgürce yapılmadığından Meclis dağıtılmalı,
2. Kabine, İttihat ve Terakki'nin oyuncağı haline gelmiş olduğundan, dağıtılmalı,
3. Yeni hükümete hem İttihat ve Terakki hem de Hürriyet ve İtilaf temsilcileri girmeli.[328]

Halaskârân'ın bu taleplerini ilan etmesi cephede oldukça ağır bir yenilgiyle aynı zamana rastladı. İttihatçılar bu kez de ordu içinde dağılma olasılığıyla karşı karşıya kaldılar. Bu zaten kaçınılmaz olarak İTC kabine-

325. Tırkova, *a.g.e.*, s. 79.
326. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923. Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, 1991, s. 114.
327. Çark, *a.g.e.*, s. 293.
328. Tırkova, *a.g.e.*, s. 82.

sini düşürecek, hem de onlar için feci bir bozgun olacaktı. Bu nedenle İttihatçılar riske girmemeyi tercih edip Halaskârân'ın ültimatomuna uydular. Böylece 9 Temmuz 1912'de Kamil Paşa başkanlığında yeni hükümet kuruldu. Bu yeni hükümette İtilafçılar ve II. Abdülhamit döneminin etkin kişilikleri çoğunluktaydı.[329] Gabidullin'in de yazdığı gibi, İtilafçılar "eskiden Abdülhamit'e hizmeti geçmiş, yaş toplamı Osmanlı imparatorluğunun yaşını geçen, bütün emektar paşalara yeniden iktidar kazandırmıştı."[330]

Böylece ülkede iktidar 9 Haziran 1912'de kansız bir darbeyle fiilen Hürriyet ve İtilaf'ın eline geçmiş oldu.

329. *a.y.*
330. Gabidullin, *a.g.e.*, s. 162.

İktidarın Hürriyet ve İtilaf'ın eline geçişi ne iç ne de dış politikada önemli bir değişiklik getirdi. İtilafçılar da, İttihatçılar gibi, Türk olmayan halklara, bu arada Osmanlı Ermenilerine karşı baskıcı bir tutum içindeydi.[331] S. D. Hınçak ile yapılan anlaşma da yaşama geçirilmedi. Kamil Paşa hükümetinin müttefiki Hınçakları teselli etmek için tek yaptığı, topraklara el konulması olaylarına ilişkin sorunları yerinde incelemek için Ermeni vilayetlerine bir komisyon göndermek oldu. Ne var ki A. Tarpinyan'ın da tanık olduğu gibi, 1908-1912 yılları arasında Ermeni vilayetlerine üç kez bunun gibi izleme komisyonları gönderilmiş, ancak hiç birinde sonuç alınamamıştı.[332]

S. D. Hınçak Partisi yine de buna aldırmadan HİF'i desteklemeyi ve işbirliğinin gereklerini yerine getirmeyi sürdürdü. 26 Eylül 1912'de Hınçak Partisi'nin ikinci temsilciler meclisinde Osmanlı Ermenilerinin İttihatçılar ve İtilafçılar karşısında takınacağı tavır tartışıldı. Oturumdan HİF'le işbirliğinin sürdürülmesi yönünde karar çıktı.[333]

HİF'in iktidara gelmesi ülkedeki genel durumu düzeltmediği gibi bir ölçüde de kötüleştirmişti. Osmanlı ordusunun cephedeki ağır yenilgileri devam ediyordu. Birbirini izleyen bu yenilgiler büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyordu. İktidardan uzaklaştırılmış olan İttihatçılar ise bu durumdan yararlanmaya çalışıyorlardı. İtilafçılar iktidardan indirdikleri İTC'nin hâlâ güçlü olduğunun ve kendilerine bir darbe indirmek için uygun fırsat kolladığının farkındaydı; bu nedenle kendilerine biçtikleri en önemli görev İTC'yi zayıf düşürmekti. İttihatçılar her yerde görevden uzaklaştırılmaya başlandı; İttihatçı kulüplerin faaliyetlerine ilgi söndü, yeni iktidar bunları kapatmak için bahaneler peşindeydi. Kamil Paşa hükümeti alınan bu gibi önlemlere karşın İTC'nin ülkede dal budak sarmış örgütünü çökertemeyeceğini görünce, Müslüman-Hıristiyan düşmanlığını körüklemek ve savaşı alevlendirmek suçlamasıyla İttihatçıları sıkıştırmaya başladı.[334] Eski maliye nazırı Cavit, Ahmet Rıza, *Tanin* gazetesinin yayın yönetmeni Hüseyin

331. Hamparyan, *a.g.e.*, s. 357.

332. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 213.

333. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan*, s. 345.

334. Gabidullin, *a.g.e.*, s. 168.

Cahit gibi ünlü İttihatçılardan bazıları yurtdışına kaçmayı başardılarsa da diğerleri tutuklandılar.[335] *Troşag* gazetesinin 1912'nin Haziran ayında yazmış olduğu gibi "İttihat ve terakki (birlik ve ilerleme) diyerek dört yıl önce Makedonya ordusunun desteğiyle devrim gerçekleştirmiş olan bu tek ve güçlü Müslüman örgüt bugün kovuluyor; yakın zamanda büyük olasılıkla yeniden gölgede kalacak. Böylece yeraltına geçip silahlanarak terörist eylemlere başlamak zorunda kalacak. Bu yaygın örgüt ile yeni hükümet arasında ölümcül bir düello başlamış bulunuyor."[336]

İtilafçılar başlarda, daha iktidarlarını pekiştirmemiş olduklarından İttihatçılara doğrudan hücum etmeye çekiniyorlardı; bu nedenle de ilk darbeyi İTC'nin ortaklarına ve onu destekleyen siyasi partilere indirdiler. Bu cezalandırma kapsamında İtilafçıların baş hedefi elbette İTC'nin müttefiği, gayrimüslimlerin partilerinin en güçlüsü Taşnaktsutyun olacaktı. Bu arada, İttihatçıların yöntemlerini benimseyen İtilafçılar, Ermeni topluluğu içinde konumlarını güçlendirmek ve kararlarını S. D. Hınçak eliyle uygulamaya koyabilmek için bir Ermeni partisini diğerine düşürme yolunu seçmişlerdi. Taşnaktsutyun'un resmi organı *Troşag* bu konuda: "İşte bir grup Ermeni, amaçlarına ulaşmak için uygun anı yakaladı. Taşnaktsutyun'a karşı kampanya başladı, yani yeniden başlatıldı. Bu, kendine has, tam Ermeni tarzında bir öz-savunma örgütleme yöntemi..." diyordu. O günlerde Hınçak çevrelerinde "İttihat ve Terakki düştü, şimdi sıra onun Ermeni ortağında" sloganı İstanbul'dan Tiflis'e kadar yaygın bir biçimde kullanılırken *Troşag* bu tavra direnmeye çalışıyordu:

"(...) Yeter! Enerjinizi daha olumlu bir şeyler yapmakta kullanın. Ne İttihat ve Terakki yıkılıp arenadan çekildi ne de darbelerinizle onun Ermeni müttefiğini yıkabileceksiniz."[337]

Hınçakların Ermeniler arasında Taşnak karşıtı propagandayı yükseltmesi, HİF hükümetinin de açıkça baskısını yoğunlaştırması, Taşnaktsutyun'u gücünü harekete geçirmeye ve karşı önlemler almaya zorladı. Eylül 1912'de Taşnaktsutyun yeni koşullarda partinin nasıl bir taktik benimseyeceğini ve ne yapması gerektiğini saptamak için Danışma Kurulu'nu İstanbul'da toplantıya çağırdı. Katılan delege sayısı tüzüğün şart koştuğu sayıdan düşük olduğundan bu danışma toplantısı katılımcılar tarafından

335. *a.y.*
336. *Troşag*, Haziran 1912, no 6 (224).
337. *Troşag*, Temmuz-Ağustos 1912, no 7-8 (225-226).

yetkisiz görüldü ve Olağanüstü Danışma Kurulu olarak kabul edildi. Bu kurulda 19 delege bulunuyordu.[338]

Kurul'un gündeminde şu konular vardı:

1. Siyasi durum,
2. Öz-savunma sorunu,
3. Devrimci gruplar,
4. Osmanlı ülkesindeki öteki halklarla ilişkiler,
5. Ermeni sorununa dair propaganda,
6. Seçimler,
7. Ulusal kuruluşlara katılım,
8. Diğer konular.[339]

Danışma Kurulu öz-savunma işine ağırlık verilmesi ve bu işe başka anayasal güçlerin de katılımının sağlanması yönünde karar aldı. Kurul, Ermeni vilayetlerinde Kürt çeteleri tarafından yapılacak her türlü saldırıya da gerektiği gibi karşılık verilmesini kararlaştırdı. Öz-savunmanın örgütlenmesi ve yönetimi için altı kişiden oluşan bir Savunma Yürütme Organı oluşturulmasına karar verildi. Ülkede askeri birimler örgütlemek, her bölgenin başına da bir kumandan tayin etmek, bu yürütme organının görevleri arasındaydı.[340] Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi'ne kadar bu yürütme organı, partinin Osmanlı topraklarındaki üst düzey organlarından sayıldı ve bu anlamda Taşnaktsutyun'un Batı Bürosu'nun yerini aldı (Eylül 1912'den Ağustos 1913'e kadar).

Bazı Ermeni tarihçiler Taşnaktsutyun'un Eylül 1912'de Olağanüstü Danışma Kurulu toplamak zorunda kalmasını ve Yürütme Organı kurmasını İTC'nin ulusalcı politikasına bağlarlar. Meri Koçar, "İTC'nin şoven politikasının ülkede yarattığı ağır durumdan hareketle, Danışma Kurulu bir merkezi Öz-Savunma Kurulu kurdu. Bu kurul 1912'nin Eylül ayından başlayıp 1913 Ağustosu'na dek partinin Batı Bürosu'nun yükümlülüklerini de üstlenerek Türkiye'de parti üst kurulu görevini gördü."[341]

Ancak İTC o sıralar muhalefete düştüğünden milliyetçi politikalarına bir süre ara vermişti. Tersine, bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, Aralık 1912'deki seçimlere kadar tutumunu yumuşatmış, Türk olmayan halkların siyasi partilerini kendi tarafına çekmek için canla başla çalışır olmuş-

338. *Nüter H. H. Taşnaktsutyan...*, c. I, Beyrut, 1984, s. 182.
339. *a.y.*
340. *a.g.e.*, s. 183.
341. Koçar, *a.g.e.*, s. 198.

tu. Üstelik İTC'nin kendisi de baskı altındaydı. İttihatçı kulüpler her yerde kapatılıyor, partinin etkin adamları tutuklanıyordu. İTC'nin yeniden iktidarı ele geçirme olasılığını Taşnaktsutyun bile şüpheyle karşılıyordu. İttihatçıların iktidara dönme girişimlerinden söz ederken *Troşag*: "Cavit ve Talat'ların emekleri boşa gidecek gibi; ordu saflarında artık eskiden olduğu gibi ateşli destekleyicilere sahip değiller; gerçi ordu, son tahlilde, Kanun-ı Esasi'ye saygılı olmayı sürdürüyor."[342]

342. *Troşag*, Haziran 1912, no 6 (224).

Balkan devletlerinin Osmanlı devletine karşı bir askeri-siyasi pakt oluşturma fikri daha XX. yy. başında vardı. Ancak, Osmanlıların İtalya ile savaştığı Trablusgarp'ta yenilmesi Balkan devletlerinin böyle bir birlik oluşturmak üzere masaya oturmalarının itici gücü oldu.[343] Balkan ülkelerinin birbirlerine yaklaşmalarına en etkin destek Rusya'dan geldi. Rusya dışişleri bakanı S. D. Sazonov bu konuda şöyle yazmaktaydı: "Balkan halkları arasında her türlü yakınlaşma girişimi(...) Rus diplomasisinin anlayışı ve desteği ile karşılanmalıydı."[344] Rusya Balkan ülkelerine, özellikle de Sırbistan ve Karadağ'a yalnızca diplomatik destek vermekle kalmamış, büyük askeri yardımda da bulunmuştu. Avusturya Genelkurmayı İstihbarat Büro komutanı Max Ronge'un tanıklığına göre: "Karadağ'a Rusya ve İtalya'dan silah ve mühimmat taşınıyordu."[345] Balkan Birliği kurulması yolunda en faal Balkan devleti Bulgaristan'dı, çünkü Osmanlı egemenliği altındaki Makedonya'nın nüfusunun temelini Bulgarlar oluşturuyordu. 29 Şubat (13 Mart) 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan arasında dostluk ve birlik konusunda gizli bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmanın ekinde Osmanlı devletine karşı ortak başkaldırıdan söz edilmekteydi. Bulgaristan iki ay sonra benzer bir anlaşmayı Yunanistan'la da yaptı. Balkan Birliği'ne son katılan ise Karadağ oldu.[346]

Osmanlı hükümeti, eline bazı bilgiler ulaşmış olsa da, İtalya ile savaş halinde olduğundan Balkanlar'da olup bitenlerin üzerine dikkatli bir biçimde eğilemiyordu. Yaşar Nabi'nin kanaatine göre bu HİF hükümetinin en büyük hatasıydı.[347] Karadağ 7 Ekim 1912'de Osmanlılara savaş ilan etmiş ve Arnavutluk sınırındaki Osmanlı garnizonlarına saldırmıştı. Bunun ardından 13 Ekim 1912'de Bulgaristan Osmanlı devletine Balkan ülkelerinin taleplerini bildirdi. İstanbul'a çekilen ültimatom metnine göre Balkan Birliği'nin talepleri şunlardı:

- Berlin Antlaşması'nda öngörülen reformların uygulamaya konulması,

343. *Kratkaya istoriya Bolgarii s antiçnikh vremen do naşikh dney* (Kısa Bulgaristan Tarihi, Antik Zamanlardan Günümüze Dek), Moskova, 1987, s. 297.

344. S. D. Sazonov, *Vospominaniya* (Anılar), Paris, 1927, s. 61.

345. Max Ronge, *Razvedka i kontrrazvedka* (İstihbarat ve Karşı-İstihbarat), Moskova, 1939, s. 43.

346. *Kratkaya istoriya Bolgarii...*, s. 297-298.

347. Yaşar Nabi, *Balkanlar ve Türklük*, İstanbul, 1936, s. 45.

- Osmanlı yasalarına uyularak, Avrupa topraklarında yaşayan Hıristiyan Osmanlı halklarının Meclis'te nüfus oranlarına göre temsil edilmesi,
- Bu vilayetlerde Hıristiyanların da şehir encümenlerine katılması,
- Hıristiyan okullarına devlet okullarıyla denklik tanınması,
- Hıristiyanların kendi vilayetlerinde, dindaşları subayların kumandası altında askerlik yapması,
- Hıristiyan vilayetlerine büyük devletler tarafından onaylanacak Avrupalı valilerin atanması.[348]

Osmanlı devleti 17 Ekim'de Bulgaristan ile Sırbistan'a savaş açtı; aynı gün Yunanistan da Osmanlılara savaş ilan etti.[349] Savaş Osmanlı topraklarında, hem iktidar hem de muhalefet partilerinin söz aldığı, orduya övgülerin yanı sıra Osmanlıların düşmanlarını hızla alt etmekle kalmayıp Balkanlarda yitirilen toprakları da geri alacağına duyulan güvenin dile getirildiği büyük bir miting ve gösteri dalgasıyla karşılandı.[350] Ancak övgü dolu bu söylevlere karşın pek çok kişi savaşın kazanılacağından şüpheliydi. Talat Paşa da anılarında o günleri şöyle betimler: "Harp çıkınca ordu tuhaf bir vaziyette kaldı. Bir taraftan kıtalar terhis edilirken, diğer taraftan yeni kıtalar silâh altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ve ne de askerler subaylarını tanımıyordu. Böyle karmaşık bir ordu ile harp, Türkiye için daha başlamadan kaybedilmişti."[351]

Balkan Savaşı Ermeni siyasi partilerini açmazda bırakmıştı. Bir yandan, Balkan Birliği'nin talepleri Ermenilerin emelleriyle bütünüyle örtüşmekteydi. Dahası, Balkan halklarının ulusal kurtuluş mücadelesi daha XIX. yy. sonlarında Ermeni siyasi partilerine örnek olmuştu. Ermeni siyasi partilerinin yaptıkları yayınlarda savaşın asıl sorumlusu olarak Türk hükümetini göstermeleri rastlantı değildir: "Şu anki ve gelecekteki feci olaylarda en büyük sorumluluk payı Jöntürk milliyetçiliğindedir."[352]

Ekim 1912'de Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren partiler arasında yapılan ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Taşnaktsutyun, Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyo-

348. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 204.
349. P. N. Milyukov, *Vospominaniya* (Anılar), c. II (1859-1917), Moskova, 1990, s. 99.
350. Akçam, *a.g.e.*, s. 60.
351. *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, s. 18.
352. *Troşag*, Ekim 1912, no 10 (227).

nu'nun katıldığı danışma toplantısı sonunda: "Kahrolsun savaş! Yaşasın halkların uluslararası dayanışması!" içerikli bir çağrı yapıldı.[353]

Bazı Ermeniler, Balkanlar'da Hıristiyanlarla vuruşmayı istemediklerinden askerlik yapmaktan kaçınıyorlardı. Örneğin Zeytun (daha sonra Süleymanlı) sakinleri, tüm Balkan Savaşı boyunca askere tek bir kişi yollamadı.[354] Çoğunlukla Kafkasyalı bir grup Ermeni ise, savaşa Balkan Birliği'nin, özellikle de Bulgaristan'ın yanında etkin olarak katıldılar. Bulgaristan ordusu içinde, Antranik'in komutasında özel bir Ermeni birliği oluşturulmuştu.[355] Pek çok Taşnak ve Hınçak ise gönüllü olarak Bulgar ve Sırp ordularına katıldılar. Öte yandan, Osmanlı ordusu saflarında pek çok Ermeni askerin çarpıştığı da unutulmamalıdır.

Balkan güçleri de Ermenileri, ortak amaçlarda birleştikleri gerçek müttefikleri olarak görüyorlardı. 27 Aralık 1912'de Londra'da toplanan barış konferansında, Osmanlı devletini temsil eden heyet Balkan devletlerinin ileri sürdüğü koşulları kabul etmeyince, Balkan temsilcileri; "Bundan böyle ne olursa olsun Türklerin huzuru, güvenliği, Avrupa'da olduğu gibi, Asya'da da artık bize bağlı, bizlerle kuracakları güçlü birliğe bağlı olacak. Zaten yarı Asyalı olan bizler, doğuda Ermenilerin işbirliğine başvuracağız," tehdidini savurmuşlardı.[356]

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni siyasi partileri ülkenin savaşta yer almamasını tercih ettikleri halde bir yandan da "ortak vatan"ın korunması çağrısında bulunuyorlardı.[357] Dr. J. Lepsius'un tanıklığına göre "Ermeni basını ve bütün Ermeni siyasi partileri hep bir ağızdan Ermenileri yönetime bağlılığa ve vatandaşlık görevlerini yerine getirmeye çağırıyorlardı. Gerçekten de Ermeni nüfus her yerde düzgün davranışlar içindeydi, bu çağrıya uyan Ermeni askerler içinde esir düşenlerin ve kaçakların sayısı da Türklere oranla daha azdı."[358]

N. N. Gordlevski'ye göre Ermeni partileri Osmanlı hükümetine Ermenilerden 40 000 civarında gönüllü çıkarmayı vaat etmişti.[359] Ancak

353. *a.y.*
354. René Pinon, *Hayeru Pınaçınçumı, Kermanagan Metod Tırkagan Kordzelagerb* (Ermenilerin Yok Edilmesi, Alman Metodu ve Türk Tarzı), İstanbul, 1919, s. 19.
355. Gürcistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Tarih Arşivi, f. 3, op 3, b. 292, s. 152.
356. Ludwig de Contanson, *a.g.e.*, s. 39.
357. *Azadamard*, 20 Ocak-2 Şubat 1913, no 1116.
358. *Armanskiy vopros i... Materiali politiçeskogo...*, s. 136.
359. Bkz. N. N. Gordlevski, *Turtsiya* (Türkiye), Moskova, 1912, s. 185. Yazar burada Jöntürklerle işbirliği yapan ve aslında belirtilen sayıda gönüllü çıkartabilecek tek Ermeni partisi olan Taşnaktsutyun'u kastediyor olmalı.

başka kaynaklarda bu konuda herhangi bir kayıt yoktur. Her iki Balkan savaşında Osmanlı ordusu saflarında silah altında birçok vuruşmada dikkat çekici yararlılıklar göstermiş olan 8000 Ermeni vardı. Harbiye nazırı Nazım Paşa Osmanlı devletinin savunulmasında Ermenilerin cesareti ve özverisini Türk basının sayfalarında özellikle methetmişti.[360]

Araştırmamız açısından Balkan savaşlarının önemi, bu savaşlar sonucunda İTC'nin, Türkçülük doktrinini iyiden iyiye benimseyerek, Ermeni vilayetlerinde ikinci bir Balkan sorununun ortaya çıkmasını tüm gücüyle engelleme stratejisini sahiplenme noktasına gelmiş olmasıdır. Ocak 1913'teki Babıâli baskını ve ardından İTC'nin diktatörlüğünün kurulması, başlıca hedef olarak belirlenen Osmanlı ülkesinin bütününün Türkleştirilmesi programının da başlangıcı olmuştu.

360. *Bütanya*, sayı 24-1102, 1913.

IV. BÖLÜM
İttihat ve Terakki diktasının yerleşmesi

İttihatçıların 1913'te yönetime el koyması

Hürriyet ve İtilaf hükümetinin aldığı tüm önlemlere rağmen ülkede istikrar bir türlü sağlanamadı. Balkan devletleri savaşta Osmanlı ordusuna yeni yenilgiler yaşattılar ve başkente doğru ilerlemeye koyuldular. Takviye edilmiş Bulgar birlikleri doğru İstanbul'a açılan Çatalca hattı üzerindeydiler. Cephedeki başarısızlık İttihatçıların HİF hükümetine karşı propagandada etkin olarak kullandığı bir konuydu. İttihatçılar halkın acılarına son vermeyi beceremeyen hükümete karşı tepki uyandırmayı propaganda yoluyla başarmışlardı. İktidarına yönelik tehdidi hisseden Kamil Paşa hükümeti İTC'nin faaliyetlerinin yasaklanması için çok önceden hazırlamış olduğu önlemler paketini yaşama geçirme kararı aldı. İstanbul polisi 1913'ün Ocak ayında Babıâli'nin verdiği emirle İTC merkezinde bir arama yaptı ve parti belgelerinin bir bölümüne el koydu. 5 Ocak 1913'te ise Sadrazam ve Şeyhülislam ele geçirdikleri belgeleri Padişah'a sundular. *Novoye Vremya* gazetesinin 7/20 Ocak 1913 tarihli sayısına göre bu belgeler "İttihat ve Terakki komitesi üyelerinin ordudan destek alarak bir darbe gerçekleştirme, şimdiki hükümet üyelerini, yandaşlarını ve elbette ki Hıristiyanları kılıçtan geçirme hazırlığında olduklarını" kanıtlıyordu. Gazete, "[Padişah'ın da onayıyla] taşradaki idari makamlara Cemiyet'e ait bütün kulüplerin kapatılması, arşivlerine, kasalarına el konulması ve bütün önderlerinin tutuklanması emri verildi. Bir istihbarat notunda, taşrada ilk anda İTC üyesi 132 kişi tutuklanırken, İstanbul'da aynı biçimde çok sayıda tutuklama bekleniyor" diye yazıyordu.[361] Bunun ardından hükümet, parti liderlerini tutuklayarak İTC'yi başsız bırakmıştı.

Yine *Novoye Vremya*'ya göre 9/22 Ocak 1913'te "Hürriyet ve İtilaf hükümeti, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki önde gelen liderlerini, bu arada eski Sadrazam Hakkı Paşa'yı, eski nazırlardan Talat, Halil beyleri, Hallacyan Efendi'yi, eski mebuslardan Ömer Naci, Rahmi, Tosun, Molla Şefik beyleri, Emanuel Karasu'yu, eski valiler Hüseyin Kâzım ve İbrahim beyleri, gazeteci Muhiddin ve Ahmet Agayef beyleri tutuklama ka-

361. *Novoye Vremya*, 7/20 Ocak 1913, no 13227.

rarı aldı. Adı geçen kişilerin çoğu, kendilerine zamanında ulaşan haberler sayesinde gizlenmeyi başardılar."[362]

Hükümet bu girişiminde tam başarıya ulaşmış olsaydı, İTC ağır bir darbe yemiş olacaktı. Öte yandan İttihatçılar da karşı önlem arayışı içindeydiler. Bu olanak 1913'ün Ocak ayında Edirne kaybedildiğinde ortaya çıktı. Osmanlı devletinin eski başkenti olan bu kentin düşmesi toplumda büyük yankı uyandırmıştı. Birçokları Edirne'nin imparatorluktan koparılışını ulusal değerlere ihanet olarak görüyorlardı. Londra'da yürütülmekte olan görüşmeler sırasında Balkan devletlerinin temsilcileri Edirne'nin, Balkan Birliği'nin kuruluş protokolünde belirtildiği gibi, Bulgaristan'a bırakılması üzerinde ısrarla durmuşlardı. Büyük Batılı güçlerin baskısı altındaki Kamil Paşa hükümeti Edirne'yi Bulgarlara bırakmak zorunda kalmıştı. İttihatçılar zaman yitirmeksizin bu durumdan yararlanarak HİF'i ihanetle suçladılar. 10 Ocak 1913'te İttihatçılar tarafından kışkırtılan Darülfünun öğrencileri Babıâli binası önünde bir gösteri düzenlediler; "Kahrolsun Edirne'yi Bulgar'a veren, Karadağ'ın bile önünden kaçan hainler," diye bağırıyorlardı.[363]

Hükümet karşıtı hareket gittikçe genişlemekteydi. Talat'ın Reuters ajansıyla yaptığı söyleşide itiraf ettiği gibi: "Gündemdeki hareketliliğin anlamı, kalkıştığımız bu işte mahvolmak ya da ulusal şerefimizi kurtarmak kararlılığımızdır. Savaşın sürmesini istemeyiz, buna karşın Edirne'yi kimselere vermemekte kesinlikle kararlıyız... Bu bizim için *conditio sine qua non*'dur (olmazsa olmaz koşul)."[364]

Hükümete sürekli olarak İttihatçıların bir darbe yapma niyetinde olduklarına ilişkin bilgiler ulaşıyordu. Nazırların çoğu kafayı bu dedikodulara takmış, harbiye nazırı Nazım Paşa'dan başkentte düzenin sağlanması için sert önlemler almasını talep ediyorlardı. Oysa Nazım Paşa kendinden son derece emindi: "Elimde 300 000 kişilik sadık bir ordu varken hiçbir komplodan korkum yok!" diye yanıtlıyordu uyarıları.[365]

Nazım Paşa'nın elindeki güce böylesine güvenmekte haklı olup olmadığı bir yana, ilk Balkan Savaşı'ndaki yenilginin toplumun geniş kesimlerinde uyandırmış olduğu huzursuzluk, büyük boyutlara ulaşan açlık,

362. *Novoye Vremya*, 9/22 Ocak 1913, no 13229.
363. *Novoye Vremya*, 13/26 Ocak 1913, no 13233.
364. *Novoye Vremya*, 11/24 Ocak 1913, no 13231.
365. *Novoye Vremya*, 15/28 Ocak 1913, no 13235.

kolera salgını, devlet memurlarının zorbalığı, İttihatçıların hazırlamakta olduğu darbeye çanak tutuyordu.[366]

Enver, Talat, Hilmi, Sapancalı Hakkı, Mithat Şükrü (Bleda), Yakup Cemil, Mustafa Necip, Kara Kemal ve Ömer Naci gibi isimler 1913'te darbeyi organize eden kişilerdi.[367] 23 Ocak 1913'te öğleden sonra, Enver ve Talat'ın öncülüğündeki 20-30 kişilik bir grup Babıâli'den içeri daldı. Sadrazam'ın yaverlerinden Nafiz Bey isyancıları durdurmaya çalışırken öldürüldü. İsyancılardan Mustafa Necip öteki yaver Tevfik Bey'i kurşunladı. Çıkan gürültüye fırlayan Nazım Paşa da vuruldu.[368]

Kabinenin toplantı yaptığı salonun girişinde bunlar olurken Sadrazam'ın makam odasında Enver ile Talat, Kamil Paşa'ya bir istifa dilekçesi imzalatmaktaydı. Enver bu kâğıdı kapıp saraya yollandı. Bir saat sonra arkadaşı Hafız Hakkı'ya telefon ederek Mahmut Şevket Paşa'yı saraya getirmesini istedi. Mahmut Şevket Paşa böylece sadrazam ilan edildi.[369]

Nazım Paşa'nın öldürülmesi İTC'nin planlarında yoktu, çünkü Nazım Paşa'nın ordu içindeki itibarı yüksekti. Bunun da ötesinde, Nazım Paşa Çerkes kökenliydi. Öldürülmesi de orduda daima kumanda makamlarında bulunmuş ve önemli mevkileri işgal etmiş, birbirlerine bağlılıklarıyla tanınan Çerkesleri haddinden fazla kızdırmıştı. İTC Heyet-i Merkeziyesi yaptığı gizli toplantıda işin olumsuz yankılarını hafifletmek için subay mevkiinde bulunanlar içinde en etkili olanlara komiteyi desteklediklerini takdirde terfilerinin çok hızlı olacağına dair söz verilmesi kararı aldı.[370]

Babıâli Baskını'nın "başarı"sına karşın, HİF kolay kolay iktidarı bırakmak niyetinde olmadığından teröre yöneldi. Bununla İttihatçı liderleri indirip karşı darbe yapmayı amaçlıyordu. İlk hedefleri, 14 Haziran 1913'te Beyazıt meydanında öldürülen Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ydı.[371]

Ancak İTC o zamana kadar ordudaki huzursuzluğu yatıştırmayı başar-

366. Necdet Sakaoğlu, "İttihatçı Önderlerin Babıâli Baskını," *Yeni Yüzyıl*, 23 Ocak 1995.
367. *a.y.*
368. *a.y.*
369. Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 110.
370. *a.y.*
371. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, s. 237.

mıştı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi böylece muhaliflerden çok İTC liderlerinin işine yaramıştı. "Yeniden iktidara gelen İttihatçılar, iktidarı kaybetmemek için, Babıâli baskınından sonra muhaliflerine pek amansız davrandılar. Muhalifler de aynı şiddette mukabeleye hazırlandılar. İttihatçılar bir mukabele bekliyorlardı. Fakat hedefin Mahmut Şevket Paşa olduğu sezilince hâdiseye bilerek göz yummuşlardır. Çünkü Sadrazamlık ve harbiye nazırlığını uhdesinde toplayan paşa, cemiyete tahakküme başlamıştı. Onun bu tahakkümünü istemiyorlar, ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Şayet suikast muvaffak olursa İttihatçılar hem M. Şevket Paşa'nın tahakkümünden kurtulacaklar hem de muhaliflerini imha etmek için sebep bulmuş olacaklardı. Onun için hazırlıklara göz yumuyorlardı."[372] Aslında İttihatçılar bu eylem sayesinde bir taşla iki kuş vurmuş oluyorlardı:

1. Parti içinde Selanik grubunun tehlikeli bir rakibi ortadan kaldırılmıştı,
2. Biçimsel olarak, baskı mekanizmasını başlatmak ve Cemiyet'in diktasını kalıcı hale getirmek için düğmeye basılmış oluyordu.

İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş, İTC'ye muhalif gruplara karşı tam anlamıyla bir av başlatılmıştı. Aslında İTC'nin Enver, Talat ve Cemal triumvirası yönetimindeki sınır tanımaz iktidarı bu baskı döneminde kurulmuştu. Osmanlı topraklarında olan bitenler konusunda istihbaratı güçlü olan *Novoye Vremya* gazetesi: "Türk hükümeti darbe sonrasında perde arkasındaki İttihat ve Terakki iktidarının basit bir silahı haline geldi."[373] diye yazıyordu. Parti faaliyetlerinin ne yönde olacağı artık parti kurullarında değil, kararlaştırdıklarının yerine getirilmesini hükümete ve partinin taşra teşkilatına bildiren Heyet-i Merkeziye tarafından, doğrudan doğruya belirleniyordu.

Balkan Savaşı Osmanlıcılık fikrinin mezarı oldu. Babıâli Baskını'ndan sonra Türkçülük partinin hâkim doktrini oldu. 1913 sonbaharında Heyet-i Merkeziye toplantılarından birinde Ziya Gökalp temel ideolojik sorunu şöyle formüle ediyordu: "Bugün memlekette açık ve sarih iki fikir cereyanı görülüyor, bunlardan biri Osmanlıcılık; diğeri Türkçülük'tür. İttihat ve Terakki kendi sinesinde bu iki zıt cereyanı, ne surette telif edecek?"[374]

372. Ünal, *a.g.e.*, s. 196.
373. *Novoye Vremya*, 15/28 Kasım 1913, no 13535.
374. Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 120.

Bu tercihte Türkçülük ağır bastı ve ülke genelinde milliyetçilik büyük yaygınlık kazandı. Başpiskopos Nazlıyan, "Pratikte bu ideoloji gerçekleştirilebilir mi acaba, diye şöyle bir düşünmeyi akıllarına bile getirmeksizin, bütün Türk gençliği bu fikrin etkisi altına girmişti," diye yazıyordu.[375] *Novoye Vremya* gazetesi ise aynı günlerde, "Başlattıkları hareketin bir ütopya olduğunu göremeyen İttihatçı liderlerin Asya'da malı-mülkü, tasarrufları ya da doğrudan doğruya çıkarları olan kudretli devletlerin başına büyük işler açacaklarına hiç kuşku yok," diye yazıyordu.[376]

*

Ermeni siyasi partileri Babıâli Baskını sonrasında İTC iktidarının yerleşmesini nasıl karşılıyor ve nasıl bir tutum izliyorlardı?

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Balkan savaşları Osmanlı yaşantısında Türk milliyetçiliğine sımsıkı sarılma yönünde bir ivme yaratmıştı. İTC hükümeti kadar HİF'in da takipçisi olduğu milliyetçi politika Osmanlı Ermenileri arasında kuşku ve endişe uyandırmıştı. Dönemin tanıklarından biri siyasi ortamı şu şekilde aktarıyor: "Ermeniler umutsuzluk içinde, dünden bugüne değişen bir şey yok; dün açık olarak yapılan katliam ve talan bugün gizlice yapılmakta; dün sözü ettirilmeyen reformlar, bugün vaat edilmiş olsalar da yerine getirilmiyor. Ermeni basını bütün bunları yazsa da, gözler önüne serse de, çıkardığı ses çölde bir çığlık gibi kalıyor... Hükümet derin bir uykuda gibi."[377]

Taşnaklar, Sosyal Demokrat Hınçaklar ve Anayasal Ramgavarlar bu koşullar altında gecikmiş bir karar aldılar: Başlarına gelebilecek herhangi bir olayda hazırlıklı olmak için öz-savunmayı güçlendirmek. Buna karşın Ermeni siyasi partileri İTC'ye karşı mücadeleyi hemen başlatmak niyetinde değillerdi. Trabzon'daki Alman konsolosu Bergfeld bir raporunda: "Benim naçiz kanaatime göre, onların [Ermenilerin] gizlice silahlandırılması işi şu son aylar içinde başarıya ulaştıysa, bu daha çok, kuşkularının gitgide çoğalmasıyla, şimdiye dek hiç olmadığı gibi, 'olur da gerekirse, iyisi mi silahlı olmalı' demelerindendir." diye yazıyordu.[378] Bununla

375. *Hovhannes Arkyebiskobos Nazlıyani Huşeri* (Hovhannes Başpiskopos Nazlıyan'ın Anıları), s. 4.

376. *Novoye Vremya*, 20 Ocak/2 Şubat 1913, no 13240.

377. Parseğ S. Parseğyan, *Hin huşer* (907-908) (Eski Anılar [907-908]), İstanbul, 1913, s. 89.

378. *Armanskiy vopros i... Materiali politiçeskogo...*, s. 47.

birlikte Ermeni toplumu içinde bu tavrı herkes tam olarak paylaşmıyordu. Örneğin, 1913 yılında S. D. Hınçak Partisi'nin Zeytun'daki şubesi silah temini için merkezden istekte bulunduğunda bu istek yerine getirilmemişti.[379]

1913'ün Temmuz ayında, Anayasal Ramgavarların II. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Kongre'nin gündemindeki başlıca konular, ülkenin iç ve dış sorunları, İTC'yle ilişkiler sorunu, ulusal sorun, öz-savunma sorunu ve başka partilerle ilişkilerdi.[380] Parti Merkez Komitesi'nin raporunda, beş yıllık yönetimleri boyunca İttihatçıların Osmanlı ülkesini tehdit eden tehlikenin önünü alamadıkları, aksine, ulusal azınlıkların baskı altında tutulmasına yönelik bir siyaset gütmeye başladıkları vurgulanıyordu.[381] Bir yandan da partinin ne İTC ne de HİF'le işbirliği yaptığı, ileride de herhangi bir Türk partisiyle bir işbirliğinden sakınacağı vurgulanıyordu. Kongre kararlarında, Anayasal Ramgavar Partisi'nin, Ermeni halkını Osmanlı ülkesinin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğüne, buna karşın bu halka hâkim unsurla eşit haklar tanınmasını savunduğuna yer verilmişti.[382] A. Tarpinyan'ın yazdığına göre de, "Balkan Savaşı'nın Avrupa'daki siyasi durumu elektriklendirdiğinin, ilk fırsatta yeni bir savaşın çıkma olasılığının göz ardı edilmediğinin vurgulandığı kongrede, özellikle doğu vilayetlerinde öz-savunma işine hız verilmesi kararlaştırılmıştı."[383]

Anayasal Ramgavar Partisi 1912'de Trabzon ve Iğdır üzerinden Ermeni vilayetlerine silah sevkıyatının yolunu bulmuştu.[384] Bu yol Birinci Dünya Savaşı'na kadar düzenli olarak kullanılmıştı. 1913 başında Anayasal Ramgavar Partisi Kilikya'daki Ermeni nüfusu da silahlandırmaya uğraştı. Bunun için Yunanistan'dan Venizelos'un yardımıyla büyük bir parti silah temin edilmiş, ancak bunları taşıyan gemi Kilikya sahili yakınlarında bir Alman kruvazörü tarafından engellenmişti.[385] Her zaman yasal olmayan mücadele yöntemlerine karşı çıkmış olan Anayasal Ramgavar Partisi'ni devrimci yöntemler benimsemeye iten, aslında İTC tarafından uygulanan siyasetti.

379. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 90.
380. Tarpinyan, *a.g.e.*, s. 228.
381. *a.g.e.*, s. 229.
382. *a.g.e.*, s. 230.
383. *a.g.e.*, s. 234.
384. *a.g.e.*, s. 242.
385. *Zartonk Patsarig.* ..., s. 98.

İTC diktasının güç kazanmasıyla Taşnaktsutyun ile ilişkileri daha da bozulmuştu. Taşnak mebuslar Jöntürklerin otoriter yöntemlerini protesto etmek için, 1 Şubat 1913'te İTC'nin düzenlediği Ulusal Güvenlik Toplantısı'nı gösterişli bir biçimde terk etmişlerdi.[386] Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak partilerinin İTC'yle karşılıklı ilişkilerinin tarihi açısından 1913 yılı önemlidir, çünkü daha sonraki yıllarda İttihatçılara karşı takınılacak tutum bu yılın parti kongrelerinde karara bağlanmıştı.

386. Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The İmpact of the West*, Austin, 1990, s. 183.

VII. Taşnaktsutyun Kongresi ve İttihatçılarla kesin yol ayrımı

Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi 17 Ağustos 1913'te Cenevre'de başladı ve burada on dört oturum yapıldı.[387] Kongre, Simon Zavaryan'ın vefatı nedeniyle zamanından önce kapatıldı.[388] Oturumlarda partinin başka siyasi örgütlerle ve İttihat ve Terakki'yle ilişkileri konusuna özel önem verilmişti. Kongrede alınan kararların ilki, ortaklaşa öz-savunma ve Ermeni vilayetlerinde reformlar konusunda Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'yle işbirliği yapmak yönündeydi.[389] Bu kararın alınmasında, Ermeni siyasi partilerinin yaşananların ışığında, Ermeni halkı için varolan tehlikeyi ve İTC politikalarının olası sonuçlarını açıkça görmeleri neden olmuştu.

Kongre kararlarında İTC ile ilişkiler meselesi şu şekilde dile getiriliyordu:

> Meşrutiyet'in ilanını takip eden beş yıl boyunca İttihat ve Terakki Partisi'nin, sayısız görkemli vaatlerine karşın, Ermeni halkının ve Taşnaktsutyun'un en sıradan isteklerini (güvenlik garantisi, toprak konusundaki tartışmalara çözüm getirilmesi, yerel ve merkezi kurumlarda nüfus oranına göre temsil vb.) bile yerine getirmediğini göz önüne alarak(...) [Ayrıca,] İttihat ve Terakki'nin adem-i merkeziyet prensibini yalnızca yüzeysel ve biçimsel olarak kabul etmiş olduğunu hesaba katarak(...) [Bundan böyle,] Ermeni halkının varolma hakkının güvence altına alınamayacağı; aynı şekilde, eşitlik ve gelişme hakkının da, Osmanlı devletinin iç huzuru, gelişmesi ve halklarının barışçı varoluşu kapsamında elde edilemeyeceği anlaşıldığından(...) Nihayet, iktidardaki parti ile işbirliği, Taşnaktsutyun'u ister istemez onun ortağı ve hükümetin şu ya da bu icraatından sorumlu kılacağından(...) Kongre aşağıdaki kararlara varmıştır:
>
> 1. Bundan böyle, Taşnaktsutyun'un görüşlerini paylaşan ve amaçlarının gerçekleştirilmesi yolunda, Osmanlı halklarının ulusal haklarının korunması yolunda onu destekleyen bütün toplumsal kesim ve gruplarla dostluk ilişkimizi koruyarak taleplerimizin gereklerini kendi çabamızla halletmek.
> 2. İttihat ve Terakki ile ilişkilerdeki kopuşun belgelere dayanan, ayrıntılı hikâyesini yayımlamak.[390]

387. *Troşag*, Eylül-Ekim 1913, no 9-10 (235).
388. Özbekistan Merkez Tarih Arşivi (ÖMTA), fon 461, dosya 1, belge 1296.
389. *a.y.*
390. *Troşag*, Eylül-Ekim 1913, no 9-10 (235).

İTC-Taşnaktsutyun ilişkilerinde daha 1912'deki seçim kampanyası sırasında ortaya çıkan kopuş, ciddi bir gecikmeyle, ancak Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi'ndeki büyük hesaplaşma sırasında resmen saptanabilmişti. İTC bu arada o kadar güçlenmiş ve ülkede öylesine dal budak saran bir ağ oluşturmuştu ki, artık Taşnakların desteğine gereksinimi kalmamıştı. İTC aksine, Ermeni tehdidini ortadan kaldırmak suretiyle, Ermeni vilayetlerinde olayların Balkanlar'da yaşananlara benzer bir şekilde gelişmesinin önünü almaya hazırlanmaktaydı.

Taşnaktsutyun içinde en ateşli İTC yanlıları olan Merkezi akımın temsilcileri bile Jöntürklerden umudu kesmiş, İttihatçılar ile işbirliğini sona erdirmeyi ve onun milliyetçi politikasına karşı mücadeleyi desteklemişlerdi. Bunun sonucu olarak, VII. Taşnaktsutyun Kongresi İTC ile kopuş konusunda bir süre önce ortaya çıkan bir olgunun resmen teyit edildiği yer olarak görülebilir. Ancak siyasi olarak bu kopuşun artık önemi kalmadığının altı çizilmelidir.

S. D. Hınçak Partisi VII. Kongresi ve İttihatçı liderlere karşı terör taktiğinin benimsenmesi

S. D. Hınçak Partisi VII. Kongresi'nin başta Varna'da yapılması tasarlanıyordu, ancak savaş nedeniyle kongrenin yeri ve zamanı sürekli değişti. Nihayet kongrenin Ağustos 1913'te Köstence'de toplanacağı partinin taşra örgütlerine resmen bildirilebildi.[391]

Kongrede Sabah-Gülyan ile Paramaz'ın parti politikasına karşı çıkanların başında gelen *Medzn* Murad ve Zakaryan'a parti bütçesi konusunda kurula yanlış bilgi verdikleri gerekçesiyle suçlamalar yöneltilmiş, İstanbul merkez yönetimindeki görevlerinden el çektirilmişti. Rusya Ermenilerinin baskısı ile kongre, *Medzn* Murad ile Aram Ağinbaşyan'ın yolsuz harcama sayılan 3000 frankı partiye ödemelerini talep etmiş, bu kişilerin faaliyetlerinin araştırılması için özel bir komisyon kurmuştu.[392]

Terörist mücadele yöntemlerinin yeniden devreye sokulması konusunda olumsuz tutum içinde olan bu liderlerin parti içindeki etkisi böylelikle kırılmış oldu ve parti yöneticileri, İTC liderleri Talat, Enver ve Cemal'e suikastlar düzenlenmesi konusunda HİF liderlerinden Şerif Paşa, Sadık ve İsmail beylerle daha önce yaptıkları anlaşma konusunda kongreden onay alabildiler. Sabah-Gülyan bu suikastların düzenlenmesi için HİF'ten 20 000 frank almıştı.[393] Eğer parti kasasında yalnızca 68 frank kalmış olduğu hatırlanırsa, HİF'le anlaşmaya varılmasında işin parasal yönünün çok da önemsiz olmadığı görülür. Böylece parti yönetimi, Osmanlı Ermenilerinin ulusal sorunlarını halletmek için terörist yöntemlere başvurulmasında yarar olduğuna delegeleri inandırabilmişti. Bu fikre karşı çıkan yalnızca partinin Osmanlı şubelerinin yöneticileri oldu. Onlar böylesi bir adımın partinin Osmanlı topraklarındaki durumunu tehlikeye atacağı için tehlikeli ve dolayısıyla anlamsız olduğunu düşünüyorlardı. Bu kongrede, bir yandan Kafkasya ile Avrupa şubeleri, öte yandan da Türkiye şubeleri arasında İTC karşısında partinin takınacağı tutuma ilişkin fikir ayrılığı yaşandı. S. D. Hınçak'ın bu konuda aldığı kararda, "Jöntürk Devrimi'nin üzerinden geçen beş yıl içinde, İttihatçıların tüm vaatlerinin sözde kaldığı, hükümetlerin ise asimilasyon ve Osmanlı halklarının varlığını ortadan kaldırma politikaları vb. uygu-

391. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 176.
392. *a.g.e.*, s. 154.
393. Çizmeciyan, *a.g.e.*, s. 154.

ladığı" vurgulanmıştı. Kongre, "bundan böyle, daha elverişli siyasi ve ekonomik koşullar ortaya çıkana dek, illegal faaliyet yürütülmesini" de karar altına almıştı.[394]

Kongre çalışmaları sona erdikten sonra, Paramaz'ın yöneticiliğinde, İTC liderlerine, öncelikle de Talat'a suikast düzenleyecek bir grup oluşturulmuştu. Ancak suikast niyetinden haberdar olan İstanbul muhafızı Cemal Paşa zamanında gerekli önlemleri aldığından, grup İstanbul'a ayak bastığı anda tutuklanmıştı. Bunun dışında, S. D. Hınçak içindeki farklı fraksiyonlar arasındaki alışıldık parti içi çekişme yeniden alevlenmişti. Sonunda, Sabah-Gülyan'ın söz verilen meblağı İstanbul'a göndermemiş olduğu ortaya çıktı.[395]

Bu başarısız suikast girişiminin önemine, ne denli makul ve akılcı olduğuna ilişkin çeşitli yorumlar yapılır. Olaylara bizzat katılmış ve yaşamış olanlar çelişen bakış açıları sergilemektedirler. Bunlardan Sabah-Gülyan'ın kanısına göre, suikast başarılmış olsaydı 1915 trajedisi önlenecekti. M. Avetyan da onun gibi, Köstence'deki kongrede Jöntürk liderlerine yönelik terör kararı alınmasını "Hınçak Partisi'nin tarihinde en şanlı sayfa" olarak görmektedir.[396]

Ancak 1915'teki soykırımın salt Talat ile Enver'in kişisel girişimi sonucu ortaya çıkmış bir eylem olmadığı da unutulmamalı. Bu olayın denetimi İTC merkezinin elindeydi. Bu nedenle İTC liderlerinin öldürülmesinin Osmanlı Ermenilerinin sorununu gündemden kaldıracağını veya onlara yönelik eylemleri erteleyeceğini düşünmek akılcı bir yaklaşımın ürünü değildir.

394. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 355.
395. Çizmeciyan, *a.g.e.*, s. 154.
396. Avetyan, *a.g.e.*, s. 40.

Avrupa'daki toprakların yitirilmesi ve Balkan savaşlarıyla devletin zayıf düşmesi kimi Ermeni çevrelerinde Balkanların ardından sıranın Ermeni vilayetlerine da gelebileceğine ilişkin umut uyandırmıştı. Patriklik ve Ermeni siyasi partileri "düvel-i muazzama"nın dikkatini Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu ağır duruma çekmek için etkin faaliyete giriştiler. S. D. Hınçak Partisi Paris merkezinin 1912'de yayımladığı bir bildiride şöyle denilmekteydi: "Eğer ondan [Ermeni sorunundan] söz edilmiyorsa, biz Ermeni devrimciler, Ermeni sorununu Avrupa'nın önüne kendimiz koymalıyız ve Ermeni halkının kaderini değiştirme yolunda, günümüzde tüm Türkiye'yi sarsmakta olan o feci depremden halkımızı kurtarmalıyız. O Türkiye ki, gaddar ve kanlı hükümranlığını daima uyruğundaki halkların yıkıntıları üzerine inşa etmiştir."[397]

Kafkasya genel valisi Vorontsov-Daşkov Rus hükümetine Ermenilere arka çıkarak inisiyatifi elden bırakmamalarını öneriyordu: "Kürtlere karşı Ermenilere güvenlik sağlanması gerektiği Berlin Antlaşması'na gönderme yapılarak Babıâli'ye kesin bir dille bildirilmeli."[398] Ermeni vilayetlerinde reformlar yapılması amacıyla Babıâli'ye baskı yapma girişimine Eçmiyadzin *Gatoğigosu* da katıldı. 19 Ekim 1912'de Bakanlar Kurulu başkanı Kokovtsev ile bir sohbetinde Çar II. Nikola, Vorontsov-Daşkov'un Ermeni vilayetlerinde reform konusunda öncülük işini Rusya'nın yapması önerisinden övgüyle söz ettiği halde, "Osmanlı imparatorluğu düşmanlarının muzaffer orduları tarafından sıkıştırılırken, içeride kendi yönetim işlerinde bütünüyle aciz hale gelmişken, Rusya'nın Osmanlı Ermenilerinin yararına girişimde bulunması zamansız olmaz mı? Zaten her halükârda, şu anki duruma güvenip de pratikte bize yararı dokunacak herhangi bir sonuç elde edemeyiz" demişti.[399]

2 Ekim 1912'de *Gatoğigos*'un özel isteği üzerine Batılı güçler önünde Osmanlı Ermenilerinin haklarını savunacak tam yetkili bir delegasyon oluşturulmuştu. Boğos Nubar Paşa yönetimindeki bu delegasyon, herhangi bir resmi açıklama yapmaksızın Balkan Savaşı'nın bitimini bekledi. Paris'teki Rus elçisi İzvolski, delegasyonun üyelerine bu yönde tavsi-

397. EDMTA, fon 408, dosya 1, belge 108.
398. EDMTA, fon 113, dosya 3, belge 1172.
399. *a.y.*

yede bulunmuştu. "Delegasyon bu nedenle faaliyetini reform projesi üzerinde çalışmakla sınırladı."[400]

Rusya dışişleri bakanı S. D. Sazonov'un yazdığı gibi "Rusların Ermeni vilayetlerinde reform işine girişmeleri Jöntürk hükümetinin hiç hoşuna gitmiyordu; onlar bunu yabancı bir iradenin devletin bağımsızlığına müdahalesi olarak görüyordu."[401]

Rusya'nın Osmanlı Ermenilerinin taleplerini desteklemek için öne çıkışı Ermeni siyasi partileri arasında Rusya'dan yana bir eğilim doğmasına neden olmuştu. Hatta S. D. Hınçak Partisi "Rusya'nın, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanacak ve Alman etkisinin yayılması önünde bir engel oluşturacak özerk bir Ermenistan kurulmasında çıkarı olduğunu ve bunun aynı biçimde, Fransa ile Büyük Britanya'nın da ilgisini çektiğini" savunmaktaydı.[402]

Taşnaktsutyun tarafında ise Krikor Zohrab İstanbul'daki Rus sefareti başterciimanı Andre Mandelştam ile sürekli ilişkide kalarak reform projesi üzerinde çalışıyordu.[403] 1912'de Ermeni Sorunu'nun yeniden gündeme gelmesi, Osmanlı Ermenilerinin gitgide kötüleşmekte olan durumu, İTC diktatörlüğünün ülke içinde iyiden iyiye kök salması, Ermeni siyasi partilerinin kendi içlerindeki ve Patriklik ile olan görüş ayrılıklarının yatışmasına yaramış, aynı zamanda da Ermeni vilayetlerinde reform projesinin ele alınması için güç birliğine gitmelerine gerekçe oluştunnuştu. "Partiler ulusal çıkarları savunmak için Patriklik ile birleşerek görüş ayrılıklarını giderdiklerini ilan ettiler."[404]

21 Aralık 1912'de Ermeni Milli Meclisi İstanbul'da toplandı. Tarihçi Niyazi Ahmet Banoğlu'na göre bu oturumda söz alan mebuslardan biri yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Bilirsiniz durum değişmiştir. Büyük devletler ciddi olarak harekete geçmişlerdir. Bu defa Ermenistan meselesi mutlaka halledilecektir. Bizim taraftan atılacak yanlış bir adım, Ermeni milletine hıyanet olur. Büyük devletlerin hareketlerine yardım etmeliyiz."[405]

---

400. *Ruskoye Slovo* (Rus Sözü), 8 Şubat 1913.
401. Sazonov, *a.g.e.*, s. 163.
402. *Hınçak*, Mart 1913, no 3.
403. Zaven Der Yeğyayan, *Badriarkagan Huşerıs, Vaverakirner yev Vıgayutyunner* (Patriklik Anılarım, Belgeler ve Tanıklıklar), Kahire, 1947, s. 32.
404. Gabikyan, *a.g.e.*, s. 223.
405. Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara, 1976, s. 32.

Toplantıda Ermeni vilayetlerinde reform yapılmasının talep edilmesi yönünde karar, "Osmanlı devletinin üstlendiği uluslararası yükümlülüklerden destek alarak," ibaresiyle çıktı.[406] İstanbul'daki Rus büyükelçisi Girs, Ermeni Milli Meclisi toplantısından alınan sonuçları bildirirken, reformların gerçekleştirilmesi zorunluluğu söz konusu olduğunda "tüm Ermeni siyasi partilerinin temsilcilerinin tek ses, tek yürek olduklarını" yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Çoğunluğun merkezden gelen (muhafazakâr) üyelerden oluştuğu danışma toplantısında ortaya çıkan görüşlerin Taşnaklar tarafından desteklenmesi çok özgün bir durum. Taşnaklar tüm olası tartışmaların kesilmesini önermiş, bu kurula güvenlerinin tam olduğunu ve böylesi tarihsel bir anda, reformlar söz konusu olduğunda Ermeni ulusunun tek bir ses, tek bir nefes olduğunu herkes görsün diye parti görüşlerinden vazgeçebileceklerini bildirmişlerdi. Sonuç olarak, Meclis, karma kurulun açıklamasını oybirliği ile onayladı."[407]

Öncekilerden farklı olarak, partilerarası fikir ayrılıklarından vazgeçildiğine ve güç birliği yapılacağına ilişkin açıklama bu kez sözde kalmamış, fiiliyata da geçmişti. Böylece 1913'ün Nisan ayında, Taşnaktsutyun, S. D. Hınçak ve Ramgavar partilerinin Van şubeleri, Sadrazam'a ortak bir yazı göndererek Ermeni vilayetlerinde her gün cereyan etmekte olan talan ve cinayetlere engel olmayan devlet görevlilerinin memuriyetten alınmasını talep etmişlerdi. Parti şubeleri ayrıca reformların hemen hayata geçirilmesini istiyordu. Ortak mektupta, "şimdiye dek, ülkenin toprak bütünlüğüne saygı işareti olarak ve Balkan Savaşı'nı göz önünde bulundurarak sesimizi çıkarmadıysak da daha fazla susmayı Ermeni halkının çıkarlarına ve Osmanlı devletine ihanet olarak görüyoruz," diyorlardı.[408]

1912'de Ermeni vilayetlerinde reform yapılması konusunun gündeme gelmesi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük devletlerin oluşturduğu karşıt bloklar –İtilaf devletleri İngiltere, Fransa, Rusya; İttifak devletleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya– arasındaki çıkar çatışmasının yeni bir malzemesiydi. Osmanlı devletinin "kurtarıcı"sı rolünü, Jöntürk rejiminin hamisi olan Almanya üstlenmişti. Bu ülkenin İstanbul'daki elçisi Wangenheim Rusya'nın hazırlamış olduğu Ermeni vila-

406. *Reformi v Armenii, Sbornik diplotičeskikh dokumentov, 26 Nayobrya 1912-10 Maya 1914* (Ermenistan'da Reformlar, Diplomatik Belgeler Antolojisi, 26 Kasım 1912-10 Mayıs 1914), Petrograd, 1915, s. 20.

407. *a.g.e.*, s. 20-21.

408. Papazyan, *a.g.e.*, s. 178.

yetlerinde reform projesini, "Osmanlı devletinin egemenliğini ihlal eden bir tasarı ve Anadolu'nun parçalanmasının bir işareti" olarak nitelendirdi ve bu projeye karşılık, mevcut durum üzerinde pek de bir değişiklik yapmayan bir reform programı önerdi.[409]

Jöntü rk hükümeti böylece 1913 baharında Wangenheim'ın tavsiyesi üzerine vilayetlerin mali ve idari yetkilerini genişletme kararı aldı. Bu kararla Sadrazam Sait Halim Paşa'nın dediği gibi, "İmparatorluğun her yanında küçük Lübnanlar yaratmak isteyen" büyük devletlerinkine karşı Alman projesi uygulanmış oluyordu.[410]

Wangenheim İTC liderlerine, "dostane" onaylarını almak üzere Ermeni Patrikliği, Boğos Nubar Paşa delegasyonu ve Ermeni siyasi partileriyle görüşmeler başlatmasını da önermişti. Ermeni reformları konusu ancak bu yolla gündemden düşürülebilecekti. Bu nedenle, büyük Avrupalı güçlerle yürütülen görüşmelerin yanı sıra, Ermeni vilayetlerinde reforma ilişkin olarak İttihatçılarla Ermeni siyasi parti temsilcileri arasında görüşmelere geçildi.

Talat'ın talebi üzerine İTC üyesi Bedros Hallacyan iki taraf arasında aracılık etmeye koyuldu. İTC liderleri Hallacyan'ın hem Taşnak hem de Hınçak önde gelenleriyle dostane bağları olduğunu biliyorlardı.[411] Hallacyan, Boğos Nubar Paşa delegasyonuna, Taşnaktsutyun ve S. D. Hınçak partilerinin yöneticilerine İttihatçıların "aile içi sorunlarımız dedikleri konuların yabancı güçlerin müdahalesi olmadan çözüme kavuşturulması"na yönelik tekliflerini sundu.[412]

S. D. Hınçak Partisi daha baştan İttihatçıların Ermeni vilayetlerinde reform yapmak bahanesiyle görüşmeler başlatma teklifine ret yanıtı verdi. Hınçaklar, İttihatçıların taleplerine karşı ön koşul olarak özerkliği ileri sürüyordu: "Osmanlı devleti yöneticileri Ermenistan'dan kesinkes vazgeçmeye razı değillerse, Ermenistan'ı gerçekten de Türk devleti için hayati önemi haiz bir kale olarak görüyorlarsa ve bu kalenin anahtarlarını yitirmek istemiyor, Ermenileri tek ve ortak bir devlet içinde tutmayı düşünüyorlarsa, bu ancak özerklik ilkesinin kabulüyle olur."[413]

---

409. Davison, *a.g.e.*, s. 190.
410. *a.g.e.*, s. 194.
411. Papazyan, *a.g.e.*, s. 190.
412. *a.y.*
413. *Hınçak*, Şubat 1913, no 2.

Avrupa'daki Boğos Nubar Paşa delegasyonu da başlarda, büyük devletlerin Ermeni taleplerine destek vermelerini sağlamak yönünde sarf ettikleri onca çabayı köstekleyebilir düşüncesiyle, İTC hükümetinin temsilcileriyle karşı karşıya gelmekten kaçınıyordu. Boğos Nubar'ın *Gatoğigos*'a bu konuda ilettiği bilgi notu şöyleydi: "Daha başından beri bize yön veren ilkelerden biri Türklerle ilişkilerimizi iyi götürmek, ancak sıra Ermeni sorununa gelince asla resmi görüşmelere girişmemekti. Çünkü bizim sorunumuz uluslararası bir karakter taşıyor, üstelik Türklerin dostça yaklaşımlarına ve samimiyetlerine artık güven duymuyoruz. Bunu göz önünde bulunduran arkadaşlarımız Türklerle bir araya geldiklerinde yalnızca genel meselelerden söz ettiler. Talat ve arkadaşları ise konuşmalara resmi görüşme havası katmaya ve sözü daha somut alanlara getirmeye uğraştılar."[414]

Taşnaktsutyun yöneticileri, baştan herhangi bir sonuç çıkacağını ummasalar da, Talat'ın görüşme önerisine olumlu yanıt vermişlerdi. *Novoye Vremya* gazetesinde yayımlanan bir söyleşide adı verilmeyen Taşnaktsutyun yöneticilerinden biri şöyle diyordu:

"Acıklı bir kanıya varmıştık: Meşruti rejim mi, mutlakiyet mi hâkim olacaktı; iktidar ılımlıların mı, muhafazakârların mı elinde olacaktı? Ermeniler, kendilerini çiğ çiğ yemeleri için Kürtlerin önüne atılmış, hiçbir hakka sahip olmayan reaya olarak mı kalacaklardı hep? Belli ki Kürtlerle yapacağı işbirliği ve onların sempatisini kazanmak Türk ve Müslüman hükümet için, hiçbir hakkı olmayan Hıristiyanları barındırmaktan daha büyük önem taşıyor; buna hiç şüphe yok."[415] Simon Zavaryan'ın Dr. Lepsius'a yaptığı açıklamaya göre, Taşnaktsutyun İttihatçıların görüşme masasına oturma teklifini, Türklere öylesine zor bir durumda kendileriyle uzlaşmayı reddettikleri için Ermenilere sitem etme fırsatını vermemiş olmak için kabul etmişti.[416]

Toplantı Hallacyan'ın evinde gerçekleşti. İTC tarafından Talat, Halil ve Mithat Şükrü Bleda hazır bulunuyorlardı. Taşnaktsutyun'u ise Agnuni, Vartkes ve Karekin Pastırmacıyan temsil ediyordu.[417]

Aslında Jöntürklerin Ermenilerden istedikleri, Ermeni reformlarının

414. EDMTA, fon 57, dosya 5, belge 49.
415. *Novoye Vremya*, 2/15 Nisan 1913, no 13311.
416. *Armanskiy vopros i... Materiali politiçeskogo...*, s. 136.
417. Papazyan, *a.g.e.*, s. 190.

gerçekleştirilmesinde büyük devletlerin müdahalesini geri çevirmeleriydi. İTC'nin yayın organı *Tanin* "Kimsenin Ermeni ırkı adına Osmanlı imparatorluğunun dahili işlerine karışmaya hakkı yoktur!" diye yazıyordu.[418] Ermeniler ise İttihatçıların talebine konuyu uluslararası denetimden çıkarmaya güçleri olmadığı, ancak bir anlaşma sağlandığında bütün güçleriyle Avrupalı büyük devletlerin denetiminin daha hafif bir şekle bürünmesine çalışacakları yolunda yanıt verdiler. Taşnaklar, Müslümanlarla tam bir hak eşitliği, Avrupalı valilerin atanması, bu valilerin Avrupa devletlerinin onayı alınarak görevlendirilmeleri, Ermeni vilayetlerindeki jandarma güçlerinin yüzde ellisinin Ermenilerden oluşması vb. gibi talepler ileri sürdüler.[419]

Talat Paşa bu talepleri kabul etmeyi kesinlikle reddetti ve görüşmeler, beklendiği gibi, herhangi bir sonuç alınamadan kesildi. Talat anılarında şöyle yazar: "Bundan sonra Ermenileri iknaa çalıştığımız bir devre geldi; yabancı müdahalelerden sarfı nazar edilerek islâhatın birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat biz, vaziyeti değiştirmeğe artık imkân kalmadığı ve bu itibarla tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık."[420]

İttihatçıların Ermenilerle yürüttükleri görüşmeler Rusya'nın dikkatinden kaçmamış, Rus diplomatlarında Jöntürklerin Ermenileri ikna etmeyi başaracaklarına ve Rusların müdahalesinin reddedileceğine ilişkin kaygılar uyandırmıştı. Sazonov, yollanan bir telgrafta, İstanbul'daki Rus elçisi Girs, "Talat Bey['in], Ermeni sorununa bir son vermek için yardımlarını istemek üzere Ermeni mebusları yanına çağırdığı[nı] ve sorunu doğrudan Türklerin Ermenilerle görüşmesi yoluyla çözmeyi" amaçladığını bildiriyordu. Girs'e göre Talat Bey Ermeni mebuslara "Ruslara güven olmaz; onlar da Kürtlerle ilişkide..." demişti ve "Ermeni mebusların tüm bunlara olumlu yanıt verdikleri sanılıyor"du.[421]

Ermenilerin verdiği ret yanıtı, İttihatçılarla aralarındaki gerginliği artırmıştı. Ama İTC görünüşte Ermenilerle dostluk ilişkisi içinde olduğunu sergilemekteydi (örneğin 1912'de Ermeni alfabesinin icadının 1500. yıldönümü kutlamalarına izin verilmiş, İTC liderleri de yapılan törenlere bizzat katılmışlardı).[422] *Novoye Vremya* gazetesinin bildirdiği gibi: "Ermeniler, büyük devletlerin

418. *Armanskiy vopros i... Materiali politiçeskogo...*, s. 145.
419. EDMTA, fon 57, dosya 5, belge 49.
420. *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, s. 22.
421. *Reformi v Armenii...*, s. 79-80.
422. Sebuh Agnuni, *Milyon mı Hayeru Çartı, Ampoğçagan Badmutyun 1914-1918* (Bir Milyon Ermeni'nin Kırımı, Mufassal Tarih 1914-1918), İstanbul, 1921, s. 5.

kendilerine yardım etmek amacıyla soruna müdahale etmesine karşı çıkmayıp, reformların uygulanmasını da tasvip ettikleri için İttihat ve Terakki Cemiyeti ciddi bir Ermeni karşıtı hareket örgütle(miş) (...) Ermeni tüccarlara karşı boykot düzenle(miştir)."[423] İTC hükümetinin teşvikiyle Ermeni vilayetlerinde Ermenilerin öldürülmesi ve yağmalanması daha sık görülür bir hal almıştı. Durumun vahameti Bitlis valisinin sözlerinden de anlaşılabilir: "Yağma ve öldürme işine katılmamış Kürtler çok nadir istisnadandır. Her on Kürt'ten sekizi cinayet suçlamasıyla gözaltında, çoğu da gıyaben hüküm giydi."[424]

İttihatçılar bir yandan Kürtleri ve Çerkesleri desteklerken, öte yandan da Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde demografik yapıyı değiştirmek için Balkanlardan gelen Müslüman muhacirleri buraya yerleştirmeye başlamışlardı. "Müslüman göçmenleri Rumeli'den Anadolu'daki Ermeni vilayetlerine yönlendirme projesi çok önceleri doğmuş olsa da, son kabine toplantısında kesinleşti."[425]

Ermeni vilayetlerinde reform projeleri etrafında çıkan tartışmalar 1914 Meclis seçimleriyle aynı döneme gelmişti. Sonuç olarak, Avrupa'daki vilayetlerin kopuşundan sonra Osmanlı topraklarında yalnızca Türkler, Araplar, Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve Çerkesler kalmıştı. 1914 Meclis seçimlerinde, daha önceki yıllarda olduğu gibi, yine iki kutup oluşmuştu: Meclis çoğunluğunun Türk olması için gerekli tüm önlemleri almış olan İttihatçılar ve nüfus oranına göre temsil talep etmekte olan diğer halklar. Nüfus oranına göre temsil hakkı daha çok Ermenilerin ve Rumların üzerinde durduğu bir ilkeydi.

Ermeni siyasi partileri için 1914 seçimlerinin ötekilerden farkı, Patriklik etrafında birleşen Ermenilerin İttihatçılarla görüşmelere ilk kez blok halinde katılmalarıydı. Ermeni Patrikliği on sekiz mebusluk talebiyle ortaya çıktı. Mebus adayları da İTC'ye danışılmadan, Ermeni halkı tarafından belirlenecekti. Rum Patrikliği de neredeyse aynı talepleri öne sürmüştü.[426]

Patriklik'le İTC arasındaki görüşmeler oldukça gergin devam ediyor, zaman zaman da İttihatçıların katı tutumu nedeniyle kesintiye uğruyor-

423. *Novoye Vremya*, 20 Kasım/3 Aralık 1913, no 13540.

424. Adom, *Bedagan Veranorokutyun u Hoğayin Hartsı* (Devlet Reformu ve Toprak Meselesi), İstanbul, 1910, s. 10.

425. *Novoye Vremya*, 23 Haziran/6 Temmuz 1913, no 13390.

426. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 205.

du. İttihatçılar Patrikliği gücünü ve yetkisini abartmakla suçlayarak, "İmparatorluktaki her topluluğun parlamento için kendi temsilcilerini seçmesinin anayasanın anlamını kaybettireceğini" söyleyerek öneriyi reddettiler.[427] Sonunda, aylarca süren görüşmelerin ardından, İttihatçılar Ermenilere on altı mebusluk vermeyi, adayların yarısını İTC'nin seçmesi koşuluyla kabul etti.[428]

Seçimler çevresindeki bütün bu uğraşlar, hatta 8 Şubat 1914'te Rusya ile Osmanlı devleti arasında Ermeni vilayetlerinde reform konusunda imzalanan anlaşma bile, işlerin kötüye gidişini durduramayacaktı. Bu anlaşmaya göre Ermeni vilayetleri, büyük devletlerin belirleyeceği valiler tarafından yönetilecek iki "bölge"ye bölünüyordu. Bu, fiilen, altı Ermeni vilayetine Makedonya'nın Osmanlı ülkesi içinde XX. yy. başında sahip olduğu statünün tanınmasıydı.[429] Bu durumda Ermeni partilerinin önüne güçlerini birleştirme sorunu gelmiş oluyordu.

Daha önce belirtildiği gibi, 1908 Jöntürk Devrimi'nin daha ilk günlerinde Ermeni siyasi partileri ikiye bölünmüştü. Taşnaktsutyun, Anayasal Ramgavarlar ve Veragazmyal Hınçaklar İTC'yi destekliyorlardı. Sosyal Demokrat Hınçak ise muhalif konumdaydı. Ancak 1909'daki Adana olaylarından sonra, Ermeni siyasi partileri bütün güçlerini ortak bir öz-savunma örgütlemeye ve halkı silahlandırmaya harcamayı amaçladılar. Bunun gerçekleştirilmesinde en önemli adım Nisan 1910'da İstanbul'da toplanan danışma kurulu toplantısıydı. Özellikle Ağustos 1909'daki Taşnak-İTC anlaşmasıyla daha gergin bir hal alan partilerarası ilişkileri yumuşatacak önlemler alma zorunluluğunun hissedilmesi böyle bir kurul oluşturulmasına yol açmıştı.

1910'daki partilerarası danışma kurulu toplantısında, Taşnaktsutyun, Veragazmyal Hınçak, Sosyal Demokrat Hınçak ve Anayasal Ramgavarlar temsil edilmişti. Sonuç belgesinde kurul, Meşrutiyet'i tehdit edici herhangi bir gerici akıma karşı ortak mücadele yürütüleceğini, öz-savunma işinin, partilerinden ve siyasal görüşlerinden bağımsız olarak bütün yurtseverlerin katılımıyla ortak olarak örgütleneceğini, kırımlar ve talanlara karşı halkın ortaklaşa savunulacağını belirtiyordu. Partiler ya-

427. *a.g.e.*, s. 205.

428. Der Yeğyayan, *a.g.e.*, s. 40.

429. Ermeni vilayetlerindeki reformları kapsayan anlaşma metni için bkz. *Reformi v Armenii...*, s. 228.

pacakları propagandada birbirlerini hedeflemekten sakınmayı taahhüt etmişlerdi; bütün parti tartışmaları ise oluşturulacak bir hakem kuruluna havale edilecekti.[430]

Ancak bu danışma kurulunun kararları büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı. Partiler bütün yolları kullanarak birbirleriyle mücadeleyi sürdürdüler. Mesela 1912 seçim kampanyasında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ve Anayasal Ramgavar Partisi ortak bir açıklamayla Taşnaktsutyun'u başka Ermeni partilerini gözden düşürmek için dürüst olmayan yöntemlere başvurmakla suçladılar.[431]

Ermeni siyasi hareketleri içinde bölünme ve partilerarası mücadele Ermeni vilayetlerinde reform meselesi gündeme gelene kadar aralıksız sürdü. Partiler, sırf büyük devletlerin önüne blok halinde çıkma zorunluluğu dolayısıyla ve İTC'den kaynaklanan tehlikenin yakınlığı nedeniyle bütün politik hesapları bir kenara bırakarak Ermeni reformları için tek cephe halinde hareket edeceklerini ilan etmek durumunda kalmıştı.[432]

Bu açıklama Taşnaktsutyun ile Sosyal Demokrat Hınçak partilerinin aralarında yaptıkları güç birliği anlaşmasıyla daha da pekişmişti.[433] Örneğin Kayseri'de iki partinin şubeleri yerli halkın savunmasını ortak örgütlemek üzere anlaşmışlardı.[434] Van'da üç Ermeni partisinin (Taşnaktsutyun, Sosyal Demokrat Hmçak ve Ramgavar) şubeleri 25 Haziran 1913'te yayımladıkları ortak bildiride "İçinde bulunulan tarihsel an, parti güçlerimizi birleştirmeyi gerektiriyor" deniliyor, partilerin yerel şubeleri arasında dayanışma sağlandığı ve ortak faaliyetlere gidileceği bildiriliyordu.[435]

Ancak Ermeni siyasi partileri aldıkları bu önlemlerde çok gecikmişlerdi; Birinci Dünya Savaşı'na kadar, ne varmış oldukları dayanışma anlaşmalarını güçlendirmeye ne de herhangi bir öz-savunma hazırlamaya fırsat bulabildiler.

---

430. *Nüter H. H. Taşnaktsutyan...*, s. 180-181.
431. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 169.
432. Giragosyan, *Zapadnaya Armenia v godi pervoy mirovoy voyni* (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan), Erivan, 1971, s. 66.
433. Sabah-Gülyan, *a.g.e.*, s. 336.
434. Kapriyel Tatevosyan, *Yerazanki yev Daknabanki Darner 1908-1915* (Hayal ve Buhran Yılları), Kahire, 1961, s. 117.
435. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 175.

Almanya Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra İttihatçılar askeri-siyasi blokların her ikisiyle de görüşmelere başladı. 2 Eylül 1914'te Osmanlı devleti ile Almanya arasında imzalanan anlaşmada, Osmanlıların İttifak devletlerinin yanında savaşa girmesi öngörülmüştü. Bu anlaşmadaki özel bir maddeyle Osmanlı devletinin Kafkasya ve Orta Asya'yı işgal edeceği ve ileride bu bölgeleri topraklarına katacağı belirtilmişti. Geçen her anın önem kazanması, Ermeni partilerini savaş sırasında izleyecekleri tutum ve taktikleri belirlemeye zorladı.

24 Haziran 1914'te S. D. Hınçak Partisi'nin Osmanlı topraklarındaki şubelerinin III. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Bu kongrede partinin 51 Türkiye şubesinden sadece 31'i temsil edilmişti.[436] Gündemde S. D. Hınçak Partisi'ne baskı siyaseti uygulamakta olan İTC'ye yönelik tutum ile öz-savunmanın hangi araçlarla yapılacağı vardı. Ağustos ayı sonuna kadar çalışmalarını sürdüren kongrede öz-savunmanın örgütlenmesi Ermeni halkının ana hedefi olarak kabul edilmişti.[437]

Hınçak Partisi'ni yasadışı örgüt ilan ederek ona karşı baskıcı siyaset uygulayan İTC hükümetinin, kendi politikalarına karşı alınacak önlemlerin tartışılacağı ve sonuçta öz-savunma için önlemlerin belirlendiği bu kongrenin İstanbul'da yapılacağından haberi olduğu halde yasaklamaya gitmemesi şaşırtıcı bir olgudur. Bu ancak, İttihatçıların, kongreye katılacak delegeleri izleme ve böylece kurul kararlarını bunlar daha yerel örgütlere ulaştırılmadan öğrenme isteğiyle açıklanabilir.

2-14 Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnaktsutyun VIII. Kongresi'nin özel bir önemi vardır. Kongre, partinin başlamış olan savaştaki konumunu belirleyecekti. Kongre açılmadan önce mebuslar genel seferberlik ilan edildiği haberini almışlardı.[438] Bu nedenle kongre Osmanlıların savaşa fiilen girme olasılığının çok yüksek olduğuna ve olaylar bu yönde geliştiği takdirde partinin tüm şubelerinin vatani görevini yerine getirmek zorunda olduğuna karar verdi. Bu Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı ordusu saflarında dövüşecekleri anlamına geliyordu. Bunun

436. *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan*, s. 374.
437. *a.g.e.*, s. 374-375.
438. Ternon, *a.g.e.*, s. 230.

içindir ki, kimi Türk tarihçiler Ağustos 1914'teki kongrede Osmanlı imparatorluğuna karşı İtilaf devletlerinin yanında savaşa girme kararı alınmış olduğunu[439] söylüyorsa da bu sav gerçekle örtüşmemektedir.

Kongre çalışmaları tamamlandıktan sonra İTC Heyet-i Merkeziyesi' nden Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey önderliğinde bir heyet yanlarında Gürcü ve Azeri temsilcileriyle Erzurum'a geldi. İttihatçılar burada Taşnak liderleri Rostom, Vramyan ve Agnuni ile bir araya geldiler. Bahaeddin Şakir, Taşnaktsutyun'a Kafkasya'da bir isyan çıkarılmasını İTC adına resmen önerdi. Bu, tüm Transkafkasya halklarının toplu başkaldırı planı çerçevesinde gerçekleştirilecekti. Şakir, Azerbaycanlıların böyle bir ayaklanmaya hazır olduklarını, İTC'nin bu konuda şimdi de Gürcü milliyetçilerle görüşmeler sürdürdüğünü ve umut verici sonuçlar alınmış olduğunu da açıkladı.[440]

Fransız tarihçi Yves Ternon'nun da yazdığı gibi İttihatçılar başka yerlerdeki Taşnaktsutyun liderleri ile de –Muş'ta (Servet Bey ile İşkhan), Van'da (Tahsin Bey ve Ömer Naci ile Vahan Papazyan)– aynı anda görüşmeler yapmaktaydılar. "Ancak Ermeni önderleri bir kez daha Jöntürklerin önerilerini olumsuz yanıtladılar."[441] Taşnaktsutyun'un, Osmanlı Ermenilerinin vatani görevini yerine getireceğini, ancak Kafkasya'da Rus imparatorluğuna karşı bir isyan başlatmanın söz konusu olmadığını söylemesi, İttihatçıları kızdırdı. Talat Paşa, Armen Garo ile söyleşirken üstü kapalı bir biçimde Taşnaktsutyun'un tutumunu beğenmediklerini, İTC'nin artık yapacaklarında özgür olduğunu anlatmaya çalıştı.[442] Taşnaktsutyun'un teklife olumsuz yanıt vermesinden sonra İTC hükümeti 6 Eylül 1914'te Ermeni vilayetlerine Ermeni siyasi parti liderlerinin sürekli olarak izlenmesini isteyen şifreli bir talimat gönderdi.[443]

Aslında bu adım 1915 soykırımına yönelik programın gerçekleştirilmesi yolunda arka arkaya alınan önlemlerden biri olarak görülebilir. Bu bağlamda, İTC heyetinin daha Erzurum'a hareket etmeden önce Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi'nde alınan kararlardan haberdar olduğu ve Taşnakların olası tepkisini tahmin ettiği de akla geliyor.

---

439. *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 1992, s. 33.
440. Ternon, *a.g.e.*, s. 230.
441. *a.g.e.*, s. 231.
442. Vahan Papazyan, *Hamaşkharhayin Baderazmı yev Daroni Aşkharhı 1914-1915* (Dünya Savaşı ve Daron [Muş] Bölgesi 1914-1915), s. 4.
443. Akçam, *a.g.e.*, s. 89.

SONUÇ

Ermeni siyasi partileriyle Jöntürkler arasındaki ilişkiler tahlil edildiğinde, birinci aşamada, yani 1894'ten 1909'a kadar, Jöntürklerle işbirliği, karşılıklı çekinceler nedeniyle sekteye uğrasa da sürmüştür. 1909'un Nisan ayındaki Adana kırımından sonra ciddi bir güven kaybı yaşansa da Ermeni partileri İTC ile işbirliği siyasetinden vazgeçmediler. Diğer Ermeni siyasi partilerine göre daha güçlü olan Taşnaktsutyun 1909'un yaz aylarında topladığı V. Kongre'de ortaya çıkan durumu tartarak İttihatçılarla ilişkilerini sürdürme kararı almış, 1909'un sonbaharında da İTC ile yeni bir işbirliği anlaşması imzalamıştı. Ancak Taşnaktsutyun'un hesaplarındaki en büyük yanlış, 1911'de İTC parti içi görüş ayrılıkları nedeniyle iyice zayıflamış ve neredeyse parçalanmanın eşiğine gelmişken, Taşnaktsutyun İttihatçıların vaatlerinden umudu kestiği, politikalarının da riyakâr olduğunu düşündüğü halde, İttihatçıların işbirliğini sürdürme önerilerini yinelemelerinin ardından bir kez daha onlarla yakınlaşmaya girmesi, İTC ile anlaşmaya vararak 1912'deki sopalı seçimlerde İttihatçılara olabilecek bütün desteği vermesiydi. 1913'te İTC ile ilişkilerde son ve kesin kopuşun artık hiçbir işlevi kalmamıştı. Jöntürkler öylesine güç kazanmışlardı ki, Taşnaklardan gelecek muhalefetin onlara artık hiçbir etkisi olamazdı.

Taşnaktsutyun'dan farklı olarak Devrimci Hınçak Partisi daha baştan, İttihatçıların 1908'de iktidara gelmesinden itibaren, muhalif konumda yer aldı. Ancak bu pasif ve Meşrutiyet'e bağlı kalan bir muhalefet tarzıydı. Aslında bu, parti yayınları aracılığıyla İTC siyasetini mahkûm etme çerçevesinin dışına taşmayan bir direnişti. S. D. Hınçak kendi gücüne güvenmediği için İTC'ye cephe alan siyasi örgütlerle bir koalisyon oluşturma işinde hep etkin bir biçimde yer aldı ve İTC'nin muhaliflerini, bu arada Heyet-i Merkeziye'nin izlediği siyasetten hoşnutsuz olan ve iktidarı ele geçirmeye uğraşan İttihatçıların bir bölümünü de bünyesinde toplayan HİF ile işbirliği anlaşması yaptı.

Taşnaktsutyun ve Hınçak partileri Jöntürk hareketinin farklı akımlarıyla dayanışmaya girdiler. Taşnaktsutyun hareketin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından temsil edilen sağ kanadını tercih etmişti. S. D. Hınçak ise Prens Sabahaddin'in 1902'de kurulan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na

dönüşmesine kadar liberal kanadı destekleyen bir yol izledi. Buna karşın, İTC ile HİF arasında, ulusal sorunun çözümünde başvurdukları yöntemler açısından aslında bir fark yoktu.

Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partilerinin ise, Meşrutiyet'in güçlendirilmesini savundukları ve 1913'lere kadar İttihatçılarla işbirliğine sıcak baktıkları halde ciddi bir güçleri olmamıştı. İttihatçılar bu iki partinin Ermeni çevrelerinde güçlü birer tabana sahip olmadığının farkındaydılar, bu yüzden onlarla işbirliği yapmayı ciddi olarak hiç düşünmediler.

İttihatçılar da kendi politikalarını uygulamak için Ermeni siyasi partilerinden yararlanmaya çalışıyor, özellikle de Taşnaktsutyun'dan destek alıyorlardı. Ermeni siyasi hareketleri arasında bölünme yaratmak için Ermeni partilerinden birini tercih edip diğerlerine karşı onu öne çıkarma taktiğini uyguladılar. 23 Ocak 1913'teki darbenin ardından İTC diktatörlüğü kurulup da İttihatçıların ülkedeki diğer siyasal örgütlerle dayanışmaya ihtiyacı kalmayınca açık açık bütün siyasi örgütlenmeleri baskı altına alıcı bir siyaset güttüler. 1915'te Ermenilerin yaşadığı büyük felaketin bu siyasetin doğrudan bir sonucu olduğu açıktır.

Kaynaklar

ARŞİVLER

Ermenistan Devlet Merkez Tarih Arşivi (EDMTA)

fon 57, dosya 1, belge 563.
fon 57, dosya 5, belge 15, 17, 18, 49, 50, 51, 57, 59, 67.
fon 101, dosya 1, belge 82.
fon 113, dosya 2, belge 453.
fon 113, dosya 3, belge 130, 312, 1172, 1503, 1595, 1596, 1598.
fon 227, dosya 1, belge 67, 382, 390, 414, 594.
fon 227, dosya 3, belge 213.
fon 370, dosya 1, belge 1, 19.
fon 408, dosya 1, belge 1, 6, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 98, 108, 110, 162.

Ermenistan Kamu ve Siyasi Kurumlar Merkez Arşivi (EKSKMA)

fon 4045, dosya 1, belge 1, 5, 64, 82, 84, 92, 106, 150, 152, 160, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 175, 176, 177.
fon 4045, dosya 2, belge 4, 27, 34.
fon 4047, dosya 1, belge 61, 62, 64, 68, 69, 75, 77, 88, 237.
fon 4047, dosya 2, belge 11.
fon 4047, dosya 3, belge 1.

Gürcistan Merkez Tarih Arşivi (GMTA)

fon 3, dosya 1, belge 13, 228, 292.

Özbekistan Merkez Tarih Arşivi (ÖMTA)

fon 461, dosya 1, belge 1008, 1158, 1296.

Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (RDATA)

fon 2000, Genelkurmay Genel Dairesi (GUGŞ), belge 1002

Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi (RİDSA)

fon 180: İstanbul'daki Elçilik, dosya 517/2, belge 3922, 3944

BASILI BELGELER

Armyanskiy vopros i genotsid armyan v Turtsii (1913-1919). Materiali politiçeskogo arxiva MID Kayzerovskoy Germanii (Ermeni Sorunu ve Türkiye'de Ermeni Soykırımı [1913-1919]. Kayzer Almanyası Dışişleri Bakanlığı Siyasal Arşiv Belgeleri), Erivan, 1995.

Azadarar Şarjun Panagi Hağtagan Mudkı i G. Bolis (Kurtarıcı Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Muzaffer Girişi), İstanbul, 1909.

Hayeri Tzeğasbanutyunı Osmanyan Gaysrutyunum. Pasdatğteri yev Nüteri Joğovadzu M. G. Nersisyani Khmpakrutyamp (Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı. M. G. Nersisyan Editörlüğünde Belgeler ve Konular Derlemesi), Erivan, 1991.

Haydakir Osmanyan Gaysrutyan Inttimatir Darreru Kongresin (Kumarvadz Yevrobayi Meç. 27-29 Tekdemper 1907 (Osmanlı İmparatorluğu Muhalif Unsurlar Kongresi Programı [Avrupa'da Toplanmış. 27-29 Aralık 1907]).

Dzırakir Sotsial Demokrat Hınçakyan Gusagtsutyan (Dacgasdani Hamar) (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Programı [Türkiye İçin]), İstanbul, 1910.

Sbornik diplomatiçeskikh dokumentov. Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912-10 maya 1914 goda (Diplomatik Belgeler Derlemesi. Ermenistan'da Reformlar. 26 Kasım 1912-10 Mayıs 1914). Petrograd, 1915.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, c. III (devre: 1, içtima senesi: 1), Ankara, 1982.

SÜRELİ YAYINLAR

Azadamard (Özgürlük Kavgası), 23 Haziran/6 Temmuz 1909, no 1; 12/15 Haziran 1909, no 4; 17/30 Haziran 1909, no 7; 16/29 Temmuz 1909, no 31; 20 Ocak/2 Şubat 1913, no 1116.

Bütanya, no 24 (1102), 1913.

Hınçak (Çan), Nisan-Mayıs-Haziran 1911, no 4-5-6; Şubat 1913, no 2; Mart 1913, no 3.

Jamanak (Vakit), 2 Nisan 1909, no 15.

Novoye Vremya (Yeni Zamanlar), 2/15 Nisan 1913, no 13311; 12/25 Eylül 1913, no 13471; 20 Kasım/3 Aralık 1913, no 13540.

Troşag (Bayrak), Şubat 1902, no 2 (122); Şubat 1908, no 1 (189); Eylül-Ekim 1908, no 9-10 (197); Ocak 1909 no 1 (199); Şubat-Mart 1909, no 2-3 (200); Nisan 1909, no 4 (201); Mayıs 1909, no 5; Eylül 1909, no 9 (206); Ekim-Kasım 1909, no 10-11 (207); Ocak 1912, no 1 (129); Haziran 1912, no 6 (224); Temmuz-Ağustos 1912, no 7-8 (225-226); Ekim 1912, no 10 (227); Eylül-Ekim 1913, no 9-10 (235).

Yergri Tzayn (Ülkenin Sesi), 1907.

KİTAPLAR

Adom [Harutyun Şahrigyan]. *Parenorokumneru Hartsı* (Reformlar Meselesi), İstanbul, 1914.

Mer Havadamkı (Âmentümüz), İstanbul, 1910.

Bedagan Veranorokutyun u Hoğayin Hartsı (Devlet Reformu ve Toprak Meselesi), İstanbul, 1910.

Ağayan, Dz. P. *Hay Joğovurti Azadakragan Baykari Badmutyunits* (Ermeni Halkının Kurtuluş Mücadelesi Tarihinden), Erivan, 1976.

Agnuni, Sebuh. *Milyon mı Hayeru Çartı, Ampoğçagan Badmutyun 1914-1918* (Bir Milyon Ermeni'nin Kırımı, Mufassal Tarih 1914-1918), İstanbul, 1921.

Agnuni, Yervant. *Tebi Yergir (Yurda Doğru)*, Boston, 1911.

Ahmad, Feroz. *The Young Turks, The Committee Of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, 1969; Türkçesi: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul, 1999.

Akçam, Taner. *Turetskoye natsionalnoye 'Ya' i Armyanskiy vopros*, Moskova 1995; Türkçesi: *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1992.

Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVII. ve XIX. asırlarda)*, İstanbul, 1940.

Aliyev, G. Z. *Turtsiya v period pravleniya mladoturok 1908-1918* (Jöntürkler Devrinde Türkiye 1908-1918), Moskova, 1972.

Amca, Hasan. *Doğmayan Hürriyet 1908-1918*, İstanbul, 1958.

Asdvadzaduryan, A. *İttihat-Taşnaktsagan Haraperutyunneri* (İttihat-Taşnak İlişkileri), *Hayrenik* (Vatan), 1969, no 12.

Avagyan, Arsen. "Pantürkizmi Kağaparakhosutyan Intınumı Miutyun yev Haraçtimutyun Gusagtsutyan Yerrort yev Çorrort Hamakumarnerum" (İttihat ve Terakki Partisi'nin Üçüncü ve Dördüncü Kongrelerinde Türkçülük Doktrininin Kabulü), *Hayots Tzeğasbanutyun. Badcarner yev Taser* (Ermeni Soykırımı. Nedenler ve Dersler) içinde, Erivan, 1995.

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. I, İstanbul, 1974.

Avetyan, M. *Hay Azkayin Azadakragan Hisnamya (1870-1920) Huşamadyan yev Zor. Antranik* (Ermeni Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin Ellinci Yıldönümü ve Gen[eral] Antranik Albümü [1870-1920]), Paris, 1954.

Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan (S. D. Hınçak Partisi Tarihi), 1887-1962, c. I, Beyrut, 1962.

Banoğlu, Niyazi Ahmet. *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara, 1976.

Başkaya, Fikret. *Paradigmanın İflası; Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş: Batılılaşma, Kalkınma, Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1991.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839- 1914)*, Ankara, 1989.

Contanson, Ludwig de. *Reformi v Aziatskoy Turtsiyi. Armyanskiy vopros* (Asya Türkiyesi'nde Reformlar. Ermeni Sorunu), Moskova, 1914.

Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Türkiye Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1964.

Çark, Y. G. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953.

Çizmeciyan, Manuk G. *Badmutyun Amerigahay Kağakagan Gusagtsutyants 1890-1925* (Amerika'daki Ermeni Siyasi Partilerinin Tarihi), Fresno, 1930.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul, 1995.

Davison, Roderic, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923,The İmpact of the West*, Austin, 1990.

Der Yeğyayan, Zaven. *Badriarkagan Huşerıs. Vaverakirner yev Vıgayutyunner* (Patriklik Anılarım. Belgeler ve Tanıklıklar), Kahire, 1947.

Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Ankara, 1992.

Duru, Kâzım Nami. *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1965.

Gabidullin, H. Z. *Mladoturetskaya revolutsiya* (Jöntürk Devrimi), Moskova, 1936.

Gabikyan, Khoren, *Hay Azadakragan Şarjumner* (Enneni Özgürlük Hareketleri), Antilyas, 1976.

Georgeon, François ve Dumont, Paul. "Tarihin Aydınlığında Ermeni Sorunu," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı kitabın özetlendiği yazı dizisi, *Cumhuriyet*, 30 Nisan-3 Mayıs 1995.

Giragosyan [Kirakossian], J. *Mladoturki pered sudom istorii* (Tarihin Mahkemesi Önünde Jöntürkler), Erivan, 1989.

Zapadnaya Armenia v godi pervoy mirovoy voyni (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan), Erivan, 1971.

Goloborodko, N. N. *Turtsiya* (Türkiye), Moskova, 1912.

Gordlevski, N. N., *Turtsiya* (Türkiye), Moskova, 1912.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1961.

Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul, [1949?].

Gövsa, İbrahim Alâettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946.

Gurko-Kryajin, *Istoriya revolutsii v Turtsii* (Türkiye'de Devrimin Tarihi), Moskova 1923

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1988.

Ğazarosyan, Hampartzum. "Haygagan Tıbrotsnerı Turkiyayum" (Türkiye'de Enneni Okulları), *Panvor*, 30 Temmuz 1989.

Hamparyan, A. S. *Hay Hasaragagan-Kağakagan Mıdkı Arevmıdahayıutyan Azadakragan Uğineri Masin XIX Tari Verç - XX Tari Izgisp* (19. Yüzyıl Sonu ve 20. Başında Batı Ermenilerinin Kurtuluşu Yolunda Ermeni Toplumsal-Siyasal Fikriyatı), Erivan, 1990.

Hanioğlu, Şükrü M., *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, c. I, İstanbul, 1985.

Kalman, M. *Batı Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul, 1994.

Kirk, George E. *A Short History of the Middle East from the Rise of İslam to Modern Times*, New York, 1987.

Koçar, Meri. *Armyano-turetskiye obşestveno-politiçeskiye otnoşeniya i Armyanskiy vopros* (Ermeni-Türk Toplumsal-Siyasi İlişkileri ve Ermeni Sorunu), Erivan, 1988.

Koloğlu, Orhan. *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991.

Kratkaya istoriya Bolgarii s antiçnikh vremen do naşikh dney (Bulgaristan Kısa Tarihi, Antik Zamanlardan Günümüze Dek), Moskova, 1987.

Kuran, Ahmed Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968.

Lord Kinross. *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, 1977.

Mandelştam, A. N. *Yeridasart-Turkeri Bedutyunı* (Jöntürklerin Devleti), Eçmiyadzin, 1916.

Meram, Ali Kemal. *Türkçülük, Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul, 1969.

[Mehmed Talat]. *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, İstanbul, 1946.

Miller, A. F. *Turtsiya. Aktualniye problemi novoy i novcysey istorii* (Türkiye, Yakın ve Yeni Zamanlar Tarihinin Aktüel Sorunları), Moskova, 1983.

Oçerki noveyşey istorii Turtsii (Yeni Türkiye Tarihi Notları), Moskova-Leningrad, 1948.

Milyukov, P. N. *Vospominaniya* (Anılar), c. II, Moskova, 1990.

Muşeğ Yebisgobos [Piskopos]. *Adanayi Çartı yev Badaskhanadunerı* (Adana Kırımı ve Sorumluları), Boston, 1910.

N. T. S. T. *Miutyan gam Hameraşkhutyan Khntin Hay Heğapokhagan Gusagtsutyunneru Miçev* (Ermeni Devrimci Partilerinde Birlik veya Uzlaşma Sorunu), Boston, 1909.

Nabi [Nayır], Yaşar. *Balkanlar ve Türklük*, İstanbul, 1936

Nazlıyan, Hovhannes. *Hovhannes Arkyebisgobos Nazlıyani Huşeri* (Hovhannes Başpiskopos Nazlıyan'ın Anıları), [?], [?].

Nikitin, V. *Kurdi* (Kürtler), Moskova, 1964.

Noreyan, C. A. *Tırvakner H. H. Taşnaktsutyan Kordzuneutyunen* (E. D. Federasyonu'nun Faaliyetlerinden Kesitler), Boston, 1917.

Nüter H. H. Taşnaktsutyan Badmutyan Hamar (E. D. Federasyonu Tarihine Dair), c. 1, Beyrut, 1984.

Ohanian, Pascual C. *La Cuestion Armenia y las Relaciones Internacionales 1897-1914*, c. II, Buenos Aires, 1982.

Öke, Mim Kemal. *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, İstanbul, 1991.

Paker, C. Esat. *40 let na diplomatiçeskoy slujbe. Vospominaniya turetskogo diplomata* (Diplomasinin Emrinde 40 Yıl, Bir Türk Diplomatının Anıları), Moskova, 1971.

Papazyan, Vahan. *İm huşeri* (Anılarım), c. I, Boston, 1950; c. II, Beyrut, 1952.

Hamaşkharhayin Baderazmı yev Daroni Aşkharhı 1914- 1915 (Dünya Savaşı ve Daron [Muş] Bölgesi 1914-1915), [?], [?].

Parseğyan, Parseğ S. *Hin huşer (907-908)* (Eski Anılar [907-908]), İstanbul, 1913.

Pears, Edwin (Sir). *Fourty Years in Constantinople*, Londra, 1915.

Petrosyan, Yuri Aşotoviç. *Mladoturetskoye dvijenie* (Jöntürk Hareketi), Moskova 1971; Türkçesi: *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Ankara, 1974.

Pıteyan, Sarkis ve Misak. *Harazad Badmutyun Darono* (Darın'un [Muş] Gerçek Tarihi), Kahire, 1962.

Pinon, René. *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris, 1913.

Hayeru Pnaçınçumı, Kermanagan Metod Tırkagan Kordzelagerb (Ermenilerin Yok Edilmesi, Alman Metodu ve Türk Tarzı), İstanbul, 1919.

Ronge, Max. *Razvedka i kontrrazvedka* (İstihbarat ve Karşı-İstihbarat), Moskova, 1939.

Sakaoğlu, Necdet. "İttihatçı Önderlerin Babıâli Baskını," *Yeni Yüzyıl*, 23 Ocak 1995.

Sabah-Gülyan, İsdepan. *Yeridasart Turkiya* (Genç Türkiye), Paris, 1908.

Badaskhanadunerı (Sorumlular), Beyrut, 1974.

Sarkisyan, E. K. *Ekspansionistkaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkazye nakanune i v godi pervoy mirovoy voyni* (I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Savaş Yılları Boyunca Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya'daki Yayılmacı Politikası), Erivan, 1962.

Politika osmanskogo pravitelstava v Zapadnoy Armenii i derjavi v posledney çetverti XIX i naçale XX vv. (Osmanlı Hükümeti'nin Batı Ermenistan Siyaseti ve Güçlü Devletler, XIX. Yüzyıl Sonu ile XX.Yüzyıl Başı), Erivan, 1972.

Sasuni, G. *Abrilyan Yeğernı Kınnagan Agnotsov* (Eleştirel Bakışla Nisan Felaketi), Beyrut, 1965.

Sazonov, S. D. *Vospominaniya* (Anılar), Paris, 1927.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. *History of Ottoman Empire and Modern Turkey, volume II: Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975.* Cambridge, New York, 1977.

Sonyel, Salâhi R. *İngiliz Gizli Belgelerine göre Adana'da Vuku Bulan Türk- Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*, Ankara, 1988.

Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990.

Şpilkova, V. İ. *Mladoturetskaya revolutsiya 1908-1909* (Jöntürk Devrimi 1908-1909), Moskova, 1977.

Tatevosyan, Kapriyel. *Yerazanki yev Daknabanki Dariner* (1908-1915) (Hayal ve Buhran Yılları [1908-1915]), Kahire, 1961.

Tarpinyan, Ardag. *Hay Azadakragan Şarjman Oreren (Huşer 1890-en 1940)* (Ermeni Özgürlük Hareketi Günlerinden [1890'dan 1940'a Hatıralar]), Paris, 1947.

Ter-Minassian, Anaide. *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İstanbul, 1992 .

Ternon, Yves. *Ermeni Tabusu*, İstanbul, 1993.

Tırkova, Ariadna. *Staraya Turtsiya i mladoturki. God v Konstantinopole* (Eski Türkiye ve Jöntürkler, İstanbul'da Bir Yıl), Petrograd, 1916.

Todorova, Tsevatana. "BRCDP (t.s.) BRCDP (ob.) i BZNS po vneşnata politika naz blgarskite burjuazni pravitelstva (1908-1909)," *Vneşnata politika na Blgariya 1878-1912* içinde, Sofya, 1978.

Turan, Mustafa. *Taşkışla'da 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1964.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.

Ünal, Tahsin. *Türk Siyasi Tarihi, 1700'den 1958'e Kadar*, Ankara, 1958.

Varantyan, Mikayel. *H. H. Taşnaktsutyan Badmutyun* (E. D. Federasyonu Tarihi), Erivan, 1992.

Vierbücher, Heinrich. *Armenia 1915. Uniçtojenie Turtsiyey kulturnogo naroda* (Ermenistan 1915. Kültürlü Bir Halkın Türkiye Tarafından Yok Edilişi), Erivan, 1991

Voroşumner Hay Heğapokhagan Taşnaktsutyan Çorrort Inthanur Joğovi (Kağvadzkner) (Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Dördüncü Genel Kongresi'nin Kararları [Derlemeler]), Cenevre, 1907.

Yağcıoğlu, Eşref (ed.). *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları, 1916 Kongre Zabıtları*, İstanbul, 1992.

Z., S. *Adanskiye çerniye dni. V polzu jertv adanskix çernix dney* (Adana'nın Kara Günleri, Adana'daki Kara Günlerin Kurbanları Yararına), Bakü, 1909.

Zarevant [Zaven ve Vartuhi Nalbandyan]. *Turkiyan yev Panturanizmı* (Türkiye ve Turancılık), Paris, 1930.

Zartonk *Patsarig, Nıvirvadz Ramgavar Azadagan Gusagtsutyan Karasnamyagin yev* Zartonk *Oraterti Kısanıhinkamyagin 1885-1962* (Zartonk [Uyanış] Özel, Liberal Ramgavar Partisi'nin Kırkıncı, Zartonk Gazetesinin Yirmi Beşinci Yıldönümü 1885-1962), Beyrut, 1962.

Zavaryan, S. *Abagetronatsumı* (Adem-i Merkeziyet), İstanbul, 1908.

Zohrab, Krikor. *Hay Badkamavori mı Haşvedıvutyunı* (Bir Ermeni Mebusun Hesap Verişi), İstanbul, 1910.

Zürcher, E. J. *The Unionist Factor, the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden 1984; Türkçesi: *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 2003.

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler

GAIDZ F. MINASSIAN

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler

Giriş

Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF, Taşnaktsutyun) ile İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) arasındaki ittifak, XX. yy.ın dönemecinde, Ermeni-Türk ilişkileri tarihinin önemli veçhelerinden birini, Osmanlı toplumunun meşhur modernleşme arzusunun görünümlerinden birini oluşturur. Çünkü bu iki örgüt arasında kurulan ilişki, onların karşılıklı olarak gelişmelerine bağlıdır. Bununla birlikte, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 24 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe konulmasıyla sonuçlanan kriz, Osmanlı rejiminin dönüşümünün başlangıç noktası olarak görülmeli mi? Bu polemiğin cevaplanması, imparatorluğun XX. yy başındaki modernite sorununu şiddetli bir biçimde ortaya koyar.[1] Gerçekten de, bazı bakımlardan eşyanın tabiatına aykırıymış gibi görünen bir ittifakı, bu iki örgüt, devletin modernliği düşüncesi adına değilse hangi düşünce adına onayladı?

Osmanlı imparatorluğunun (o zaman dahi Türkiye diye anılırdı) moderniteye girişi, çok uzun zaman yolsuzluk, zorbalık ve eşitsizlik kavramlarıyla birlikte anılan bir devlete yeniden erdem kazandırmayı amaçlar. İktidar, mutlakiyetçi bir hükümdarın ellerindeyken, oluşmakta olan bir sivil toplumun içinden çıkan unsurların hedefi haline gelir. Siyasal alan genişler ve yeni aktörler, bu tutkunun temsilcisi olmaya çalışarak, belirli bir meşruiyetten yararlanırlar. Kimlik krizi içerisindeki bir toplumun meydan okuyuşuna omuz verecek güçteki İTC ya da EDF gibi olgunluğa erişmiş, ama yeni solukların taşıyıcısı da olan, iki örgütün durumu budur. Fakat, bu iki duyarlılığın oluşumu başlangıçta aynı görünse de –İTC ve EDF gizlilikten gelen iki harekettir –24 Temmuz 1908 krizini yorumlamada anlaşmazlığa düşmelerinden itibaren yolları ayrılır. 1907'de iki parti de tıkanıklığı ortadan kaldırmak için II. Abdülhamit'i düşürmenin zorunlu olduğundan eminken, yandaşlarının moti-

1. Bernard Lewis, *Islam et Laïcité, historie de la Turquie moderne*, Paris, 1988.

vasyonları 1908 sonbaharından itibaren farklılaşmalara neden olur. Yadsınamaz bir meşruiyete sahip olsalar da, EDF ve İTC eşi görülmemiş bir kriz geçirirler. EDF iki yönelim arasında tereddüt eder: Korunmak mı, bütünleşmek mi? İTC de kendini bir ikilem karşısında bulur: Gelişmek mi, korunmak mı? On yılda on iki sadrazam iktidara gelir[2] ve 1908'den 1914'e kadar EDF'nin dört kongresi toplanır.[3] 1907'de Viyana'daki IV. kongresinde EDF jeopolitik zorlukları aşmak için Osmanlı ve Rusya Ermenilerinin sorunlarını bir arada çözmeyi hedefleyen bir strateji benimsemiştir. Bu karar iç anlaşmazlıklara neden olur, özellikle de Çarlık rejimi tarafından yürütülen devrimci hareketleri bastırma politikalarıyla yüz yüze olan Kafkasya şubelerinde.[4] Ayrıca İran'da tansiyon yükselir; Rusların Azerbaycan'daki üsleri de tehdit altındadır.[5] Yani EDF yönetimi, bir ittifak stratejisi ve yeni kulvarlar aramak zorunda kalır.

İTC açısından da bir acil durum söz konusudur. Anadolu'nun doğu vilayetlerindeki çalkantı, Makedonya sorununun ciddileşmesi ve parçalanmanın devam ediyor olması, imparatorluğun bütünlüğünü güvence altına almak amacındaki Jöntürklerin çeşitli Osmanlı milletleri arasında kardeşlik çağrısında bulunarak rejime karşı şiddet eylemlerine girişmelerine yol açmaktadır.

---

2. Ferit Paşa (22 Temmuz 1908'e kadar), Sait Paşa (22 Temmuz-5 Ağustos 1908), Kamil Paşa (5 Ağustos 1908-13 Şubat 1909), Hilmi Paşa (14 Şubat-13 Nisan 1909), Tevfik Paşa (14 Nisan-5 Mayıs 1909), Hilmi Paşa (5 Mayıs-28 Aralık 1909), Hakkı Paşa (12 Ocak 1910-30 Eylül 1911), Sait Paşa (30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmet Muhtar Paşa (21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912), Kamil Paşa (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913), Mahmut Şevket Paşa (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913), Sait Halim Paşa (11 Haziran 1913-14 Şubat 1917).
3. Varna'daki V. Kongre 14 Ağustos-18 Eylül 1909, İstanbul'daki VI. Kongre 17 Ağustos-17 Eylül 1911, Erzurum'daki VII. Kongre 17-24 Ağustos 1913, VIII. Kongre bir kez daha Erzurum'da 2-14 Ağustos 1914 (bazı hatalı kaynaklar VIII. Kongre'yi 1914 Temmuzu'nda gösterir).
4. Bir tarafta o sıralarda Sosyalist-Devrimci Parti'yi kuran Levon Atabekyan ve Arsen Amiryan'ın (sonradan Mrav adıyla bilinen ünlü Bolşevik) önderliğindeki genç Taşnakların sol kanadı, diğer tarafta da Rusya'da EDF siyasetini tekrar tartışma konusu yapan *fedai* Mihran önderliğindeki sağ kanat. Mihran 1907'de Rostov'da Taşnak terörist Deli-Ğazar tarafından vurulacaktır. Krş. Vahan Minakhoryan, "Ançadoğaganneri" (Ayrılıkçılar), *Vem* I/1-2 (Eylül-Ekim / Kasım-Aralık 1933).
5. İlk isyan Aralık 1905'te Tahran'da patlak verir, ikincisi Temmuz 1908'de Tebriz'de. EDF, IV. Kongresi'nde Rostom'un çabalarıyla İran devrimci hareketine bütünüyle destek olmaya karar verir.

1908'de uzlaşma vakti gelmiş gibi görünmektedir. Bu dönem karşılıklı ödünlerle geçip gider. EDF, Ermeni vilayetlerine reformların Büyük Devletlerin baskısıyla götürülmesini istemekten vazgeçer ve Parisli dostlarına Abdülhamit karşıtı *Pro Armenia*[6] dergisinin yayınına ara vermelerini tavsiye eder. İTC de rejimi daha demokratik bir yönde derinlemesine dönüştürmeye, Ermeni *reayanın* güvenliğini ve hak eşitliğini güvence altına almaya söz verir.

Bununla birlikte bu anlaşma başından beri ipotek altındadır; zira pek temeli olmayan bazı karşıt görüşlere rağmen[7] 1908 yazındaki devrim, ne 1907'de Paris'te Padişah'a karşı olanlar tarafından[8] toplanan kongrenin ne de sürgündeki Jöntürklerin[9] eseridir. Pozitivist, jakoben Ahmet Rıza'nın Meclis-i Mebusan başkanlığına seçilmesi, yasama erkinin yürütmeye karşı gerçek bir güç oluşturmadığı bir ülkede tamamen onursal bir durumdur.[10] 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması sürgündeki önemli simaların memleketteki siyasi aktörler karşısında yavaş yavaş unutulmasına neden olduğundan, yurtdışındaki Jöntürklerin etkisi azalmıştır. Böylece 24 Temmuz krizi, kendi kendilerine olan bitenin bir devrim mi yoksa bir darbe mi olduğunu soran Ermeni devrimcilerini tek ayak üzerinde yakalar. Paris kararları, her durumda tekrar müzakere edilmek zorundadır. Varantyan ya da Agnuni gibi bazı Batı Bürosu üyeleri

6. 1900'de Paris'te kurulan *Pro Armenia*, Pierre Quillard, Jean Jaurès, Anatole France, Francis de Pressensé, George Clémenceau gibi Fransız entelektüellerini ve siyaset adamlarını bir araya getirir. Gazete 1912-1913'te "Pour les Peuples d'Orient" (Doğu Halkları İçin) başlığıyla yeniden ortaya çıkar ve 1913'ten 1914'e kadar ilk ismiyle yayınına devam eder.
7. Feroz Ahmad, *The Young Turks, the Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969.
8. 27-29 Aralık 1907'de toplanan Paris Kongresi İTC'den Ahmed Rıza'nın, EDF'den Agnuni'nin, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nden Prens Sabahaddin'in başkanlık ettiği heyetleri bir araya getirir. Katılımcıların üç temel mesele üzerinde imzaladıkları anlaşma padişahın devrilmesini, rejimin radikal biçimde değiştirilmesini ve bir meşruti rejimin kurulmasını öngörmektedir.
9. Mikayel Varantyan, *Veradzınvoğ Hayrenikı yev Mer Teri* (Yeniden Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz), Cenevre, 1910, s. 69. "Temmuz 1908'deki zafer, 1907'de İslam âlemine dayanışmanın bir gerçeklik olduğunu ilk kez göstermiş olan Jöntürklerin ve Taşnaktsutyun'undur," diye yazar.
10. İttihatçı arkadaşları tarafından fazla sofistike ve kozmopolit olmakla itham edilen "profesyonel devrimci" Ahmet Rıza 1912'de parlamento başkanlığını bırakmak zorunda da kalır. O andan itibaren kendisini İTC'nin en önemli muhaliflerinden biri olarak faaliyet göstereceği Meclis-i Ayan'a sürülmüş olarak bulur.

1908'i "altın çağ"[11] olarak niteler ve bir hukuk devletinin ortaya çıkacağına inanmış yöneticiler arasında yerlerini alırlar. Diğerleri, Rupen Der-Minasyan ve Antranik gibi daha kuşkucu olanlar, her şeyden önce devletin bütünlüğünü koruma kaygısı taşıyan bir askeri darbenin söz konusu olduğunu düşünmektedirler. Partinin faaliyetini sürdürmesini ve barış döneminde alması gereken şekli sorgulamaya kadar giderler.[12] Ayrıca Rupen, anayasanın ilanının "devrimci bir partinin barış döneminde yaşamını sürdürmesini" etkileyeceğini düşünmektedir.[13] Bu iki yaklaşım arasında bölünen EDF yönetimi sonuçta tercihini Osmanlılığı geliştirmeyi ve siyaset sahnesindeki yeni müttefikleriyle birlikte çalışarak imparatorluğun bütünlüğünü korumayı hedefleyen reformcu bir yol lehine kullanır.

EDF ve İTC arasında 1908'den 1915'e kadarki ilişkilerin gelişimini inceleyeceğimiz bu çalışma üç kısımdan oluşuyor. Birincisi, "Demokrasi Yanılsaması"nın hüküm sürdüğü Temmuz 1908 devriminden Nisan 1909'a –Adana katliamının başlangıcı– uzanan dönem. İkincisi, Nisan 1909'la Ekim 1912'deki Birinci Balkan Savaşı arasındaki dönemi kapsıyor. Bu "Düş Kırıklığı" döneminde karşılıklı güvensizlik baskın gelir ve bu dönem EDF'nin Ağustos-Eylül 1911'deki VI. Kongresi'nde İTC ile yapılan ittifakın bozulması kararıyla sonuçlanır. Bu kopma Temmuz 1912'de Meclis-i Mebusan'daki Taşnak mebuslarının son bir uzlaşma girişiminden sonra resmileştirilir. Üçüncü kısım, 1912'nin sonundan Osmanlı imparatorluğunun Birinci Dünya Savaşı'na girmesine, 29 Ekim 1914'e kadar olan kısımdır. Bu, Ermeni sorununun tekrar uluslararasılaşmasının ve doğu vilayetlerinde durumun kötüye gitmesinin eşlik ettiği "Kopuş" evresidir.

11. Varantyan, *a.g.e.*, s. 101.
12. Roupèn Ter-Minassian, *Mémoires d'un partisan arménien*, çev. W. Ter-Minasssian, Marsilya, 1990, s. 261.
13. Roupèn Ter-Minassian, *Mémoire d'un cadre révolutionnaire arménien*, çev. Souren L. Chanth, Atina, 1994, s. 607.

1908'de İTC ve EDF'nin uzlaşması dört önemli alanla doğrudan ilgilidir: benzer partizan özellikleri, Eski Rejim'i ortadan kaldırmaya yönelik aynı istek, devletin rönesansı ve halk egemenliği. İki hareketin kuruluşu da tamamen yasal çerçevenin dışında, yeni siyasal güçlerin ortaya çıkışına özellikle düşman bir ortamda –Türk ve Rus imparatorlukları– gerçekleşmiştir. EDF ve İTC başından beri yerleşik siyasal kurumlar hakkında bilgi sahibi olmamaktan çok çekmiştir. Padişahın siyasal sistemini hemen reddetmiş olsalar da, 24 Temmuz krizinden doğan rejim değişikliğinin çekiciliği onları sarsar, gizlilikten çıkmaya ve yeni rejimin yapılarında yer almaya zorlar. Kurumsal iktidarın araçları olarak algılanan partilerden çok karmaşık örgütler olarak örgütlendikleri için değişimleri daha özgün bir biçim alır. İTC hem bir mason locası, hem devrimci bir örgüt, hem bir *komitacı* çetesi, bunlara ilaveten modern anlamda bir partidir. EDF'ye gelince, o da yerel çete şeflerini, devlet iktidarının yerini alan komiteleri bünyesinde toplayan, kendine özgü bir etiği olan eklektik bir yapılanmadır ve bir örgüt modelinin taşıyıcısıdır. Padişahı devirmek için kurulmuş bu iki parti yıllardır uğruna nice fedakârlıklara katlandıkları rejimin dönüşümüne katılmakta güçlük çekerler. Gerçekten de, Rupen Der-Minasyan ya da pek çok *fedai* şefi derin bir üzüntü hatta umutsuzluk duymaktadırlar; çünkü hareketlerinin dizginlerinin ellerinden kaçmakta olduğunun farkına varmaktadırlar.

Eski Rejim'in yıkılması, özellikle 1894-96'da on binlerce Ermeni'nin katledilmesinden sorumlu Padişah'ın istibdatına karşı kavga vermiş EDF'nin aklından hiç çıkmaz. Ermeni devrimcilerin en çok tiksindikleri Abdülhamit 21 Temmuz 1905'te terörist bir Taşnak hücresi tarafından girişilen suikastten mucizevi biçimde kurtulmuştur. 24 Temmuz 1908'de Abdülhamit'in uğradığı yenilgi –18 yıllık mücadelenin hedefi– onlarda büyük bir sevinç doğurur. Osmanlı başkentine ilk olarak, Jöntürklerle yapılan anlaşmanın mimarı olan Agnuni, Ağustos 1908'de girer.[14] Cenevre'de kalmış bir arkadaşına şunları yazmaktadır: "Size bu şehirden en ufak bir denetim ya da sansür olmaksızın yazmaktan ne kadar mutlu olduğumu hayal

14. Cenevre'de 1907'de yalnız kalmıştı. Batı Bürosu'nun diğer üyeleri (Rostom, Aharonyan, Varantyan) savaş sırasında Kafkasya'daydılar. IV. Kongre onu savaş sırasında yöneticilik görevindeki kusurlarından dolayı cezalandıracaktır: Hratch Dasnabédian, *Evolution de la structure de la FRA*, Beyrut, 1985, s. 59.

edemezsiniz. Otuz iki yıllık suskunluktan sonra, şehir, üstüne basa basa 'Özgürlük' diyor. Kalabalık hezeyan halinde. Mühim değil, otuz yılın suskunluğu, otuz günün sarhoşluğuna değer... Gericilik gücünü yeniden topladığında, 'suskunluk kulübünü' tekrar yeneceğiz."[15] Gerçekten de, bu anın sarhoşluğu Abdülhamit rejiminin yeniden inşası ve dinsel ayrımcılık tehlikesini ortadan kaldırmaz. *Troşag* (Bayrak) "vakit geldi"[16] başlığı atsa da, bir mollanın müritlerini Abdülhamit zorbalığının kurbanlarına saygılarını sunmak için Balıklı Ermeni mezarlığında toplanmaya çağırdığını öğrendiklerinde Ermenilerin şaşkınlığı tavana vursa da, EDF, İTC'nin devrimin getirdiklerinin takipçisi olma niyetini sorgulamaktadır. O günlerde "Tüm özgür insanlık Jöntürklerin görkemli darbesini selamlıyor, fakat Padişah henüz düşmüş değildir." diye yazmaktadır *Troşag*'ın başyazarı Varantyan.[17]

Mutlakiyetçi monarşinin sonu, artık ülkenin ve milli birliğin istikrarını güvence altına alan yeni bir ideolojiye, Osmanlıcılığa dayanan rönesansa giden yolu açar. Bütün ideolojiler gibi o da farklı biçimlerde yorumlanır, fakat temel nokta, İTC'nin en öncelikli meselesi olan imparatorluğun bütünlüğünün korunmasıdır. İTC'nin Büyük Devletlerin müdahalelerine ve en küçük bir toprak parçasının dahi kaybına tahammülü yoktur artık. İTC bu amacına ulaşmak için, Avrupalı güçlerin bütün yeni müdahale girişimlerinden uzak tutulması gereken anayasal rejimin kurulması gerektiğine inanmış durumdadır. Sonuç olarak, yalnızca bu ilkeyi –imparatorluğun toprak bütünlüğü– paylaşan partiler ya da azınlıklar olası müttefikler olarak görülür. Bu bakımdan, Vasburagan (Van), Daron (Muş) ve Sason gibi yüksek hassasiyeti olan bölgelerde güçlü biçimde tutunmuş olan EDF, devletin toprak bütünlüğünü korumaya söz vermesinden itibaren seçkin bir partner ve doğal bir müttefik olur. İttihatçılar, Ağustos 1908'de Cemal ve Agnuni arasındaki bir görüşme sırasında EDF'nin "İTC ile el ele çalışmaya söz verdiğini" öğrendiklerinde rahatlarlar. 1 Eylül 1908 tarihli *Troşag*'da EDF'nin İstanbul komitesi "Meşruti Türkiye'yi toprakları üzerinde bağımsız ve egemen bir devlet, Osmanlı Ermenistanı'nı da vatanın idari adem-i merkeziyetçiliğe dayanan ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder(ek)" 1907'deki sözlerini teyit eder.[18]

15. Mikayel Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan Badmutyun* (E. D. Federasyonu Tarihi), c. I, Paris, 1932, s. 427.
16. *Troşag*, no 7, Temmuz 1908.
17. *a.y.*
18. Varantyan, *a.g.e.*, s. 429.

Güncelliğini bir ölçüde yitirmiş olan 1876 Anayasası, artık halk egemenliğiyle yönetilen Osmanlı toplumuna yeni bir çehre kazandırır. Çok uzun süre devlet işlerinden uzak tutulmuş olan halk, demokrasi kültüründen yoksun bir uluslar mozayiğine yurttaşlığa dair kavramları aşılamak gibi zor bir görevi olan İTC ve EDF için iktidarın kaynağı olur. Anayasayla güvence altına alınmış olan kuvvetler ayrılığı demokratik sürecin işlemesine olanak tanımaktadır. Osmanlı modernliği köklerini bu yeni kavramlar bolluğunda bulur ki, bunlar ille de parlamentarizm ve laiklik gibi halkçı kavramlar değildir. İTC "devrimci" dinamikten faydalanarak "kan dökmekten vazgeçmeye" ve "imparatorluktaki halklar ve dinler arasında eşitliğe" çağrı yaptığı, yabancı hükümetlere gönderilmiş 13 Temmuz 1908 beyannamesinden destek alır. Bu arada, halklar arasında eşitlik ve laiklik kavramları Osmanlı siyasal sınıfı içindeki ilk çatlağa neden olur. Kamuoyu dini inanışına ilerici söylemlere olduğundan daha bağlı kalır. Dini önderler ve onların müritleri, kötü Müslümanlar oldukları düşünülen İttihatçılara güvenmemektedir. Batılı bir kültürden esinlenen[19] ve tüm geriye dönüş tehditlerini ortadan kaldırmaktan başka düşüncesi olmayan İTC yöneticileri böylelikle daima Eski Rejim'den ve hükümdardan yana olan dini hiyerarşinin siyasal ağırlığını azaltmaya çalışır. Bu tutum, kuşkusuz ki Eski Rejim'e ve dinci gericiliğe karşı mücadele eden, İTC veya diğer partilerle gireceği her türlü işbirliği için ön koşulu bu olan EDF'nin sempatisini uyandırır. İTC ve EDF 1905'te Kilise ve Devlet ayrımını resmileştiren Fransız cumhuriyetçi modelinden esinlenerek pragmatik bir siyaset izlerler. Onlar açısından söz konusu olan maneviyata saldırmak değil, devlet kurumlarında seküler düzeni giderek bütün müdahalelerden arî tutmaktır. Tüm azınlıkları temsil eden Osmanlı meclisinin simgelediği çok-inançlı bir hukuk devleti kurma iradesi iki örgütü bir araya getirir; bu örgütler, modernitenin ve demokrasinin simgesi olan milli temsiliyet üzerinden, ihmal edilmiş Türk çevrelerinin ve özellikle Hıristiyan azınlıkların kaderini iyileştirme amacı güden reformlar yapmayı taahhüt eder. EDF, parlamentarizmi Osmanlı toplumuyla bütünleşmek için zorunlu bir demokratik araç olarak görür, oysa İTC bunu rekabet halindeki üç iktidar adayı arasındaki ilişkilerin barometresi olarak algılamaktadır: Saray, Babıâli ve kendisi.

Osmanlı imparatorluğunun yeni rejimi böylece iktidar ve milliyetler

19. Ahmad, *a.g.e.*, s. 16-17.

arasındaki ilişkide yeni bir sayfa açar. O zamana kadar aşağı görülen ve şüpheyle karşılanan Ermeniler bir bütün olarak imparatorluğun kalkınmasına ve bir hukuk devletinin doğuşuna katılmayı çok istemektedirler. Sevinç gösterileri, ifadesini artık İTC'nin yansıttığı modern Osmanlılık ideolojisinde bulan, imparatorluğun halkları arasındaki uzlaşma kavramı etrafında dönmektedir. Siyasal yeniden oluşum bütünlüklüdür ve Ermeni siyasal yaşamı da bundan kaçınamaz. Cemaatin tek meşru otoritesi –Abdülhamit tarafından 1891'den beri faaliyetine ara verilmiş bulunan– Ermeni Milli Meclisi 3 Ekim 1908'de 80 vekiliyle yeniden açılır ve kendisini geleneksel güçlerin yeniden tartışma konusu edildiği bir sürece sürüklenmiş olarak bulur; yeni bir aygıtın, yani siyasi partinin ortaya çıkışı bu sürece yabancı değildir. Ermeni *milleti*, ilk kez bu salonda ortaya çıkan siyasal partilerden gelen ve çoğunlukla halktan kişilerden oluşan Meclis'in 140 üyesi tarafından temsil edilmektedir. İTC'nin önemli müttefiklerinden biri olan EDF'nin durumu özellikle budur. Osmanlı otoritesiyle ilişkiler yine de ve öncelikli olarak Ermeni Milli Meclisi'nin üyelerinin vekâletini üzerinde toplayan Osmanlı meclisindeki Ermeni mebuslar aracılığıyla kurulur. Bunlar, kendini siyasal partilerin devrimci ve sosyalist programlarından ziyade 1860'lı yılların liberal mirasına yaslanan Ermeni Milli Meclisi'ni kısmen kontrol etmektedir. 1912'de Ermeni vilayetlerindeki reformlar sorununun tekrar gündeme gelmesi, inisiyatifi yine Cismani (Siyasi) Meclis ve onun başkanı Isdepan Karayan'ın gözle görülür bir rol oynadığı Ermeni Milli Meclisi'ne verir.

Belki başkentte az desteği olması nedeniyle Ermeni Milli Meclisi'nde örgütlenmeye pek hevesli olmayan EDF özerk gruplar halinde daha çok hükümetle ve İttihatçı yerel kulüplerle ilişkilerini geliştirmeye çalışır. EDF'nin Ermeni Milli Meclisi'ndeki vekillerinin başkanı Harutyun Şahrigyan [Adom] Cismani Meclis'in yirmi üyesi arasında yer alsa da, Parti, Patrikliğin işlerinin idaresine bulaşmaktan açıkça kaçınır; Meclis'in temsil yeteneğinin Ermeni realitesine yetmediğini düşünür, zira taşra nüfusu eksik temsil edilmektedir.[20]

Gariptir, İTC bir tür gizlilik içinde kalır. Deneyim eksikliği ve yönetici ekibinin genç yaşı cemiyeti kabineye girmekten alıkoymakta ve Kanun-ı Esasi'nin bekçisi rolüyle yetinmek zorunda bırakmaktadır. İTC'nin Ekim

20. Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992, s. 8-9.

1908'de, doğduğu yer olan Selanik'te toplanan ilk kongresindeki bir gizli oturumda Talat, Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü [Bleda] ve Ahmet Rıza'dan oluşan bir heyet seçilir. Bu heyet, bir nezaretin ayrıcalıklarından olduğu kadar zorluklarından da paylarına düşeni alacakları kabineden ziyade, ittifaklar kurup bozacakları Meclis-i Mebusan'da yer almaktan yanadır. Böylece İTC yönetimi hükümetleri her an istifaya zorlayabilecek, destekleyecek ya da cezalandıracaktır. Bu buyurgan rol İttihatçıların genellikle iktidardaki liberaller ve 24 Temmuz yenilgisi nedeniyle onuru kırılmış ama özellikle orduda hep belirli bir desteğe, üstelik sadrazamı atamak gibi de önemli bir ayrıcalığa sahip hükümdar arasında konumunu güçlendirir.

İlk icraatlar arasında, Padişah'ın sadrazam Sait Paşa'nın bilgilendirmesi üzerine "kabul ettiği" kamu hukuku mahkûmlarına genel af göze çarpar. Serbest bırakılan 1000 mahkûm arasında hapishane çıkışında coşkunluk içindeki bir Ermeni kalabalık tarafından karşılanan, Bodrum kalesinde hapsedilmiş 19 Ermeni ile birlikte 1 Ağustos 1908'de Chira adasında serbest bırakılan EDF'nin Vasburagan'daki önemli simalarından Aram Manukyan'ın ve Ferhat'ın varlığı dikkat çeker.[21] İTC bu salıvermelerden hoşnut değildir yine de; sahneye yeni giren deneyimliler yüzünden vilayetlerde kontrolü kaybetmekten korkmaktadır. Sait Paşa kabinesi eleştirilere dayanamaz ve 5 Ağustos 1908'de istifa eder. Padişah başka bir liberali, Kamil Paşa'yı yeni bir hükümet kurmak için görevlendirir.

Başkent henüz darbenin etkisi altında olmasına karşın, doğu vilayetlerinde Osmanlı güçleri ve Ermeni *fedai*ler arasında çatışmalar sürmektedir. Şadakh [Çatak] bölgesinde askerlere karşı yürütülen şiddetli çarpışmalardan sonra Vahan Papazyan ve adamları dağlara çekilirler. Orada, Aram Manukyan tarafından gönderilmiş iki mesaj sayesinde meşrutiyetçilerin zaferini öğrenirler. Mesajlarda Dr. Papazyan'a silahları bırakması ve Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını Osmanlı yöneticileriyle, bir Arnavut olan Ferit Mahmut Paşa ve garnizon kumandanı Miralay Tayyar Bey'le birlikte kutlamak için Van'a inmesi salık verilmektedir. Papazyan bu altüst oluşun şaşkınlığıyla 31 Ağustos'a kadar şehre inmez. Şehre döndüğünde Aram'la birlikte yöneticilerin yanına gider. Görevlilerin şaşırmış Ermeni heyetine hoş geldiniz sözleri şunlardır: "Düşmandık, artık dostuz. Dün istibdattı, bugün Meşrutiyet. İnanıyoruz ki onu sizinle birlikte koruyacağız."[22]

21. Varantyan, *a.g.e.*, s. 448.
22. Vahan Papazyan, *İm Huşeri* (Anılarım), c. I, Kahire, 1957, s. 480.

Rupen Der-Minasyan ve *fedai*lerine gelince, onlar süngülerinin üzerine beyaz kumaşlar çeken korkmuş askerlerden haberi öğrendiklerinde Muş yakınlarındaki Kervadzağig'de bulunmaktadırlar. Kısa süre sonra, Pertek'te, militanlar Dadrag ve Karmen tarafından yollanmış bir mesajla haber doğrulanır: "Tanrı bizi lütfuna boğdu. Bugün vali piskoposu ziyaret etti; ona devrimin ardından Sultan Abdülhamit'in Meşrutiyet'i bahşettiğini beyan etti. Tüm mahkûmlar serbest bırakılacaklar. Rupen'e uslu durmasını yaz, onun için de af kararı gelecek."[23] Fakat Rupen en kuşkucudardandır. Meşrutiyet şerefine düzenlenen, Vali Salih Paşa'nın katıldığı Muş vilayet konağındaki resmi tören sırasında sağ kolu Gorün'ü ve adamlarını oradaki Ermenileri korumakla görevlendirir. Sekiz ila dokuz Osmanlı alayı protokolün önünden geçmektedir. Ordunun gücünden etkilenen Rupen askerleri selamlar ama bayrağı öpmez. "İşte *fedai*ler, kardeşlerimiz. Süngülerimizi onlara doğrultmuştuk, çünkü gözlerimiz kapalıydı. Bu eski rejimin suçuydu. Yaşasın Meşrutiyet, Yaşasın Devrimciler!"[24] Bu yatıştırıcı sözlere rağmen Rupen kutlamalara katılarak yeni rejimi desteklemeyi kabul etmez ve bu aldatıcı "barışa" karşı suçlamasını hazırlayacağı Surp Garabed manastırına yerleşir.[25]

İzmir'de EDF doğu illerindeki kadar desteğe sahip değildir. Nitekim devrimin ilk günlerinde hiçbir önemli Taşnak ortaya çıkmaz. Orada bulunan Hıraç Tiryakyan ve Harutyun Kalfayan, birdenbire İttihatçı bir yöneticiyle karşılaşırlar, "Ermenileri Türklere bağlayan kopmaz bağlar"dan bahseden Dr. Nazım'la.[26] Kürt bölgesi Diyarbakır'da, EDF Muş'ta olduğu gibi temkinli davranır. Yerel İTC yöneticilerinin yakınındaki Vartkes Serengülyan'ın varlığına rağmen, resmi kabuller ve barış çağrıları sırasında EDF yöneticileri müstakbel mebuslara görüşlerini, örgütlenme planlarını, silahlarının kaynağını açık etmekten kaçınırlar. Doğrusu, iki eski Ermeni katilinin, Arif ve Feyiz beylerin yerel sahnede birden İTC temsilcilerine dönüşmüş olarak ortaya çıkmasıyla biraz sarsılmışlardır.[27]

Devrimin zaferiyle birlikte, EDF yeni güç sahiplerinin ve İTC'nin Vas-

23. R. Ter-Minassian, *a.g.e.*, s. 590.
24. *a.y.*
25. R. Ter-Minassian, *Mémoire d'un partisan...*, s. 255.
26. Hovhannes Boyacıyan, "HH Taşnaktsutyuni Zımürniyayi Meç" (ED Federasyonu İzmir'de), *Hayrenik*, Ekim 1958, s. 88-89.
27. Hovhannes Yeretsyan, "HH Taşnaktsutyuni Dikranagerdi Meç" (ED Federasyonu Diyarbakır'da), *Hayrenik*, Nisan 1956, s. 49.

buragan'daki, Daron-Sason'daki ve diğer yerlerdeki şubelerinin övgüye boğduğu saygın bir yerel aktör haline gelmiştir. Hatta onun artan popüleritesi başkentin muhafazakâr çevrelerini ve taşranın toprak sahiplerini rahatsız eder, çünkü EDF devrimci stratejinin başarısını diyaloğa bağlamaktadır ve bunun sermayenin çıkarlarını tehdit ettiği düşünülmektedir. Düzenli birlikler ile Meşrutiyet'e muhalif Kürt aşiretleri arasında çatışmalar olsa da, taşrada durum giderek yatışırken, ilericiler ve İTC –radikaller ve ılımlılar olmak üzere iki kanada ayrılmıştır– ile Padişah'a sadık muhafazakârlar arasında bölünen başkentte durum daha da gergindir. Bu iki grubun arasında yer alan Sadrazam, daha önce hükümdarın lehine olacak şekilde kaybettiği iktidarı geri almak için devrimden yararlanmanın yolunu aramaktadır. Sait ve Kamil paşalar Abdülhamit'in ve İTC'nin zayıflıklarından başarılı bir şekilde yararlanarak siyaset sahnesinde kendilerini kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Fakat devlet piramidinin tepesindeki bu karışıklık reformları felç etmekte, devrimi rehin tutmaktadır. Hıristiyan azınlıklar, cemaat kurumlarının bölünmesi ve dini iktidarın istikrarsızlaşması nedeniyle yeni siyasal sistemi reddederler. Aynı şekilde Araplar, Bulgarlar, Kürtler, Rumlar, Yahudiler, yeni iktidarı tanımalarına karşın İTC politikalarını desteklemezler. Yalnız Ermeniler işbirliği kartına oynarlar. Ermeni siyasi sahnesi, partilerin, EDF ve *Hınçak*'ın (liberal eğilimli Ermeni Milli Meclisi'nde güçlüdürler), muhafazakâr eşrafın ve 1908'de İstanbul'da kurulmuş olan Demokrat-Liberal Parti *Ramgavar*'ın işgalindedir. Hınçak Partisi dışındaki siyasal oluşumlar yeni rejimi desteklemektedir, fakat yalnız EDF, "milliyetler siyaseti" konusundaki zaafını sürekli biçimde eleştirerek de olsa, İTC'yle ittifak yapar.[28]

Osmanlı devletinde benimsenecek sistem etrafında bir anlaşmazlık daha baş gösterir. Devlet üniter mi olmalıdır yoksa federal bir devlete mi dönüşmelidir? Bu soru iki parti arasındaki tartışmalara egemendir. Sadrazam Kamil Paşa Ermeni vilayetlerindeki mevcut durumun tablosunu çıkarmakla ve bu bölgelerde olası bir adem-i merkeziyetçiliğin etkisini ölçmekle görevli bir çalışma grubunun oluşturulması kararını imzalamıştır. Ama proje kâğıt üstünde kalacaktır. Böylece, zaman içinde, ilişkiler açısından önemsiz bir ayrılık olan şey, iç (siyasal-ekonomik kriz) ve dış (İtalya ve Balkan devletleriyle savaşlar) nedenlerle başlıca anlaşmazlık noktası haline gelir.

İki örgüt Osmanlıcılığı devlet ideolojisi olarak kabul ettirmekte anlaş-

28. Papazyan, *a.g.e.*, s. 46-54.

mış olsalar da kavramı yorumlayışları farklıdır. EDF açısından Osmanlıcılık, azınlıklara federal ve adem-i merkeziyetçi bir rejimde özyönetim hakkını vermeye başlamaktır; Osmanlı yurttaşlığı kurumlara ve kamu gücüne karşı ödevleri gerektirir ama Kanun-ı Esasi yoluyla bazı dokunulmaz hakları da güvence altına alır. İTC açısından ise Osmanlıcılık, cemaat sistemini Türklerin hükmettiği akılcı ve merkezi bir bütünde toplamak demektir.

İTC'nin gizli pozisyonu ve siyasal istikrarsızlık her türlü geniş çaplı girişimi engellerken, Agnuni bir oyalama politikası güden ve kendisine bıkıp usanmadan "ülkenin anarşi içinde olduğunu, devlet aygıtının hasar görmüş olduğunu, gericilerin sokaklarda cirit attığını, rejimin güçlendirilmesinin öncelikli olduğunu ve bunun için EDF de dahil ulusun bütün güçlerinin katılımının gerektiğini" tekrarlayan İTC yönetimiyle görüşmeleri sıklaştırır.[29] Usta bir diplomat olan ve mükemmel Fransızca konuşan Agnuni İstanbul'daki yoldaşlarının güvenine sahiptir ve "EDF, Türkiye ile medeni Avrupa dünyası arasında bir pencere açmak istiyor ve Türkiye Fransız Devrimi'nin yolundan gidecektir" diye düşünmektedir.[30] Agnuni 1908 sonunda Mikayel Varantyan *Troşag*'da "uluslararası basında ve başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan azınlıklar arasında ilk kötümserlik işaretlerini" fark ettiğini yazdığı sırada, gericilik hayaletine karşı İTC ile işbirliğini örgütlemek hususunda partisinde fikir birliğini sağlar.[31]

EDF, Meclis-i Mebusan'ın açılmasını ve devletin tepesindeki hareketsiz durumun çözülmesini beklerken yeniden örgütlenme ve seçimlere hazırlık çalışmalarına ağırlık verir. EDF'nin yeniden yapılanması, geleceğe güvenle bakan reform yanlısı merkezle, gelişmelerden kuşku duyan ve İTC ile doğrudan yakınlaşmaya karşıt taşra arasındaki ayrımların önemini ortaya çıkarır. Bu arada örgütün karar merkezi de Cenevre'den İstanbul'a taşınır. Partinin Doğu Bürosu'nun işlevinin azaldığı görülmektedir. Mikayel Varantyan'ın üzüntüsü ve güçsüzlüğü, iktidara karşı tavırlarının çok saygılı olduğunu düşündüğü İstanbul üyelerine olan muhalefetini ortaya koyan yazılarında görülür.

Pera semtindeki Tokatlıyan Oteli yakınında, Sakızağacı Sokağı 51 numarada üç odalı daracık bir daireye acelcyle yerleşen EDF'nin İstanbul merkezi önce "düşman kardeşler" Agnuni ve Simon Zavaryan tara-

29. *a.g.e.*
30. *a.g.e.*
31. *Troşag*, no 17, 10 Aralık 1896, s. 40.

fından yönetilir: kısa zamanda Kafkas kökenli, Rus baskısından kaçan pek çok entelektüel onlara katılır: Avedis Aharonyan, Karekin Khajak, Rostom, Avedik İsahakyan, Dr. Der-Tavityan, Rupen Tarpinyan, Libarid Nazaryants, Yeğişe Topçiyan, rejimin demokratikleşmesi konusunda iyimser olan herkes.[32] O sıralar parti bir devrin sonunu yaşamakta ve yeni kamusal kimliğinden kaynaklanan sıkıntılar çekmektedir. Başkentte kötü örgütlenmiş, taşrada anarşinin kıyısında olan EDF iç krizini sistematik bir içe kapanmayla aşmaya kalkar; bu da toplumsal barış döneminde durumu kontrol altına almaktaki yetersizliğinin işaretidir.[33] İstanbul'daki devrimci ağ Temmuz 1908 krizinin ertesinde çözülmüştür. Artık "Sorumlu Komite" diye adlandırılan yeni yapı İTC ile ilişkilerin yanı sıra, Daron-Vasburagan sorumlu komitesi tarafından ortadan kaldırılan *Yergir* [Ermeni vilayetlerine atıfla, "Yurt"] şubelerinin yönetiminden de sorumludur.[34] EDF'nin İTC'nin baskısı altında savaşçılardan silahlarını bırakmalarını istemesinden itibaren devrimci dönem sona erer ve savaşçıların yeni koşullara uyumu gibi sorunlar ortaya çıkar.[35] *Fedai*ler evlerine dönerler ama çoğu sefalete, hatta suçluluğa gömülür ya da aşağılanmaya uğrar. Yakınları tarafından köyünden kovalanan Manuk Mampreyan gibi[36] *fedai*ler ahalinin kendilerine gösterdiği saygısızlıktan incinmişken, Rupen gibilerinin örgütün bir kitle partisine dönüşmesine ilişkin tereddütlerine rağmen kapılar yeni üyelere açılır. Rupen'in sözünü ettiği "*metamorfoz*" 1908-1909'da safları arasında bir tasfiye kampanyası yürüten EDF'nin yüksek mercilerinin dikkatini çeker. *Troşag*'ın Ağustos 1908 sayısında İstanbul komitesi taşra şubelerini örgüt ağlarını tekrar canlandırmaya, hapisten salıverilmiş militanları yeniden göreve almaya ve partiye girmek isteyenleri dikkatlice seçmeye çağırır. Gerçekten de çok sayıda Ermeni *ağa*, toprak sahibi o sıralarda EDF'yle el altından ilişki kurar ve kuşkusuz inançtan çok oportünizmden dolayı yardımda bulunur. Bu durum, parti yönetimini, saygınlık sağlamak için EDF adını

32. A. Asdvadzaduryan, "HH Taşnaktsutyan yev İttihadi Haraperutyunneri" (ED Federasyonu ve İttihat [ve Terakki] Arasındaki İlişkiler), *Hayrenik*, Aralık 1964, s. 176.
33. EDF'nin İzmir örgütünün durumu sıkıntıyı iyi açıklar. Bu örgüt IV. ve VI. kongrelere katılmaz. 1907'de Balkanlar delegesi Rupen Zartaryan tarafından temsil edilir. 1911'de disiplinsizlikten dolayı cezalandırılır: Dasnabédian, *a.g.e.*, s. 53 ve 74-75; Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 85-94.
34. Dasnabédian, *a.g.e.*, s. 60-61.
35. R. Ter-Minassian, *Mémoire d'un cadre...*, s. 606.
36. R. Ter-Minassian, *Mémoires d'un partisan...*, s. 251 ve 265.

kullanan ve şantaj, iftira gibi "her türlü suiistimalde bulunan" kimselere karşı bir uyarı metni yayımlamaya sevk eder.[37]

Yeraltındaki bir partinin kurumsal bir yapıya dönüşmesi, örgütün doğasındaki ikilemi kaçınılmaz biçimde ortaya koyar –EDF'yi bir "kültür derneği"[38] olarak niteleyen Rupen'in kesin olarak çekindiği de budur. İTC ile ittifakının ona getirdiği ikincil güç statüsü, EDF'nin kendini köylülerin yakınmalarının hedefi konumunda bulmasına yol açar. Simon Zavaryan, İTC'nin vilayetlerde demografik dengeyi tersine çevirmekten ibaret olan politikasına karşıt olarak federalizm seçeneğini güçlendirmek için partiyi yeni eğitim faaliyetleri geliştirmeye ve *Yergir*'i yeniden merkeze almaya teşvik eder. Kulüpler, okullar, kütüphaneler, daha sonraları gazeteler ve matbaaların sayısı Van ya da Erzurum gibi doğu vilayetlerinin başlıca sancak ve kazalarında artar.[39]

Eski Rejim'i ortadan kaldırma iradesi partiyi birleştirse de, strateji onu böler. Durumun değişmesi için sabırsızlanan taşra yöneticilerinin kesin tedbirler için çağrıda bulunması ayrılıkları ortaya çıkarır; bu yakınmalar özellikle Abdülhamit devrinde yürütülen Ermeni zulmüne fazlasıyla bulaşmış görevli ve memurların bölgelerine yeniden atanması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Agnuni'nin onlara cevabı serttir: "Devrimci dönem sona ermedi. Gericilerden kurtulmak ve Meşrutiyet'i korumak için Jöntürklerin ileri unsurlarıyla işbirliğimizi güçlendirmek gerekiyor."[40] Taşrada ılımlılar, mesela Van'dan Dr. Vahan Papazyan, Sarkis Odabaşyan ve Muş'tan Karmen işbirliğine daha açıktır, çünkü kan dökmeden ve yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmiş olsa da devrimin demokrasiyi getireceğini düşünmektedirler. Arnavut bir subay olan Niyazi'nin devrime katkısı milliyetler arasındaki işbirliğinin güvencesidir ve acil olan Ermenilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesidir. Öte yandan radikaller, İşkhan, Ğevont Meloyan, Rupen ve Antranik ordu tarafından yürütülen bir devrimin anlamının olmadığını düşünmektedirler. Onlara göre, Türk halkı yüzyıllardan beri başta Hıristiyanlar olmak üzere diğer uluslar üzerinde egemenliğinin meşru olduğu duygusunu taşıdığı için, dini ve askeri çevreler demokratik değerleri özümseyemezlerdi. Sonuç olarak radikaller silahları bırakmama,

37. *Troşag*, no 8, Ağustos 1908.
38. R. Ter-Minassian, *a.g.e.*, s. 246.
39. Papazyan, *a.g.e.*, s. 20-26; haftada iki kez yayımlanan *Haraç* (İleri) 31 Mayıs 1909'da Erzurum'da ve haftalık *Aşkhadank* (Emek) 7 Kasım 1910'da Van'da çıkmaya başlar.
40. *a.y.*

imparatorluğun diğer halklarıyla ittifak kurma ve yeraltında kalma çağrısı yaparlar. Merkezi yönetim tarafından azınlık konumuna itilen Rupen yine de yenilgiyi kabul etmez ve Muş'taki Surp Garabed manastırında Temmuz sonu-Ağustos başı bir kongre düzenleyerek stratejisini pekiştirmeye girişir. Rupen çabasının kurbanı olur ve Jöntürk devriminden yana bir çoğunluğu karşısında bularak başarısızlığa uğrar; diğer partilerden beklenecek bir şey olmadığını, devleti düzeltebilecek tek güç olan İTC'nin Ermeni dostu bir parti olduğunu düşünen liderlerden Sebuh'un öfkesini uyandırır. Tek düş kırıklığına uğrayan Rupen değildir. 12 Mayıs 1895 projesinde öngörülen reformların uygulanmasına olanak verilmesi için Avrupalı güçlerin müdahalesi gibi bazı taleplerin dile getirilmesi İstanbul komitesinin ve toplantının resmi karakterini ortadan kaldıran diğer delegelerin (Karmen, Peder Vartan ve Sebuh) hoşuna gitmeyecektir. Uyarılan Rupen "kendini ölü bir adam gibi eylemsizliğe mahkûm edilmiş hissetmektedir."[41]

Üçüncü bir "toplumsal" yol Aram tarafından formüle edilir: Buna göre EDF, diğer halklarla işbirliği içinde, *ağa*ların ve *bey*lerin iktidarına karşı, devrimci uğraşını askeri alandan toplumsal alana taşıyarak sürdürmeli, bunu, Ermeni bölgelerinde eğitim amacı yararına olacak şekilde, şiddet eylemlerinden vazgeçerek yapmalıydı.[42]

Savaşçılar arasındaki kopukluk coğrafidir ve Rusya ile Türkiye Ermenileri arasındaki eski tartışmaları belirginleştirir. Kafkasyalılar Türkiye'de olup bitenleri Rusya'da 1905'te yaşanan devrimci günlere benzetirler ve partinin resmi konumunu onaylarlar. Ermeni *fedai*leri tam tersine yeni rejime karşı muhalefet halindedirler ve ona hiç kredi tanımazlar. Vahan Papazyan'a göre bu handikapın kaynağı, İTC'nin sahip olduğu askeri güç ile, Vasburagan'da 300 tüfek, 600 000 mermi, 61 bomba, 215 kilo patlayıcı ve 175 kilo yedek parça bulunan bir silah deposunun ortaya çıkarılmasıyla gözle görülür bir biçimde zayıflayan EDF'nin askeri potansiyeli arasındaki dengesizliktir.[43] Bu cephaneliğin kullanıl-

41. R. Ter-Minassian, *Mémoire d'un cadre*..., s. 615.

42. 11 Temmuz 1908'de EDF'nin Van'daki merkez komitesi sosyalist eyleme ve halklar arasında dayanışmaya çağrı yaptığı iki bildiriyi emekçilerin savunması adına yayımlar. Van Komitesi böylece Aram'ın pozisyonunu benimser: Rupen Der-Minasyan, *Hay Heğapokhagani mi Huşeri* (Bir Ermeni Devrimcinin Anıları), c. VI, Beyrut, 1977, s. 424-425.

43. Bu depo Van valisine "Davo" adında biri tarafından 24 Ocak 1908'de getirilen haberler sayesinde açığa çıkarılır. Bir polisin koruması altında olan Davo 23 Mart 1908'de 15 yaşında bir militan, Dacad Terlemezyan tarafından vurulur.

ması aslında ona –o "bize" diyordu– iktidar üzerinde bir baskı ve Vasburagan ile Rusya ve İran sınırında bulunan komşu vilayetlerde kontrol sahibi olma imkânı tanıyordu.

Her halükârda Jöntürk Devrimi bütün eğilimlere beklenmedik bir fırsat sunmuştur. Sükûnet taşraya geri dönmüş ve imparatorluğun 1894'ten beri kapalı olan sınırları tekrar açılmıştır. Böylece, Abdülhamit dönemi katliamlarından önceki nüfusun bir kısmı Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerine geri döner: Balkanlar'da, Kafkasya'da ya da ABD'de sürgünde olan 50 000'den fazla Ermeni bu üç bölgeye yeniden yerleşir. Hayvan sayısı yeniden artar ve rekolte iyileşir. EDF'nin doğu vilayetlerinde iktidarı artık bir yeni gelenle, İTC ile paylaştığını belirtelim. Aslında 1908'den itibaren İTC yönetimi köyleri fethetmeye girişmiştir, çünkü az sayıda Türk köylüsüyle meskun olan doğu vilayetlerinin Azerbaycan'daki savaş tehlikesine en çok maruz olan yerler olduğunu düşünmektedirler. İmparatorluğun İran sınırından dönen ordular için geri çekilme üslerinin ve Türk-Rus sınırının zorunlu denetim noktalarının bulunduğu doğu bölgesindeki istikrar ve düzen toprak bütünlüğünün teminatıydı. Siyasi partilerin eksikliği İTC'yi iktidarını yerleştirebileceği tek yol olarak kamu yönetimine dayanmaya iter; fakat Eski Rejim'in memurlarına kapılarını açarken Ermenilerin gözünde itibarlarını yitirirler. Her vilayetin sancak ve kaza merkezlerinde, kokuşmuş, suçluluğu herkesçe bilinen eski memurlarla dolu İttihatçı kulüpleri vardır. Başkentle taşra arasındaki bu gidiş gelişler yol üstünde görüşme ve doğrudan pazarlıklara başlama fırsatını sunar. Diyarbakır'da İTC'nin yerel yönetimi Ermenilerle arası iyi olan Kürt şefi İbrahim Paşa'nın takibine girişip EDF'den de bir müfreze kurup bu insan avına katılmasını istediğinde, EDF zor bir durumda kalır. Henüz şehirde olan Vartkes Serengülyan'ın araya girmesi sayesinde İTC geri adım atar. En azından İbrahim Paşa öldürülmez.[44] Van'da İTC ile ilişkiler, kentte İTC'nin bir şubesini örgütlemekle görevli sadık bir İttihatçı olan yeni vali Cevdet aracılığıyla kurulur. Aram arabulucu rolünde, EDF adına ilişkileri keyfince sürdürür. İttifak mükemmeldir. Yerel liderler, Aram, İşkhan ve Sarkis'in İranlı devrimci Mirza Seyid ve İTC yöneticisi Naci Bey'le birlikte katıldıkları bir İTC mitinginde Taşnaklara gizlice şunları söyler: "Biz Türkler, sizin de çok iyi bildiğiniz gibi Avrupa medeniyetlerine nazaran geri kalmış durumdayız. Eğer birlikte ilerleyeceksek sizin hızınızı biraz

44. Yeretsyan, *a.g.e.*, s. 50-51.

azaltmanız gerekiyor ki size yetişebilelim; aksi takdirde ilerlemenizi engelleyecek bir fren gibi sırtınıza tutunmaya mahkûmuz."[45] Ermenilere yakın Çerkes Fuat Bey'in yinelenen uyarılarına karşın Taşnaklar gizli ve açık tehditlere dikkat etmezler. Bu arada, Osmanlı halklarının birliği stratejisine bağlı olarak, yerel idari işlerde denetim hakkı istemekte, bir Doğu devletleri konferansı örgütlenmesini, Kürt saldırılarını önlemek amacıyla milis güçleri oluşturulmasını ve toprakları ellerinden alınmış Ermeni köylüleri sorununun çözülmesini sağlayacak bir komisyon kurulmasını önermektedirler. 8 Ağustos 1908'de, Sarkis, Ğevont Meloyan, Murad ve Marzbed, EDF'nin yerel kongresi için Erzurum'a giderler; yanlarında Temmuz darbecilerinden Vehib Paşa'yla buluşmak amacıyla aynı kente gelmiş olan Naci Bey de vardır. Vehib ve Naci taşkınlıktan kaçınmak üzere anlaşmaya varırlar. Kongreden sonra, Kasım 1908'de Bitlis'te, İTC adına Vehib Paşa'nın, EDF tarafından İşkhan, Meloyan, Karmen, Marzbed, Sarkis ve Pilos'un, Kürtlerden Ermeni dostu Mehmet Sadık'ın katıldığı bir toplantı düzenlenir. Fakat hiçbir anlaşmaya varılamaz. Başarısızlık yürekler acısıdır. Meloyan o arada Halep'te kendisi için çalışmayı teklif eden bir silah kaçakçısıyla görüştüğü güney bölgelerine gider. Sabırsızlık içindeki Meloyan hemen İstanbul'a döner. Burada, merkezdeki tek Sorumlu Komite temsilcisi olan Agnuni'den kesin bir ret cevabı alır. Agnuni, onun "saflığının" altını çizmekten ve "günümüzde Osmanlı polisinin kadınların namusunu koruduğunu" belirtmekten de geri kalmaz.

Meclis-i Mebusan seçimleri için sandalye dağılımını belirlemekle görevli Bitlis toplantısı bir başarısızlıkla sonuçlanır, zira İstanbul komitesi İTC liderleriyle Kasım-Aralık aylarında yapılacak seçimlerde Ermenilerin payına düşecek koltuk sayısının pazarlığını yapma hakkını ellerinde tutarlar.[46] EDF'nin kalesi olan doğu vilayetlerinde yöneticiler Van'dan üç Ermeni mebusluğu talep ederler; fakat İstanbul komitesi bir taneden fazla alamaz; ikincisi İttihat üyesi ve yörenin zengin toprak sahibi Tevfik Efendi'ye ayrılır. Uzun zamandan beri bölgede bulunan ve kırık dökük bir Azeri Türkçesi konuşan Aram, Osmanlı parlamentosunda yer almak için biçilmiş kaftan gibi görünmektedir. Fakat Van Merkez Komitesi, *Veragazmyal* (Yeniden İnşa) Hınçak tarafından da desteklenen Dr. Vahan Papazyan'ın adaylığını önerir. Papazyan, Selanik'e yerleşmiş Van'ın yerlisi Hınçak-Ramgavar adayı Dr.

45. Papazyan, *a.g.e.*, s. 33.

46. Taşra meclislerinin ve yalnızca 25 yaşını aşmış erkeklerin oylarına dayanır.

Aslanyan'a ve büyük iddiaları olmadan ortaya çıkan Avedis Terzibaşyan'a muhaliftir. Mitinglerini EDF konuşmacılarına açan İTC'nin aktif desteğiyle kampanyasını yürütür. EDF maksimum sandalye alabilmek için İTC'nin yanında yer alır ve 1 Eylül 1908'de partinin en yüksek mercii olan konseyi tarafından kaleme alınmış 26 maddelik bir belge yayımlayarak resmi kampanyasını başlatır. Yerinden yönetim, seçim sisteminin değiştirilmesi, Padişah'a sadık Meclis-i Ayan'ın kaldırılması, azınlık dillerinin teşviki, temel özgürlüklerin ve basın özgürlüğünün güçlendirilmesi, özgür, parasız ve zorunlu eğitim, toprakların köylülere dağıtılması, eşgal (çalışma) nezaretinin kurulması, altı günlük iş haftası ve Hıristiyanlar için pazar tatili gibi konular bu seçim kampanyası belgesinde ele alınmıştır.

Sonuçlar, EDF'nin doğu illerindeki kökleşmesini, fakat büyük kentlerdeki, özellikle başkentteki yürekler acısı başarısızlığını ortaya koyar. EDF Ermenilere verilen on dört sandalyeden dördünü alır. Vartkes Serengülyan ve Armen Garo [Karekin Pastırmacıyan] Erzurum'dan,Vahan Papazyan Van'dan ve Keğam Der-Garabedyan Muş'tan. Taşnak olmayanlardan Krikor Zohrab ve Bedros Hallacyan İstanbul'dan, Isdepan Ispartal[yan] İzmir' den, Hagop Babikyan Tekirdağ'dan, Hınçak Hampartzum Boyacıyan (Murad) Kozan'dan ve Dr. Nazaret Dağavaryan Sivas'tan seçilirler.

İTC, Babikyan'ın ve Hallacyan'ın da aralarında olduğu yüz altmış mebusluk kazanarak tam bir zafer elde eder. Bu büyük üstünlük, iç akımların oluşmasını kamçılar. İdeologlar bir kenarda durup liberallerin ve Padişah'ın kamuoyunda itibar yitirmesini beklemeyi yeğlerken, yenilikçiler İTC'nin gizlilikten çıkıp hükümette rol aldığını görmek isterler.

14 Eylül 1908'de kurulan liberal Ahrar Partisi ancak yirmi kadar mebusluk alır. İTC'ye muhalif tek parti olan Ahrar'ın, Prens Sabahaddin'in ve Kamil Paşa'nın katılımına rağmen, kampanya hazırlamak için yeterli zamanı olmamıştır. Mahir Sait Bey'in Ankara'dan seçilmesi liberalleri sevindiren az sayıda olaylardan biri olur. Diğer partilerin sınırlı bir temsili vardır: Bulgar kulüpleri iki, Hınçaklar ve Bulgar Sosyal Demokrat Partisi birer mebusluk kazanır. Bununla birlikte, aralarında daha ziyade Ahrar'a yakın duran Krikor Zohrab'ın da olduğu yetmiş kadar bağımsız mebus sayılır. Aceleyle örgütlenmiş bu seçimler siyasal çoğulculuğa yakın bir sonuç ortaya koyar. Aslında, seçim ve güvenoyu kozları İTC'nin elindedir ya da en azından İTC'nin desteği parlamentoda var olmak için ge-

reklidir. İki yüz seksen sekiz sandalyeden,[47] yüz kırk yedisi Türk, altmışı Arap, yirmi yedisi Arnavut, yirmi altısı Rum, on dördü Ermeni, onu Slav ve dördü Yahudi'dir. Meclis'in % 30'u din adamlarından, % 30'u büyük toprak sahiplerinden, % 20'si memurlardan, % 10'u serbest meslek sahiplerinden vs. oluşur.

Parlamenter dönem, 17 Aralık 1908 günü Sultan Abdülhamit'in 1878'de onu parlamentoyu dağıtmaya götüren sebepleri anlattığı bir söylevle, görkemli bir şekilde açılır. Bu vesileyle Padişah bazıları 31 Aralık'ta sarayda yemeğe davetli olan mebuslar nezdinde önemli bir başarı elde eder. Davetliler arasında Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra başkanlığa seçilen Jöntürklerin kurucu babası Ahmet Rıza sayılabilir. Vartkes Serengülyan, Armen Garo ve Vahan Papazyan, sıra kendilerine geldiğinde eski Ermeni *fedai*lerini iltifata boğan sürgün yoldaşlarını kutlarlar.

Bu arada Türkçenin parlamentoda resmi dil olarak kullanılması EDF mebuslarını zor durumda bırakır; Armen Garo ve Keğam Der-Garabedyan yalnız memleketlerinin ağzıyla Türkçe konuşabilirken, Vahan Papazyan susmak zorunda kalır. Avrupalı düşüncelere aşina olan Bulgarlar ve Ermeniler salonun sol ucunda yer alan sıralarda otururlar ve Vahan Papazyan'ın teşvikiyle Zohrab'ın sözcüsü olduğu "işçi yanlısı" bir grup oluştururlar. İspartal'ın dışındaki Ermeni mebuslar Meclis encümenlerinin çalışmalarına ve kamu yararına projelerle ilgili çalışmaların tamamına katılırlar: Zohrab adli reform üzerinde çalışmaktadır, özel olarak mahkemelerin yeniden örgütlenmesi üzerine; Hırimyan *Hayrig*'in eski bir fikrini yeniden ele alan Armen Garo Akdeniz (İskenderun)-İran arasında bir demiryolu hattı kurulmasıyla ilgili Amerikan "Chester" projesi üzerinde çalışmaktadır.[47b] Vahan Papazyan taşrayla ilgili eğitim programlarıyla ün kazanır ve Dr. Dağavaryan sağlık reformundan sorumlu bir çalışma grubunun üyesidir. Ermenilerin ulusal yaşama karışması, Krikor Zohrab'a adalet, Armen Garo'ya sanayi nazırlığı makamlarını teklif eden İTC'yi memnun etmektedir. Fakat bu iki mebus öneriyi reddederler[48] ve bu du-

47. Papazyan (*a.g.e.*, s. 88-95) şu dağılımla 266 sandalye sayar: 125 Türk, 70 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 10 Ermeni, 4 Bulgar, 4 Yahudi, 3 Sırp, 1 Ulah.

47b. Tasarı gerçekleşmez; ABD'nin doğu vilayetlerine müdahalesini Avrupa-Rusya düellosuna karşı tek olası alternatif olarak gören Ermeniler hayal kırıklığına uğrar.

48. 1907'den itibaren Rus imparatorluğundaki örgütlerin bir alt seksiyonu olarak kabul edildiği Sosyalist Enternasyonal'e mensup olan EDF, burada alınan kararlar doğrultusunda devrimci olmayan bir kabineye girmemeyi taahhüt eder.

rumdan yararlanan, 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde nafıa nazırlığı, sonra 1911'de Sait Paşa kabinesinde devlet nazırlığı yapacak olan Bedros Hallacyan olur. Ermen Garo, Vahan Papazyan, Malkhas ve bir Türk mimar ona bölgeyi su baskını riskinden korumak için Van gölünden Dicle'ye yapılacak bir yatak değiştirme projesi sunarlar. Hallacyan kabul eder fakat krediler gelmez ve proje yarıda kalır. Ermeni mebuslar tarafından başka öneriler de ileri sürülür, özellikle durmadan artan devlet borçlarının –1909'da 17 milyon dolar– azaltılmasıyla ya da banka şubelerinin taşrada kurulmasıyla ilgili öneriler. Demek ki 1908-1909'da Ermeni mebusları, ulusal sorunu ikinci plana atarak, tam anlamıyla Osmanlıcılığı temsil ederler. EDF milliyetçiliğin aşılması gerektiğine vurgu yaparak parlamentonun içinde Müslüman mebusların karşı çıktığı bir Anadolu mebusları birliği kurmaya girişir. Bu arada Hıristiyan mebuslara ittifak kurmak yönünde telkinde bulunur, fakat Hıristiyan-Müslüman karşıtlığının ortaya çıkmasını engelleme kaygısı taşıyan Rum mebusların muhalefeti nedeniyle başarısızlığa uğrar.

Ekim 1908 ile Nisan 1909 arasında siyasi durum iki gelişmenin etkisi altında değişmektedir: Balkanlar'da diplomatik kriz ve dinci akımın yararlandığı nazırlık değişimi. 5 Ekim'de Bulgaristan tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan eder. Ertesi gün, Avusturya-Macaristan imparatorluğu Bosna-Hersek'in ilhakını bildirir ve Girit Yunanistan'a bağlandığını açıklar. Bu yıkım İTC'nin genel siyasetinde, mantığı tamı tamına imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak olan bir yön değişikliğine sebep olur. İki gün içinde imparatorluğun Avrupa topraklarının büyük kısmının kaybedilmesi İTC'ye itibarını büyük ölçüde kaybettirir ve dinci bir gericiliğin gözle görülür ilk işaretleri derhal ortaya çıkar. Olaylar 7 Ekim'de başlar. Kör Ali adındaki bir *hoca*nın öncülük ettiği bir kalabalık hükümdardan şeriatı geri getirmesini istemek için saraya gider. Dinci hareket Kamil Paşa'nın liberal hükümetinin 13 Şubat 1909'daki istifasından sonra daha da güçlenir. Yeni bahriye ve harbiye nazırlarına karşı olan İTC, sadrazam hakkında bir istizah takriri [gensoru] vermiştir. Aslında İTC ordunun denetiminin elinden kaçmış olmasına tahammül edememiş ve yeni bir sadrazam atanmasını sağlamıştır: İTC'ye daha yakın olan Rumeli eski umumi müfettişi Hilmi Paşa. Muhalefet İttihatçıların bir diktatörlük dayatmaya çalışan bu "darbesini" kınar ve aralarında Türk olmayan çok sayıda mebusun bulunduğu ellinin üzerinde parlemento mensubu Ahrar

Fırkası'nda bir araya gelir. Bu muhalif gruba katılmayı reddeden EDF yine de kendini bir ikilem karşısında bulur: İTC'yi desteklemek ve böylece onların hegemonya hevesini kabul etmek ya da liberallerle birleşmek ve bu arada Padişah'ın ekmeğine yağ sürmek. EDF bir orta yol tutturur ve siyasi partileri Meşrutiyet'e sahip çıkmaya davet eder. Yalnız *Troşag* Padişah'ın elinde bir oyuncak haline gelen İTC'nin zayıflığını ortaya koyarak öne çıkar. Mikayel Varantyan, İTC'nin muhalefet partilerini suskunluğa zorlamak ve uluslararası sahnede halkları yatıştırmak için iki yanlı bir siyaset güttüğünü düşünmektedir. Ferit Paşa'nın saraya yönetici olarak atanmasının bir provokasyon olduğu hissedilmektedir ve herkes gayet iyi bilmektedir ki İTC ile Ahrar karşılaşmasında, saraydaki adamlarını (Ahrar için Reşat Efendi ve İttihatçılar için Yusuf İzzet) kullanarak ipleri elinde tutan Padişah'tır. *Troşag*'ın başyazarı "İTC zaman kazanmak için Padişah'a yaklaşmıştır," diye devam eder. Adı konulmaksızın Ermeni grubunun lideri olarak görülen Vartkes Serengülyan gericileri mahkûm etmekte duraksamaz. Meclis-i Mebusan'ın bir oturumunda patlar: "Siz talihsiz Türk halkının değil, müstebitlerin mebuslarısınız! Siz devr-i istibdatın övgüsünü yaparken Anadolu'nun çalışan ahalisi onun yüzünden mahvoluyor, açlıktan kırılıyor. Bu bir utançtır!"[49]

Tansiyon giderek yükselmektedir ve en ufak bir provokasyon unsurlar arası barışı tehlikeye atabilecektir. 5 Nisan'da İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti "dinsiz" olarak nitelediği İttihatçılara saldıran ve İslam idealinin yeniden kurulmasına çağrı yapan bir program yayımlar. 7 Nisan günü muhalif *Serbesti* gazetesinden Hasan Fehmi öldürülür. Kamuoyu İTC'yi suçlar. 12 Nisan'ı 13 Nisan 1909'a bağlayan gece "*31 Mart Vakası*" olarak bilinen ayaklanma patlak verir. İstanbul'daki 4. Avcı Taburu'nun öncülüğünde başlayan ayaklanmada I. Ordu askerleri başkenti kuşatırlar ve şehrin tüm stratejik noktalarını kontrol altına alırlar. Meclis-i Mebusan önünde kamp kurarlar ve başka birliklerden, din adamlarından, medrese öğrencilerinden, İttihatçı avına girişenler de onlara katılır. Diğerleri gizlenirken başkent sokaklarında İttihatçı mebus avı başlar. Nazım, Taşnak militanı Azarig'te saklanır, Halil [Menteşe] Zohrab'a sığınmıştır. İsyancılar Meclis başkanı Ahmet Rıza'nın istifasını isteyerek mebusların bazılarını rehin alırlar. Rehin alınan altmış mebusun arasında üç Ermeni bulunmaktadır. Armen Garo, Vahan Papazyan ve oradaki tek İttihatçı olan

49. Papazyan, *a.g.e.*, s. 96-102.

Bedros Hallacyan. Hallacyan onca karışıklık arasında gericileri kınamak için söz alır: "Biz, imparatorluğun bütün halkları tarafından seçildik. Halkın bir temsilcisinin, süngülerin tehditi altında fikirlerinin pazarlık konusu edilmesine tahammülü olamaz."[50] "Pencereden bakın! İşte boğazımızın üzerine çökmüş olan, sesimizi kesmek isteyen güruh orada(...) Bu şartlar altında karar almamız mümkün değil."[51]

Meclis dışında ise ruhlara huzursuzluk çökmüştür. EDF merkezinde toplanan komite üyeleri Agnuni, Zavaryan, Zartaryan, Vahakn Dadevyan, Hıraç, Sarkis ve Rupen başkent Ermenilerine karşı gösterilecek olası şiddetten çekinirler ve isyancılarla mücadele etmeye, gerekirse Ermenilerin öz-savunmasını örgütlemeye karar verirler. Ayrıca Zohrab, Vartkes ve Armen Garo'dan isyancılar tarafından aranan Talat'a ve Halil'e yardım etmelerini isterler. Agnuni'den kendisi isyancılara karşı olan Prens Sabahaddin'in yandaşlarıyla ilişki kurması talep edilir. Fakat dayanışma yeterli değildir ve EDF Meşrutiyet yanlılarının zaferine somut olarak katkıda bulunmak ister. Sözünün eri Rupen Padişah'ı öldürmeyi önerdiğinde şaşkınlık yaratır. Zavaryan öneriyi sorumsuzca bulur, zira isyan ordunun bir iç işidir, Abdülhamit'in öldürülmesi isyancıları terörü tüm imparatorluğa yayma konusunda cesaretlendirebilecektir. Ertesi gün başkent halkı Temmuz 1908 olaylarının kahramanı Makedonya ordusunun bir kez daha ayağa kalktığını ve yasal düzeni tesis etmek için İstanbul'a yürüdüğünü öğrenir. Daima çok ateşli olan Hallacyan Meclis kürsüsüne yeniden çıkar ve bir kez daha isyancılara çatar: "Haydi öldürün beni, ayaktayım. Ya çıkıp gidersiniz, Meclis çalışmalarına devam eder, ya da Meclis dağıtılır ve biz de alacağımız kararlarda özgür oluruz."[52] Mebusların, parlamentonun ve Meşrutiyet'in saygınlığına gölge düşürme riskini alarak, içinde Bedros Hallacyan'ın da bulunduğu mebusların oybirliğiyle, Padişah'la ve yeni sadrazam Tevfik Paşa'yla görüşmekle görevli bir heyet oluşturmaktan başka seçenekleri yoktur. Rupen'e ve Vahakn'a emanet edilmiş olan Ermenilerin öz-savunmasının örgütlenmesiyle ilgili olarak şu hemen açığa çıkar ki, EDF'nin "cephaneliği" otuz tüfek ve biraz mühimmattan ibarettir. Yine de Rupen beş yüz adamı seferber etmeye çalışır ve sonuçsuzca, Cemal Bey'le

50. *a.g.e.*, s. 103-108.
51. *a.y.*
52. R. Ter-Minassian, *Mémoires d'un cadre*..., s. 232-239.

ilişkiye geçmek için onun Rum karısının aracılığından faydalanmaya çalışır.[53] Her ikisi de Ermenilerin başkentte farklı semtlere dağılmış bir şekilde yaşamasının bir avantaj olduğunu ve isyancıların Avrupalıların gözlerinin önünde Ermenileri katletme riskini alamayacağını tahmin etmektedirler. Sarkis ve Hıraç'a göre ise Ermenilerin dağınıklığı tam tersine şehrin tüm semtlerinde etkili bir öz-savunmaya engel oluşturmaktadır ve bu durum Ermenileri kolay lokma haline getirmektedir. Zavaryan ikincilerden yanadır ve en az 250 tüfeğe sahip olmanın zaruretinin altını çizer. Böylece çok sayıda militan taşraya gönderilir. Kaspar İpekyan Adapazarı ve Bardizag'dan [Bahçeçik] sorumludur, Ğevont Meloyan İzmir'den; Rupen de Rumeli'de bulunan İTC liderleriyle –başta kısa zaman önce gelen Talat– dincilere karşı ayaklanan Ermenilere silah gönderilmesini müzakere etmek için Rumeli'ye gitmek zorundadır. Fakat Rupen henüz Meşrutiyetçilerin elinde olan Rodosto'dan [Tekirdağ] öteye gidememiştir. EDF'nin yerel delegesi Dr. Malakyan ve onun İttihatçı muhatabı arasındaki bir görüşme sırasında Ermenilerin silahlanmasına izin verilir. Burada iki müfreze halinde 500 adamlık bir grup oluşturulur. İTC bunlardan şehirde konuşlandırılan birincisini örgütlemekle görevliyken, Rupen'in kumanda ettiği ikincisi İstanbul'a yürümektedir. Rupen, Agnuni'ye, Manastır'daki Vehib Paşa'ya, Selanik'teki Cemal'e ona gerekli askeri malzemeyi sağlamaları için pek çok telgraf gönderir. Fakat çabaları boşunadır, zira Selanik cevap vermez, Tekirdağ'da İttihatçılardan teslim aldığı 160 tüfek ve 40 kasa cephaneyle yetinmek zorundadır. Kaspar İpekyan'a gelince, Selimiye kışlasının nihayet Makedonya ordusunun çağrılarını olumlu yanıtlaması nedeniyle katılımlarının çok da gerekli olmayacağı anlaşılan 550'den fazla adamı harekete geçirmeyi başarmıştır.

Mahmut Şevket Paşa'nın ordusu başkente yürürken iş başındaki iktidar İstanbul'da artık kan banyosundan kaçınmayı düşünmektedir. Muhafazakâr ve tarafsız mebuslar; taraflara şehir dışında, Mahmut Şevket Paşa'nın ordusunun durakladığı Çatalca'da görüşmelerini önerir. İstanbul'dan gelen heyette bulunan Vartkes müzakereleri sonuçlandırmayı başaramaz ve Mahmut Şevket Paşa ilerlemesini sürdürür. Meşrutiyetçilerin inisiyatifiyle Ayastefanos'da [Yeşilköy] toplanan, çoğunluğu İttihatçı olan mebuslar bir Meclis-i Milli oluşturmaya karar verirler, sıkıyönetim kararı

53. "Daron *fedai*sini" görmemiş olmaktan düş kırıklığına uğramış Cemal Paşa'yla görüşen Vahakn Datevyan'dır: R. Ter-Minassian, *a.g.e.*, s. 283-284.

çıkarırlar ve Padişah'ın tahttan indirilmesi çağrısında bulunurlar. Bir iç savaştan kaçınılmaktadır ve büyük bir sessizlik içindeki başkent 24 Nisan 1909 günü kuşatılır. Ülke Mart 1911'e kadar yürürlükte kalacak olan sıkıyönetim yasasına tabi kılınır ve yerine kardeşi V. Mehmet Reşat geçirilen Padişah Selanik'e sürgüne yollanır. Çok sayıda idam cezası verilir ve tutuklamalar yaşanır. Ermeniler sevinç içindedir. Ermeni Milli Meclisi Mahmut Şevket Paşa ordusuyla dayanışma içinde olduğunu ilan eder ve Sultan V. Mehmet'e güvenini belirtir. Yeniden göreve getirilen eski sadrazam Hilmi Paşa, Mahmut Şevket Paşa'yı hemen harbiye nezaretine atar. EDF açısından bu "ikinci bir devrimdir, cellat düşmüştür."[54] İTC yönetiminin Ermenilere silah teslim etmeyi ve Rupen ile Zavaryan'a Meşrutiyet'i savunmak için gönüllülerden birlikler toplama yetkisi vermeyi reddetmesine rağmen, sevinç Sakızağacı Sokağı'ndaki bütün yüzlerden okunmaktadır. EDF yöneticilerine göre Nisan 1909 krizi, Almanlar ve Avusturyalılar ile Ruslar arasında bölgeyi kontrol etmek için girişilen rekabetin canlandırdığı, ordu içindeki anlaşmazlıkların bir meyvesidir. Zaten Rupen, Vehib Paşa'nın birliklerinin Avusturya, Sırbistan ve Arnavutluk'un davranışını gözlemek için geride kaldığına dikkat çekmektedir.

İsyan, EDF'nin nefret ettiği Abdülhamit'in devrilmesiyle sonuçlanır ve İTC ile ittifaka bağlılıklarını yeniden tazelemeye hazır olan EDF yöneticilerini sevince boğar. Bu sırada Meşrutiyet'in kurtarılmasıyla Kilikya Ermenilerinin katledilmesinin aynı zamanlarda gerçekleştiğini tahayyül etmekten henüz uzaktırlar. Adana trajedisi onları yıldırım çarpmışa döndürür ve "yarayı" deşer.[55]

54. *Troşag*, no 4, Nisan 1909.
55. M. Varantyan, *Veradzınvoğ Hayreniki yev Mer Teri* (Yeniden Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz), s. 109.

Adana'daki kırılmadan sonra, ilk bölünme işaretlerine rağmen, iki parti arasındaki ittifak teyit edilir ve uzun bir bekleyişten sonra o güne dek elde edilen kazanımların korunması hedeflenir. Siyasal ittifak nasıl çekip çevrilir, içeride saflar nasıl sıkılaştırılır? İki partinin de karşı karşıya bulunduğu ikilem budur. Bu muğlak durum, iki tarafın görüşmelerinde açıkça dile getirilmeyen olağanüstü bir güvensizliği ifade eder. 30 000 Kilikya Ermenisi'nin katledilişi sonucunda, Adana krizi iki örgüt arasındaki ilişkiyi inceleme olanağı sağlar. Bu kriz, onları tabandan birleştirme çabasına karşın ittifakın eğretiliğini mi ortaya çıkarmıştır? Yoksa Kilikya katliamının önemini göreceleştirmeyi dayatan öncelikli başka bir konu mu vardır? Bununla ilgili olarak, Mikayel Varantyan Meşrutiyet projesinin gelişiminin önceliğini koruduğunu söylerken,[56] Rupen Der-Minasyan bunun devamını getirmenin İTC için büyük bir sınav olacağını söyler.[57]

Gerçekte ittifak sürmektedir, fakat özünden bir parça kaybetmiştir, çünkü artık İTC Türk olmayanların desteğini pek tercih etmemektedir. Adana trajedisi aslında mevcut güçlerin dengesizliğini teyit eder. İTC, ilk ortağıyla mesafesini açma ve daha fazla hareket serbestisine sahip olma imkânı veren iktidar kaynaklarının hep daha fazlasına sahip olurken, EDF tabanının baskısıyla yüz yüzedir. Artık ilişkiler her iki kampın reform yanlıları arasındaki görüşmeler yoluyla gerçekleşmektedir.

İTC geçirmiş olduğu krizden iki şey öğrenir: Osmanlı imparatorluğu egemenliğini kurtarmak için sarsılmaz bir dış politika izlemelidir ve Osmanlı toplumu kimliğini korumak için içeriden yenilenmelidir. Böylece 1909'dan itibaren İTC, kendisini Türk unsurunu daha fazla hesaba katan bir politikayı benimsemeye götüren bir dönemece girer. Daha 1908'de İTC iki yönelim arasında seçimini yapmıştır: İmparatorluk kurumlarını yenilemek ve demokratikleştirmek ya da eski iktidar kaynaklarına dayanmak ve bunlardan kendi çıkarına yararlanmak. İttihatçılar ilk zamanlar Osmanlı yurttaşları için yeni bir temsiliyet sistemini gerçekten getirmek isteseler de, Ekim 1908 olayları ve daha sonra uğranan siyasal düş kırıklıkları ters bir etki yapar. Bu şok Jöntürklerin birliğini de tehdit eder ve

56. M. Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan Badmutyun* (E. D. Federasyonu Tarihi), c. I, s. 435.

57. R. Der-Minasyan, *Hay Heğapokhagani mi...*, c. VI, s. 134.

hükümetten açıkça imparatorluğun Müslüman halkları lehine bir siyaset gütmesini talep eden muhafazakârların zaferini onaylar. Hareketin ilericileri ne de olsa gelenekçilik tarafından ezilmeden önce bir tür açık fikirliliği korumaktadırlar. İTC, Osmanlıcılığın erdemlerini toprağa gömer ve artık kendini bir ulus-devlet kurmaya adar. Adana trajedisi bu sürecin kurucu eylemi, İTC'nin yeni siyasetinin çıkış noktası olarak görülebilir.

Meşruti bir devletin ortaya çıkışı, Ermeni ulusu için gelecek umudunun tek güvencesini temsil etmekteydi. Kilikya'dan gelen katliam haberi İstanbul'a 2 Nisan 1909'da ulaşır, başkentteki Ermeni evlerine büyük üzüntü salar. O sırada Ermeni kurumlarında iki düşünce açığa çıkar. Bazıları İTC ile dinci çevreler arasındaki suç ortaklığını ifşa ederlerken, bazıları katliamın suçunu gericiliğe ve onun lideri Abdülhamit'e yükler. EDF de bölünür. "Şahinler" olay sırasında otoritelerin katliamı düzenleyenlerle işbirliği içerisinde olduğunu düşündüren aşırı hoşgörüsüne vurgu yaparak İTC ile bir kopuşu arzularken; reformcular Ermenileri sağduyuya davet eder ve anayasal düzenin korunmasına öncelik verirler. Hareket bir iç patlamanın eşiğindedir. 1910 kongresinde oybirliğiyle benimsenen yeni siyasi çizgi tek kelimeyle özetlenmektedir: Güvensizlik. EDF hemen İTC ile ilişkilerini yeniden düzenlemeye başlar ve Ermeni ortaklarının gözünde itibarını yitirmek pahasına –olayların akışını değiştirmekteki yeteneksizliğinin habercisi olan– bir tür taktik değişikliğine giderek ulusal çıkarları savunma siyasetine eğilim gösterir. Gerçekten de, İTC ile ilişkilerinin sürmesi, inisiyatifi ele geçirmek için fırsattan istifade eden ve EDF'nin meşruiyetini tartışma konusu eden diğer Ermeni siyasi akımlarınca mahkûm edilir. Daha 1909'un Şubat-Mart aylarında Mikayel Varantyan, Osmanlı hükümetinin taşrada değişiklik yapmak konusundaki tutuculuğunu gözler önüne sermiştir. İstanbul'daki yoldaşlarını doğudaki Ermenilerin durumunun kötüleşmesi konusunda uyararak, *Troşag*'da tehlikenin pusuda beklediğini ima eder: "Hiçbir şey değişmiş değil. Ermeni illerindeki hiçbir resmi temsilcinin görev yeri değiştirilmedi. Van, Bitlis, Dikranagerd [Diyarbakır] *ve* Kharpert'te [Harput] kitlesel tutuklamalar yapılıyor."[58]

Doğu Akdeniz sahillerine hâkim ideal bir stratejik konuma sahip olan Kilikya, imparatorluğun en verimli topraklarına sahip ve en gelişmiş bölgelerinden biri olarak kabul edilir. Buradaki Ermeniler 1894-1896 katli-

58. *Troşag*, no 2-3, Şubat-Mart 1909.

amlarından kurtulmuştur. Jöntürklerin de itibar etmiyormuş gibi görünmediği Abdülhamit politikasına göre bölgedeki Ermenilerin demografik ağırlığının azaltılması bir zorunluluk haline gelmişti ve 1894'te başka yerde başlanan işin bitirilmesi gerekiyordu. Adana'dan ilk haberlerin gelmesinden sonra, Ermeni mebuslardan bir heyet, hoşnutsuzluğunu ortaya koyan ve dehşeti önlemek, suçluları durdurmak için gerekenleri yapacağına söz veren sadrazam Hilmi Paşa'nın huzuruna çıkarlar. Hilmi Paşa: "Bu, gericilerin Meşrutiyet'e karşı giriştikleri bir barbarlıktır!" der.[59] Krikor Zohrab ve Dr. Dağavaryan tarafından ifade edilen rahatsızlık karşısında Hilmi Paşa kendilerine güvenilmesini rica eder ve mevkisini ortaya koyarak güvence verir: "Ya bu barbarlığa son veririm ya da istifa ederim."[60] Mebuslar Meclis'ten bir soruşturma komisyonu kurulmasını isteyeceklerini bildirirler. Hilmi Paşa bu öneriyi kabul eder.

Sadrazam Ermenilere düşman değildir. Tersine Şubat 1909'dan Nisan ayına kadar istediklerini yerine getirmeye zaten girişmiştir; şöyle ki, bir toprak reformuna girişilmiş ve 1894-1896 olayları sırasında özellikle de Kürtler tarafından el konulan mallar müsadere edilmiş, Ermeni mallarının iadesi gerçekleştirilmiştir. *Troşag*'ın altını çizdiğine göre adı "Ermeni vilayetlerinde reformlar" iken "Anadolu'da reformlar" olarak değiştirilen tasarı üzerinde çalışan Meclis komisyonu arazilerin bölünmesine tamamen karşı olan Anadolu'daki Türk ve Kürt büyük toprak sahiplerinin baskısına uğrar. Meclis'te çoğunluk olan toprak sahipleri, toprak meselesinin halledilmesini Adana olaylarıyla birlikte öncelikli hedef olarak gören Ermeni mebusların muhalefetine rağmen projeyi hasır altı etmeyi başarırlar. Mecliste, diğer Hıristiyan mebuslarca desteklenen Zohrab, Kilikya katliamını tamamen aydınlığa çıkarmak için acil önlemlerin alınmasını istemek amacıyla söz alır. Hilmi Paşa yüreklendirici olduğunu gösterir: "Zohrab Efendi'nin sözlerine cevap vermek istiyorum. Hükümetimin elinde de Adana vakasıyla alakalı benzer telgraflar var. Kim olduğu meçhul bazı aşağılık insanların yönlendirmesiyle gerici caniler Adana Ermenilerini katledip mallarına el koymayı amaçlamışlardır. Bu eylem meşruti bir devlet için utançtır. Aynı ülkenin evlatlarının, aynı haklara ve görevlere sahip unsurların birbirlerine karşı kıyam etmeleri kabul edilemez. Hükümet bu meselede sıkı denetimler yaptı, sonuçları sizlere bildirecek ve gerekeni yapacağız."[61] Bu sözler sol sıralarda

59. Papazyan, *a.g.e.*, s. 116-123.
60. *a.y.*
61. *a.y.*

oturanları memnun eder; fakat İttihatçılar ve muhafazakârlar daha ihtiyatlı görünürler. Oturum Hınçaklardan Murad Boyacıyan ve Taşnaklardan Vartkes Serengülyan'ın konuşmalarıyla kapanır. Murad, silahlı mücadeleyi yeniden başlatmak için dağlara dönme tehdidinde bulunurken, EDF liderlerinden biri olan Vartkes, İTC'ye kaçamak bir hoşgörü gösterir: "Meşrutiyet'i getiren orduya ve hükümete sesleniyorum. Uğruna mücadele ettiğiniz ve bağlı kalacağınıza ant içtiğiniz âli fikirleriniz nerede? Meşrutiyet'e sarılmış günahsız bir halkın katledilmesine neden müsaade ettiniz? Abdülhamit celladından nasıl ayırt edileceksiniz? Bizim de silah elde meydanlara dökülmemizi mi istersiniz? Bu cinayet bağışlanamaz."[62] Oturuma verilen arada İTC'nin iki lideri, Talat ve Mithat Şükrü, Ermeni mebuslarla görüşürler ve Adana'ya gidecek komisyonun kimlerden oluşacağı üzerinde anlaşırlar: Faik Bey, Yusuf Kemal [Tengirşenk], Hagop Babikyan (İTC üyesi) ve Hagop Mosdiçyan. Bu sonuncusu, komisyonun Kilikya'ya gitmeye hazırlandığı sırada, güya olay yerine düzeni sağlamak üzere gönderilmiş düzenli birlikler tarafından yapılan ikinci bir yaygın katliamın gerçekleştiği ve beş genç Ermeni'nin asıldığı haberinin gelmesi üzerine yolculuğa katılmaz. Bu olay, tüm Ermeni kurumlarında bir hareketliliğe neden olur. Hükümetin kayıtsızlığı karşısında Patrik Yeğişe Turyan simgesel, fakat genel rahatsızlığı belli eden bir adım atar ve Avrupa kamuoyunu da uyarmak için 4 Eylül günü istifa eder. Sadrazamla ikinci bir görüşme Zohrab, Murad ve Dr. Dağavaryan'ı bir araya getirir, fakat burada EDF'den hiçbir temsilci yoktur. EDF tüm bu girişimlerin dışında kalır ve hoşnutsuzluğunu başkentte terörist eylemler düzenleme ve İTC ile ilişkilerini koparma tehdidi savurarak ifade eder. Ermenilerin huzursuzluğu, Adana valisi Cevdet Bey'in ve jandarma şefinin tutuklanmasıyla biraz diner. Ermeni mebuslar, hükümetin mağdurların zararlarının karşılanması ve harabeye dönmüş şehrin yeniden inşası için kredilerin yeniden serbest bırakılması yönünde karar almasını sağlayabilmiştir. İstanbul'da ve başka yerlerde yardım çalışmaları yapılırken, başkente dönen araştırma komisyonu, Babikyan ve Yusuf Kemal arasındaki ciddi fikir ayrılıkları nedeniyle raporunu Meclis'e sunmakta gecikir. Babikyan kısa süre sonra, en azından şüpheli denilebilecek koşullarda, evinde ölü bulunur. Söylentileri kamçılayan ölümün niteliğidir. Öyle ya da böyle, bu sayede, katliamın sorumluluğunu her iki kesime, Ermenilere ve Türklere yüklediği kendi versiyonunu mebuslara rapor olarak sunma şansı Babikyan'ın mesai arkadaşı İttihatçı Yu-

62. *a.y.*

suf Kemal'in olur. Ermeniler dedikodulardan ötürü kızgındır. Zohrab, Ermenileri mahkûm etmekten çekinmeyen ve Müslüman mebusların desteğini fırsat bilen dahiliye nezareti müsteşarı Adil Bey'le ateşli bir ağız dalaşına tutuşur. Yine de katliamın bilançosu ağırdır: 30 000 ölü, binlerce yaralı.

Katliamların sorumluluğu konusunda kamuoyuna sunulan iki versiyon çelişkilidir. İlki, liberaller, dinciler ve Padişah Abdülhamit arasındaki gizli anlaşmayı gösterirken; ikincisi, doğrudan İTC'yi suçlar. Artık EDF'nin İTC ile ittifakını haklı göstermesi, özellikle Ermeni kamuoyu önünde giderek zorlaşmaktadır.

En çok kabul gören tez, liberallerle işbirliği içindeki Türk gericilerini, Meşrutiyet'in belli başlı destekçileri olmakla suçladıkları Kilikya Ermenilerini katletmek için İstanbul'da hüküm süren kargaşadan yararlanmakla itham eder. Bu tezin EDF ile İTC'yi gericiliğe karşı mücadelelerinde güçlendirmek ve girişilmiş reformları haklı göstermek gibi bir çifte değeri vardır. Bu açıklama, liberalleri de büyük devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak ve Jöntürklerden kurtulmak için başlıca müttefikleri İngiltere ile ilişki halinde eylemi kışkırtmakla suçlar. Buna göre, onlar Ermeni cemaatini ayaklanmaya itmek için Hınçak'a yakın Adana Ermeni piskoposu Muşeğ Seropyan'dan yararlanmışlardır. Bu tez İTC'ye aklanma, EDF'ye de müttefikiyle ilişkilerini muhafaza etme olanağını verir. Mikayel Varantyan ve hareketin İstanbul'daki başka temsilcileri bundan ilham alırlar. 1913 yılına kadar Hınçak ve bazı İTC karşıtı unsurlar dışında Ermeni Milli Meclisi'ndeki kimse İTC'nin makyavelizminin üzerinde durmak istemez.[63] EDF yönetimi, rejimin fanatik muhaliflerini "karşı-devrimci bir kan davası" gütmekle suçlar.[64] Varantyan'ın altını çizdiği gibi EDF'nin "her kabahat yüze vurulmaz" şeklinde özetlene-

63. Arsen Gidur, *Badmutyun S. D. Hınçakyan Gusagtsutyan 1887-1962* (S. D. Hınçak Partisi'nin Tarihi 1887-1962), c. II, Beyrut 1963, s. 320. "Babikyan'ın vefatından sonra Murad ve bir Türk mebus raporu incelemek için merhumun evine gider. Raporu mühürlemeye ve resmi olarak yayımlanana kadar ailesine iade etmeye karar verirler. Fakat Murad, M. Damadyan ve Sarkis Svin, Piskopos Y[eğişe] Turyan'ın onayıyla Babikyan'ın raporunu okuyabilmek için mührü sökmeye karar verirler. Raporu kopya ettikten sonra Murad Boyacıyan, Sarkis Svin, Şavarş Hovivyan ve Hımayak Azadyan Patrikhane'ye giderler." Rapor 1912'de *Kilikya* gazetesinde yayımlanıncaya kadar Türkçeye çevrilmemiş ve yayımlanmamıştır.

64. M. Varantyan, *Veradzınvoğ Hayreniki yev Mer Teri* (Yeniden Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz), s. 135.

bilecek yeni tavrının kökeninde Adana krizi vardır.[65] Varantyan Ermeni gençliğini şovenizme teslim olmakla ve "amblemleri, ulusal bayrakları, Ermeni krallarının portrelerini, diğer şovenist eylemleri" tehdit aracı olarak kullanarak sağduyu yolundan çıkmakla suçladığında hoş görülebilirlik sınırını aşar.[66] Ermeni gençliğini eleştirirken aynı vesileyle, dışlanma ve hoşgörüsüzlüğe gömülmüş Hınçakların bencilliğini de hedefler. Diğer siyasal akımlar, İTC ile ilişkileri nedeniyle EDF'yi açıkça ihanetle suçlarlar. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebuslar Ermeni Milli Meclisi'nin muhafazakâr temsilcileri tarafından sıkıştırıldıklarında, Zohrab İTC ile işbirliği politikalarını savunmak için yerinden kalkar: "Meclis'teki Ermeni mebuslar İTC ile uyumlu hareket etmekle suçlanıyor. Bilin ki sevgili yurttaşlar, Meşrutiyet'i gerçek anlamıyla yerleştirmek için hâlâ uzun bir yolumuz var. Gerici Türk grupların bize karşı nefretlerini gösterdikleri bu evre, onların Meşrutiyet'i sindiremediklerinin belirtisidir. Etkisiz yada ilgisiz değil, sabırlı ve ihtiyatlıyız. Attığımız adımlardan eminiz."[67] Sadrazam, kasıtlı adam öldürme suçundan Adana mutasarrıfının ve yerel jandarma şefinin de aralarında bulunduğu kırktan fazla Türk'ün asılmasına izin verdiğinde, EDF'nin savunduğu bu bakış açısı kendine güçlü bir dayanak bulur.

Ermeni kamuoyu –kendisi de İTC üyesi olan– Babikyan'ın 1912'den önce yayımlanmayacak olan raporunda İttihatçıları suçlayıp; "En derin üzüntülerimle eklemek zorundayım ki, İttihat ve Terakki üyeleri Adana katliamının örgütlenmesinde ve uygulanmasında yer almışlardır" şeklindeki ikazını bilmezden gelirler.[68] Tek düşünceleri ortamı yumuşatmak olan EDF ve Ermeni mebusları İTC'yi kollarlar ve İttihatçı gazeteci İsmail Safa'nın *İtidal* gazetesinin 9 Nisan 1909 tarihli nüshasında yayımlanan tehdidini de görmezden gelirler: "Olup biten yeterli değildir. Bu yalnızca bir uyarıdır. Devamı, işi tamamlamak için nelere kadir olduğumuzu gösterecektir."[69] EDF'nin askeri şefleri tekrar ön plana çıkmak için etrafta-

65. M. Varantyan, H. H. *Taşnaktsutyan Badmutyun* (E. D. Federasyonu Tarihi), c. I, s. 435.
66. M. Varantyan, *Veradzınvoğ Hayreniki yev Mer Teri* (Yeniden Doğan Vatan ve Bizim Rolümüz), s. 135. Bu konu *Troşag*'ın 7-8-9 no.lu Haziran-Temmuz-Ağustos 1909 sayılarında "Gatsutyuni yev Mer Badaskhanadıvutyuni" (Vaziyet ve Bizim Sorumluluğumuz) başlıklı uzun bir makalede ele alınır.
67. Papazyan, *a.g.e.*, s. 123-130.
68. Hagop Babikyan, *Adanayi Çarteri, Hagop Babikyanin Değegakiri* (Adana Kırımları, Hagop Babikyan'ın Raporu), İstanbul, 1912, s. 42.

ki karmaşadan yararlanırlar. Yönetimdeki reformistlerin konumuna taban tabana zıt düşen Rupen Der-Minasyan askeri birliklerin Tekirdağ'dan Kilikya'ya sevk edilmesi kararını ve orada yaptıkları zulmü, orduyu tam kontrol altında bulunduran İTC'den bilir. Eğer trajedinin sorumlusu gerçekten Padişah'sa, niçin mahkeme önüne çıkarılmamış olduğunu da sormaktadır.[70] Muhafazakârların, İTC'nin Padişah'ı gözden düşürmek ve Meşrutiyet'in gerekliliğini kanıtlamak için bu katliamları yaptığına ilişkin görüşünü kabul eder. Cesur Yeğişe Topçiyan yönetimindeki EDF güçleri tarafından savunulan Erzurum Ermenilerine yönelik katliam girişimini de benzer şekilde açıklamaktadır.[71]

Ermeni Milli Meclisi'nde Taşnaklar ve liberallerden oluşan yönetimi devirmeyi başaran Ermeni siyasal akımlarına kulaklarını tıkayan EDF[72] ilk açıklamasına uygun davranıp Adana dosyasını bir süreliğine rafa kaldırır.[73] Hâlâ sahte bir iyimserlik gösteren EDF böylelikle biraz daha zaman tanıyarak İTC'yi hoş görmeye çalışır. "Türkiye'nin ve onun demokrat evlatlarının geçmişten utanç duyacaklarına inanmak istiyoruz" diye yazar *Troşag*.[74] Bu ihtiyatlılık hali İTC'nin 1909 Nisan krizi ertesindeki hassasiyetinden ve tüm tehlikelerin anası sıkıyönetimden kaynaklanmaktadır. Hilmi ve Şevket paşaların etkin iktidarı tarafından ekarte edilen İTC derin bir kriz geçirmektedir. Bu durum aralarından ikisinin nazırlığa atanıp (Cavit Bey Temmuzda maliye, Talat Bey Ağustosta dahiliye nezare-

69. R. H. Kasparyan tarafından alıntılanan 9 Nisan 1909 tarihli *İttidal*, "Adanayi Çarteri" (Adana Kırımları), *Lraper* (Haberci), no 4, 1990, s. 29.
70. R. Ter-Minassian, *Mémoire d'un cadre...*, s. 305.
71. M. Varantyan, H. H. *Taşnaktsutyan Badmutyun* (E. D. Federasyonu Tarihi), s. 454-457.
72. Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s. 30. Bu, eski ileri gelenlerin Cismani Meclis yönetimine geçici dönüşüdür. EDF ve ittifak halindeki diğer siyasal akımların (Hınçak, Ramgavar, Muhafazakârlar) arasındaki çelişki özellikle kiliseler sorunu üzerinde yoğunlaşır. Söz konusu tartışma, kiliselerde miting toplanmasına izin verilip verilmemesiyle ilgiliydi. Laik geleneklerine bağlı ve yerel teşkilatlarının imkânları yakıcı bir şekilde sınırlı olan EDF, dini alandan, duyarlılık yaratıcı konferanslar düzenleme konusunda yararlanmak niyetindeydi. İTC'ye muhalif diğer Ermeni siyasal akımları, EDF'nin kiliseleri Türklerle Ermeniler arasındaki yakınlaşmayı cesaretlendirecek kürsüler olarak kullanmaması gerektiğini düşünürler. Bu sorun, Adana katliamından ve EDF ile İTC arasındaki ikinci anlaşmanın imzalanmasından sonra yeniden ortaya çıkar: Papazyan, *a.g.e.*, c. II.
73. VI. Kongre Adana'daki katliamlarla ile ilgili gerçeğin açıklanması çağrısı yapar.
74. *Troşag*, no 6, Haziran 1909.

tine) İTC'nin tekrar ipleri eline almaya başladığı 1909 yazına kadar sürer. Siyasal bakımdan zayıflamış olan İTC, özellikle de "imparatorluğun farklı unsurları arasındaki kardeşlik ve eşitlik ilkelerine bağlı parti" imajına gölge düşüren Adana trajedisinden sonra hem Ermeniler hem EDF ile ilişkilerinin sürekli olarak bozulmasına son vermeye girişir. Böylece İTC, Enver Paşa'nın da Kilikyalı kurbanlar için bir söylev verdiği bir tören düzenleyerek Ermenilere yönelik sempati belirtilerini çoğaltır. Tedirginlik öyle fazladır ki, İTC önce Cemal'i, ardından Talat'ı Ermenilerle işbirliğini yeniden başlatmak için öncü olarak göndermekte tereddüt etmez. Yani EDF ile İTC ittifaklarını sağlamlaştırmak ve Meclis tartışmalarında işbirliği yapmak isterler. Tuhaf bir biçimde ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, yürürlükteki sıkıyönetime rağmen Mayıs ve Ağustos ayları arasındaki yoğun Meclis faaliyetlerinde kendini gösterir. Sunulan 688 kanun tasarısından askerlik hizmeti hakkındaki kanunun, Cemiyetler Kanunu'nun, idarenin modernleştirilmesi ve standardizasyonu hakkındaki düzenlemelerin, kapitülasyonların kaldırılması hakkındaki bir dizi kanunun da aralarında bulunduğu 158'den fazla tasarı kabul edilir. Bu dönem boyunca İTC ve EDF arasındaki ittifak somut bir gerçekliktir.

Aslında EDF, İTC'nin gayrimüslimlerin askere alınması konusundaki görüşünü paylaşmaktadır. 1909'da bu kanunun benimsenmesine kadar Ermeniler askeri hizmete tabi olmamışlar, buna karşılık 50 Osmanlı lirası bedel ödemişledir. Bedeli kaldırıp herkes için zorunlu askerlik hizmeti getiren bu yeni mevzuat, Hıristiyanlar tarafından olduğu gibi Müslümanlar tarafından da çok kötü karşılanır. Müslümanlar, başta bürokratlar olmak üzere, bu kararda mali bir kayıp görürler. Hıristiyan azınlıklarda görüşler daha farklıdır. Rumlar buna kategorik olarak karşıdırlar. Hıristiyanların kışlaya hapsedileceğinden ve İslamlaştırılacaklarından kaygılanırlar, ulusal milislerin oluşturulmasını yeğlerler. Daha bölünmüş olan Ermenilerin *millet* sistemine bağlılığı ortaya çıkar. Patriklik ve Ermeni Milli Meclisi bu kanunun kabulüne karşıdır. Yalnız bazı ilerici çevreler ve bir kez daha İTC ile dayanışmasını ifade eden EDF, Ermenilerin Osmanlı ordusuna alınmalarından yanadırlar. Ermeniler arasında bu görüşün en ateşli temsilcisi olan Zohrab ve Vartkes sert bir muhalefetle karşılaşırlar. EDF, halen bir bütünleşme stratejisi içindedir. EDF yönetimi, eşitliğin ödenmesi gereken bir bedeli olduğuna ve askere alınan gençlerin silah kullanmaya başlama-

sının Ermenilere karşı olası bir tehdit durumunda yararlı olabileceğine inanmıştır.[75] Mahmut Şevket Paşa olurunu verir ve tasarı 1909 Ağustos sonunda kanunlaşır.

Cemiyetler Kanunu, iki parti arasındaki ayrıcalıklı ilişkileri de gösterir. İTC tarafından sunulan tasarı etnik ya da ulusal karakterde kulüp ve derneklerin oluşturulmasını yasaklamaktadır. Milli örgütleri engellemeyi hedefleyen kanun, Osmanlıcılık ilkesinde ciddi bir değişimi ifade eden bu adımı önlemek için tasarıya muhalefetlerini artıran azınlıklar tarafından reddedilir. Kanun tasarısı yine de 23 Eylül 1909'da kabul edilir. Ermeni Milli Meclisi, EDF'yi Ermeni kurumlarının dengesini yok etmek istemekle suçlamaktan geri kalmaz. Hatta, EDF'nin bu özverili tutumu bazı İttihatçı mebusları EDF'ye İTC'yle birleşme önerisinde bulunmaya teşvik eder.

31 Temmuz 1909'da kabul edilen basın ve matbaalar hakkındaki kanunun getirdiği baskıcı mevzuat da kendini göstermektedir. EDF'nin İstanbul bürosunun 10 Haziran 1909'dan beri yayımladığı *Azadamard* (Özgürlük Kavgası) bu kanunun ilk kurbanlarından olur. İlerici mebuslar dolaylı sansür biçimindeki bu yasanın kabulünü engellemek için uğraşmış, ancak sonuç elde edememişlerdir.

Her şeye rağmen, Ağustos 1909'da, yani EDF'nin V. Kongresi'nden az önce yeni bir ittifak anlaşması imzalamak için iki parti yöneticileri bir araya gelir. Armen Garo ve Harutyun Şahrigyan müzakereler için Selanik'e gitmekle görevlendirilirler. Dört ön koşulları vardır: Meşrutiyet karşıtı grupların ve Hamidiye Alayları'nın dağıtılması, can ve mal güvenliği için köylerde öz-savunma gruplarının kurulmasına imkân tanınması, EDF'nin ve İTC'nin katılımıyla taşrada teftiş kurullarının oluşturulması ve tüm katliam risklerine karşı bir önleyici siyasetin yerleştirilmesi. Seçilmeleri çok da sürpriz olmayan iki taşralı militan –Sarkis ve Ğevont Meloyan– da bu heyete eklenir. Tartışmaya taşranın durumuna ilişkin önemli boyutlar kazandırırlar. Fakat Ermenilerin istekleri kısmen reddedilir ve Şahrigyan'ın uzlaşmaz tutumu müzakerelerin daha ileri gitmesini engeller. Kısmi anlaşma, EDF için "yarı başarı"dan başka bir şey değildir. Aslında iki taraf, Meşrutiyet'in güçlendirilmesi için çalışılması, Meşrutiyet karşıtı grupların ve Hamidiye Alayları'nın dağıtılması, toprak sorunlarını düzenlemekle görevli bir irtibat komitesinin kurulması konularında anlaşmakta-

75. Papazyan, *a.g.e.*, s. 130-132.

dırlar. Ermeni vilayetlerine iki müfettişin atanması ve sürekli bir siyasal diyalogun muhafaza edilmesine de karar verirler.

Bununla birlikte EDF'nin Doğu Bürosu bu anlaşmaya karşı çekinceler dile getirir[76] ve özellikle de muhtemel kırımları önlemek için belirli güvenceler alınmak üzere yeni müzakerelere girişilmesi yönünde çağrıda bulunur. Tartışmaların ikinci evresi bir tarafta Vahan Papazyan ve Armen Garo ve diğer tarafta ılımlı Mithat Şükrü ve milliyetçi Nazım olduğu halde Eylül ayında İstanbul'da gerçekleştirilir. Görüşmeler uzun sürer ve üç oturum sonunda, gazetelerin muğlak bir resmi beyanat yayınlamakla yetindiği gizli bir anlaşmaya varılır. Bu anlaşmayla Meşrutiyet'in savunulması idari adem-i merkeziyete bağlanmakta, tüm yurttaşlar arasında gerçek bir eşitlik oluşturma gerekliliği ve azınlık haklarına saygı yeniden olumlanmaktadır. Anlaşmanın özgünlüğü, gizli bir irtibat komitesinin oluşturulmasına dayanır. İki parti arasındaki ittifakının yeni evresinin başlangıcını işaret eden belgenin içeriği EDF'yi tatmin etmiştir. Bu dönemdeki ittifakın özü Padişah'a ya da gericilere karşı isbirliğiyle değil, uzun vadede iki örgütün demokratik kurumlar içinde erimesine dayanan sürekli bir eylemle ilgilidir. Bu, tam da her iki tarafın şahinlerinin korktuğu şeydir.

EDF karşıtı muhalefet Adana katliamından sonra hem Mahmut Şevket Paşa darbesini selamlamış hem de İTC-EDF anlaşmasını eleştirmiştir; –içeriğini pek de iyi bilmedikleri– Eylül anlaşmasının imzalanması, Ermeni kamuoyunun EDF tarafından temsil edilmesine karşı çıkan bu çevrelerin daha da düşmanca tavır takınmasına neden olur. Bu mücadelenin üstünde bir konumda olan Krikor Zohrab, işbirliğinin yeni dinamiğini savunmak ve İTC'nin alternatifi olmadığını ortaya koymak için tekrar kürsüye çıkar. "İslam unsuru," der Ermeni vekillere, "yüzlerce yıla dayanan, ülkeyi kendisinin yönettiği kanaatini kolayca bırakamaz. Bu alışkanlığın değişmesi için zamana ve çok çalışmaya ihtiyaç var. [...] İttihatçılar bizim gibi liberallerdir. Kanılarımız, duygularımız bizi onlara destek vermeye yönlendirmektedir. Kimse bu partinin eksiklerini benden daha iyi belirtemez ama bu, onun liberal temellerini kabul etmemek için bir neden değildir. Hem işbirliği yapabileceğimiz daha liberal bir parti var mıdır? Ahrar ve Mutedil Hürriyetperveran partilerinin yönetimleri dinci ve gerici unsurlarla dolup taşmaktadır. Üstelik, unutmayalım ki İTC iktidar-

76. A. Asdvadzaduryan, "HH Taşnaktsutyan yev İttihadi Haraperutyunneri" (ED Federasyonu ve İttihat [ve Terakki] Arasındaki İlişkiler), *Hayrenik*, Ocak 1965, s. 68-80.

dadır. Eğer düşüncelerimiz bizi onlara itmiyorsa, çıkarlarımız buna zorluyor. Siyasette yalnız duygularla ilerlenmez."[77]

Zohrab'ın Dünya Savaşı'na kadar savunulan pragmatizn.i diğer akımları bir araya getirir ve EDF içinde bir kırılmaya neden olur. Taşra asıllı olan Şahrigyan, Der-Minasyan ve Ğevont Meloyan, Zohrab'ın görüşlerine karşıdır ve İTC'ye karşı sert bir siyasetten yanadır. Daha büyük ve asimilasyoncu bir cemiyet tarafından yutulma tehlikesiyle karşı karşıya olan EDF'nin özerkliğini kaybettiğine vurgu yaparlar. Agnuni, Vramyan ve Zartaryan'a gelince, onlar ilişkilerin kopmasının toplumsal barış için tehlikeli olacağını düşünürler ve bütünleşme siyasetinden yana kalırlar.

Parti 1907'den bu yana, Temmuz 1908 devriminden sonra meydana gelen derin dönüşümlere rağmen, yalnız bir kongre toplamıştır. Bu nedenle çeşitli fraksiyonlar sabırsızlıklarını gitgide daha belli ederler ve kararların ısrarla toplanmasını istedikleri kongre tarafından alınmasını beklerler. Kongre nihayet 14 Ağustos-18 Eylül 1909 tarihleri arasında; başkentte atmosferin serinkanlı düşünmek için fazlasıyla ağır, güvenliğin yetersiz olduğunu düşünen İstanbul delegelerinin isteğiyle Varna'da toplanır.[78] İkili müzakereler iyi başlamış olsa da, hareketin ılımlıları, İTC ile varılan ittifaka olan bağlılıklarını hemen yeniden açıklayarak radikallere karşı çıkmaya çalışırlar. Tabii, Adana krizi ve Ermeni vilayetlerindeki reformlar konusunda iktidarın aldırmazlığının bilinmesine rağmen ılımlıları 1909'da Jöntürklerle anlaşmalarını yenilemeye iten gerekçe nedir diye sorulabilir. Sorunun anahtarı Petersburg'da, Çar tarafından yürütülen baskıcı milliyetler siyasetindeymiş gibi görünüyor. EDF'nin, 1907'deki IV. kongrede kararlaştırılan Ermeni sorununun birliği ile 1914'teki VIII. kongredeki yurttaşlık ödevlerinin yerine getirilmesi kararı arasında sıkışan V. kongresi hareketin tarihinde bir önem taşımaz. Yine de Osmanlı, Rus ve İran imparatorluklarında patlak veren ilk devrimlerin hemen ardından yapılır ve ampirik olarak Osmanlıcılıktan daha özerklikçi bir çizgiye doğru kayan partinin stratejisindeki önemli değişimin habercisi olur.

Partinin İTC ile ilişkilerinin geleceği ve Rusya'daki politikası, birbirine karşıt iki grubun odaklandığı, içinden çıkılması güç iki mesele olur. Artık grupların oluşumu üyelerin coğrafi kökenine (Türkiye Ermenilerine karşı Rusya Ermenileri) ya da kuşak farklılıklarına (yaşlı "devrimcilere" karşı

77. Papazyan, *a.g.e.*, s. 123-130.
78. R. Ter-Minassian, *Mémoire d'un cadre...*, c. VI, s. 443.

genç "reformcular") göre değil, daha ziyade sosyolojik kökenlere dayanır: *Yergir* gerçekliklerinden kopuş halinde olan şehirli reformcularla devletin tepesindeki değişimlere yabancı devrimci köylüler arasında.[79] Osmanlı imparatorluğunda İTC ile ittifakı sürdürmek gerekli midir, yoksa partinin devrimci eyleminin özerkliğini mi korumak gerekir? Rusya'da Çar'a karşı mücadeleyi yoğunlaştırıp muhalefetin koçbaşı mı olunmalıdır yoksa Kafkas gruplarının stratejisini yerel kazanımları sağlamlaştırmak için değiştirmek mi gerekir? Partinin iç krizinin belirtileri olan bu bölünmeler, bir kez daha iki sorunun birbirine ne kadar bağlı olduğunu gösterir. Rusya'da sert bir çizgi izlemekten vazgeçmek EDF'nin Osmanlı imparatorluğunda bir yumuşama siyasetine yönelmesine yol açar; bunun tersi de geçerlidir.

Birden iki taraf karşı karşıya gelir. Bir yanda Osmanlı imparatorluğunda radikal bir siyasetten yana olan, EDF'nin yeni "parlamenter kimliğini" eleştiren Rupen Der-Minasyan'ın, Ğevont Meloyan'ın ve Antranik'in aralarında olduğu bir "kanaat etiğinin" yandaşları, partinin egemen bir ulus devlet uğrunda çalışmasını isterler ve özellikle de Jöntürk iktidarına karşı radikal konumlarını güçlendiren bir damar buldukları Adana meselesinden beri İTC ile ilişkilerdeki tüm yakınlaşmaları reddederler. Bağımsızlıkçı yolu temsil ederler ve "Ermeni" sıfatını kaldırarak "Devrimci Federasyon"[80] adında bir milliyetler cephesi kurulmasını önerirler. Bu öneri EDF'nin uluslararasılaştırılmasını reddeden Rostom'un konuşmasından etkilenen kongre tarafından geri çevrilir.

Bir "sorumluluk etiğinin," İTC'ye karşı açıklığın yandaşlarından oluşan federalizmin savunucusu diğer kamp Agnuni, Zavaryan ve Sebuh tarafından oluşturulur. Onlara göre Meşrutiyet'in yeniden inşası EDF'nin fikirlerinin yayılması için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Meseleye bu perspektiften bakan Simon Zavaryan partinin geleneksel konumunu savunur; şöyle ki, EDF'nin asıl amacı Osmanlı imparatorluğunun dağılması değil, Ermenilerin öz-savunmasıdır. Ermeniler için tehlike durumu söz konusu olmadıkça silahlı yollara başvurmaktan vazgeçerek Osmanlı imparatorluğunda ve İran'da tüm illegal eylemlere son veren kararı kongreye benimsetmeyi başaran bu reformcu akım olur.[81]

---

79. *a.g.e.*, c. VII, s. 9-25.
80. *a.g.e.*, s. 19.
81. 1907'de Agnuni'den esinlenen "*Tebi Yergir*" (Yurda Doğru) sloganı çerçevesinde EDF, partinin, tarihi Ermeni yurdunda, Erzurum'da, bir yönetim birimi kurmasını

"Devrimciler" köktenci bir örneğe yaslanırlar. Balkanlar'dan İran'a tüm milletler kurtuluş yoluna girmişlerdir. Adana'da başlarına gelenlerden sonra, Ermenilerin bu kurtuluş zincirinden vazgeçmeye hakkı var mıdır? EDF ulusal devrime arkasını dönerse onun Makedonlarla, Rumlarla, Kürtlerle, Araplarla kuracağı uluslararası ilişkilerin yapısı bozulabilir. Delegeler orta yolda karar kılarlar. Jöntürk Devrimi daha başından beri utangaç bir şekilde iki karşıt yönelim arasında salınmaktadır: Adem-i merkeziyet ya da merkeziyetçilik, liberaller ya da Jöntürkler, laik toplum ya da İslami toplum, Osmanlıcılık ya da Türkçülük, temel özgürlükler ya da totaliterlik. Osmanlı siyasal yaşamındaki dalgalanma, EDF delegelerini artık birbirini tamamlayıcı olan iki yöne dönmeye götürür: İTC ile işbirliği ve Ermeni toplumunun örgütlenmesi. İki taraf yeniden –varılan konsensüsün bütünleşme yanlılarına daha fazla hizmet edeceğini düşünen ve buna tanık olmak istemeyerek kızgınlıkla İsviçre'ye gitme kararı alan Rupen dışında– bir araya gelir.

EDF bu orta yolcu siyasete dönerken, İTC de kongresini toplar. İTC de siyasal çalkantılar tarafından dayatılan aynı ikilemle tanışır; bunlar İTC saflarını ikinci alternatife, kendini savunmaya yönlendirir. İTC Türk milliyetçiliğinde birden karar kılmamıştır. Süreç, Trablusgarp'taki çatışma karşısında Osmanlıcılıktan gitgide vazgeçilmeye başlanmasının işareti olan Ekim 1908 krizinden sonra başlamış gibi görünmektedir. İmparatorluğun bütünlüğünün iki temel direği, ordu ve hilafet, birkaç ay içinde sarsılmıştır. Ekim 1908'de ordu siyasal alana Nisan 1909'da olduğu gibi müdahale etmemiş, düzeni tesis etmekle yetinerek İTC'nin meşruiyetini korumuştur.

İTC'nin, partiye beslediği sempatiden çok orduda disiplini yeniden yerleştirme kaygısı nedeniyle önem verdiği, güçlü Mahmut Şevket Paşa 1909 ilkbaharında yeni harbiye nazırıdır. İttihatçı iki bakanın, Cavit ile Talat'ın 8 Mayıs 1912'deki istifalarına dek siyasal yaşama hâkim olan Mahmut Şevket-İTC düellosu bu mantığı mükemmel biçimde açıklamaktadır. Babıâli ve "gökten gönderilmiş adam" İTC'nin aleyhine bir orta yol bulurlar: Hilmi Paşa, harbiye nazırını ordunun yeniden yapılandırılması

hedeflemektedir bile; ancak bu 1913'e kadar gerçekleşmeyecektir. Aradaki zamanda, İstanbul Komitesi feshedilip Agnuni ve Vramyan'ın başkanlığındaki Batı Bürosu'nun bir şubesi tarafından ikame edilirken, doğu illeri Kafkas yönetiminin Erzurum'da üslenmiş bir şubesi tarafından yönetilmiştir.

için gerekeni yapmaya yetkili kılar, bunun karşılığında Mahmut Şevket de sadrazamı destekler. Böylece İTC kendini mevcut iktidarın dışında buluverir ve ilk zamanlar, en küçük bir taviz vermeden, bir minnettarlık jesti bekler. 6 Mayıs 1909'da Cavit Bey ve Talat'ın aracılığıyla Mahmut Şevket ile yakınlaşmayı denerler; ardından, birkaç gün sonra, aynı manevraya, daha başarılı olmaksızın, sadrazam Hilmi Paşa nezdinde girişirler. Yani İTC, Hilmi Paşa-Mahmut Şevket eksenini kırmaya çalışarak konumunu gözden geçirmek ve yeni iktidarla anlaşmak zorundadır. Böylece Haziran 1909'da Cavit Bey'in maliye nazırı olarak atanmasını sağlamayı başarırlar. Artık o, devletin ve İTC'nin kilit adamlarından biri olur. Daha sonraları, İTC Kamil Paşa ile birlikte Hilmi Paşa'nın ekibinde Eski Rejim temsilcilerinin bulunduğunu ifşa etmek için komplo kurar. Sadrazamı liberalleri kollamakla suçlayan bir baskı kampanyasında yer alır. Tansiyon yükselir ve 7 Ağustos 1909'da dahiliye nazırı ve eski sadrazam Ferit Paşa istifa eder. Yeri İTC şeflerinden Talat tarafından doldurulur. İki önemli nezaretin kontrolünü alan İTC, yeniden doğuşuna giden yolu yarılamıştır. Mahmut Şevket büyük devletlere dönük önerilerini artırır; niyeti, onları sadece ekonomik gelişmeye değil, ordunun yeniden yapılandırılmasına da müdahil etmektir.

Aynı dönemde dünya siyasetinde Üçlü İtilaf'ın ve Üçlü İttifak'ın oluşması bu ittifaklarla ilgisi olmayan ülkeleri bir savunma stratejisi izlemeye ve potansiyel müttefikler seçmeye zorlamaktadır. Bu ikilem karşısında İTC kendini Batı kültürünü özümsemiş, Fransa ve İngiltere'ye yakın sivillerle Almanseverler olan askerler arasında bölünmüş bulur. Cavit Bey'in çevresinde saf tutan birinciler ekonomik gelişmenin üzerinde dururken, ikinciler ordu için hep daha çok ödenek isteyen Mahmut Şevket'i gönülsüzce destekler. Cavit-Şevket çatışması nezaret ödeneklerinin tartışıldığı bütçe görüşmeleri sırasında had safhaya varır. Fakat iki gelişme İttihatçıların geri dönülmez biçimde milliyetçi bir yola girmelerine ve hareketin özünün sertleşmesine katkıda bulunur: "Lynch meselesi" ve Fransa'ya borçlanmanın başarısızlığa uğraması.

1. Londra, Mısır'a ve Hindistan'a da sıçrar endişesiyle Meşrutiyet'e karşıdır ve Ahrar Fırkası kartına oynamaktadır. İTC'nin Babıâli'yi İngiliz gemicilik şirketi Lynch'in Fırat ve Dicle üzerindeki taşımacılık kontratını yenilemeyi reddetmeye zorlamasının nedeni budur. Suçlamalara uğrayan sadrazam Hilmi Paşa istifa eder.

2. Paris, İstanbul'da kendisine karşı var olan belli bir sempatiden yararlansa da Jöntürk milliyetçiliğine güven duymaz. Osmanlı bütçesi konusundaki savaşı kaybetmiş olan Cavit Bey, askeri harcamaları karşılamak için kredi almayı denemek amacıyla Paris'e gider. Fakat Fransa, girişimi başarısızlığa uğratan askeri ve siyasal güvenceler ister.

Bu başarısızlıklarla radikalleşen İTC yönetimi özellikle de İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasından sonra şovenist sapmadan başka alternatif geliştiremez. Meclis grubuyla parti yönetimi arasındaki ilişkilerin bozulması gibi başka problemler İTC'nin geleceğini tehdit eder. Şubat 1911'e dek Talat tarafından idare edilen Meclis grubu, Selanik'teki, İstanbul günlük politikasının gelgitinden uzakta kök salmış yönetime nazaran özerkliğini elde etmeyi başarmıştır (İTC merkezi ancak 1912'de İstanbul'a taşınır). İTC'nin Selanik'te toplanan son kongresi, 30 Eylül 1911'de açılan III. kongresidir. Burada, 7 kişiden 12'ye çıkan yönetim hareketin radikalleşmesini onaylar. Bu kongre Talat'ın dönüşüne ve Rusya Müslümanları Ahmet Nesimi, Ali Fethi, Hüseyinzade Ali'nin seçilmelerine sahne olur.[82] Yöneticiler arasındaki Mithat Şükrü, Talat ve Dr. Nazım, İTC'nin yeni döneminden gelen diğer dokuz kişiyle –Bahaeddin Şakir, Sait Halim, Dr. Rusuhi, Atıf Rıza, Küçük Talat, Kara Kemal, Emrullah, Eyüp Sabri, Ziya Gökalp'le– anlaşmak zorunda olan ilk İttihatçı kuşağı, devrim kuşağını temsil eder.

Osmanlı rejiminin liberalleşmesi yalnızca Çarlık polisi tarafından kovalanan Rusya Ermenilerine yaramaz. Rus imparatorluğundaki diğer ajitatörler de İstanbul'a sığınmışlardır: Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın Müslüman devrimcileri (İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu) gelirler, onları 1910'da Kırım Tatarları, Azeriler, Özbekler ve Meşrutiyet'le birlikte haklarına kavuşan Anadolulu bir aktivist olan Ziya Gökalp izler. Osmanlı toplumundaki iki temel düşünce akımı olan Batıcılık ve İslamcılık dışında bu genç ideologlar üçüncü bir yol önerirler: Türkçülük veya Pantürkizm. Bu ideoloji köklerini, Panslavizme karşı mücadeleye çağrı yapan Rusya Müslümanlarının hareketinden ve İstanbul'da doğmuş kültürel hareketten alır. Bu iki hareketin karşılaşması Osmanlı başkentinde 1908 devriminden sonra gerçekleşir.

Hareketin Türk olmayan unsurlarını çekip çevirmek konusunda

82. İstanbul'da 1912'de düzenlenen IV. Kongre partinin 1916'ya kadar değişmeyecek olan yönetimini belirler.

kaygılanan ilerici akımla gelişip serpilmekte olan radikal akım arasındaki gerilim artmış durumdadır. Özellikle Akçura ve yandaşları tarafından ileri sürülen Türkçü fikirler ilk olarak İstanbul Kulübü'nde hâkim olur. 1910'da İTC'nin II. Kongresi, Ermenilerin başlıca destekçisi olan ve fazlasıyla liberal ve kozmopolit olmakla suçlanan Ahmet Rıza'yı dışlayarak hareketin milliyetçilikten yana ağırlık koymasını benimser. Hareketin merkezi kolu yine de iki üyesi Mithat Şükrü ve Hayri'yi, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Hacı Adil, Dr. Nazım ve Ziya Gökalp gibi radikallerin egemenliğindeki yeni yönetime sokmayı başarır. Böylece parti üç akıma bölünür: Ilımlılar, milliyetçiler ve Türkçüler. 1911 güzü olayları –Trablusgarp Savaşı– ilerici kolu açıkça yok edilen partinin milliyetçi yörüngesini belirginleştirir.[83] İTC bu saldırganlığı arkası gelecek bir örnek olarak görür. Aslında, Hıristiyan bir devletin imparatorluğun Müslüman bir eyaletine ilk saldırısıdır bu. Savaşın bu denli ciddiye alınması, toprak kaybının ötesinde, Arap eyaletlerinin olan bitenden etkilenmesi tehlikesinden kaynaklanır. Çatışma Türkçü çevreleri canlandırır ve tüm imparatorlukta güçlü bir Avrupa karşıtı duyguyu kışkırtır. Bununla birlikte, EDF'nin bir sözcüsü Cenevre'deki Sosyalist Enternasyonal toplantısı sırasında İtalyan saldırganlığını kınamaktan çekinmediğine göre, dayanışma dini sınırları aşmıştır. Meşrutiyetçiliğine sadık kalan EDF 1911'de hâlâ imparatorluğun bütünlüğünü savunmakta ve emperyalist savaşı mahkûm etmektedir.[84] Trablusgarp'taki savaş Çanakkale Boğazı kıyılarını da kavurmaktadır, Nisan 1912'de İtalyan ordusu Ege adalarını işgal eder. Aynı dönemde, 1911 ve 1912'de, pek çok isyanın patlak verdiği Arnavutluk'ta da durum kötülemektedir. Arnavutlar, Hınçakların da desteğiyle Arnavut illerinin birleştirilmesini ve kendi kurumlarının (parlamento, ordu, idare) tesisini talep ederler. Hıristiyanlık ve İslam arasındaki gerilimin geri dönüşü azınlıklarda dini köktenciliğin yükselişi korkusu yaratır. Mikayel Varantyan, *Troşag*'da 1911-1912 döneminin "İslam için bir deneyim yılı" olduğunu yazar. Her taraftan saldırıya uğrayan Osmanlı imparatorluğu Ermeni başyazara göre bütün dini ayrımcılıklardan kaçınmak için gerekli kaynakları bulabilecek yetenekte olmalıdır.[85] Ermeni mebuslar şimdiden Hıristiyanlardan intikam almak için çağrı yapan Meclis'teki Türk mebusları frenlemekte zorlanmaktadır. Kürt aşiretlerinin

83. 29 Eylül 1911'de İtalya'nın ültimatomla tanıdığı süre sona erer ve savaş ilan edilir. İtalyan orduları 4 Ekim'de ciddi bir direnişle karşılaşmadan Trablusgarp'a çıkarlar.
84. *Troşag*, no 18, 16 Kasım-29 Aralık 1893.
85. *Troşag*, no 1, Ocak 1912.

İTC kulüplerine üyeliklerini kılıf olarak kullanarak cezasız kalacakları saldırılarda bulundukları Ermeni köylerinin uğradığı zulmü durdurmak için gerekli önlemleri parlamentoya aldırma konusundaki beceriksizliklerini Ermeni mebusların yüzüne vuran Ermeni Milli Meclisi delegelerini yatıştırmaya çabalayan bir kez daha Zohrab'dır. Böylece Ermeni ve Kürt mebuslar arasındaki gerilim de yükselir. Çünkü sadrazam sonunda Ermeni illerinde inceleme yapmakla görevli bir komisyonun kurulmasına karşı olan Kürt mebusların baskılarına boyun eğmiştir.

Devletteki çürüme, muhalefeti Kasım 1911'de, Kamil Paşa'nın, Prens Sabahaddin'in ve Ferit Paşa'nın çevresindeki, rejimden memnun olmayan herkesi toparlayan bir Meclis grubu –Hürriyet ve İtilaf Fırkası– oluşturmaya iter. Muhalefet İTC diktatörlüğünü kınar ve Kasım 1911'de Tahir Hayrettin'in İstanbul'daki bir ara seçimde seçilmesini İttihatçıların siyasetinin halk tarafından reddedilmesi olarak görür. Avrupalılar tarafından başarısızlığa uğratılan ve yandaşlarının gözünden düşen İTC hataya itilmektedir. Ocak 1912'de Meclis İTC tarafından feshedilir. Erken seçimlerde –Meclis'te olabildiğince çok sandalye elde etmeyi tercih eden EDF dışındaki– bütün azınlık partileri İTC'ye karşı birleşirler; yine de bazı EDF yöneticileri bu oportünist seçim ittifakı sırasında hoş olmayan tecrübeler edinirler: Armen Garo, Vartkes ve Keğam İTC ile birleştirilmiş EDF listelerinden tekrar seçilirken, Vahan Papazyan, Vramyan'ın seçildiği Van mebusluğundan çekilir. Ermeniler böylece on mebusluk elde ederler.

Nisan 1912 seçimleri sağlıksız bir siyasal iklimde gerçekleşir. İttihatçı rejimin sertliğini açıklayan "*sopalı seçimler*" Sait Paşa'yı Babıâli'ye taşıyan, İttihatçıların çoğunlukta olduğu bir Meclis ortaya çıkarır. Sait Paşa'nın yeni kabinesinde tekrar maliye nazırı olan Cavit Bey'in de aralarında bulunduğu çok sayıda İttihatçı vardır. Fakat, kaderin bir cilvesiyle İTC'nin kalesi Makedonya ordusundan çıkan, İttihatçı kesime kesin bir biçimde karşı olan "*Halaskâr Zabitân*" grubu Mayıs-Haziran 1912'de Meclis'e baskın yapıp İTC hükümetini dağıtarak liberalleri tekrar Babıâli'ye taşıdığında sevinç üzüntüye döner. Yeni sadrazam Gazi Muhtar Paşa, içinde tek bir İTC temsilcisinin yer almadığı bir hükümet kurar. "Büyük kabine," hariciye nazırı Kapriyel Noradunkyan'ın da aralarında olduğu Hıristiyan nazırları bünyesinde bulundurur. Ardından, 5 Ağustos 1912'de Meclis feshedilir. İTC son mevzisini de kaybeder. Yeni hükümet, İTC'nin milliyetçi ve radikal politikasından vazgeçmek, Osmanlıcılığın değerlerini tekrar yerleştirmek ister. Ilımlılık gösteren Gazi Muhtar Paşa kabinesi azınlık-

ları tatmin etme yönünde çaba gösterir ve Nazım Paşa'yı harbiye nazırı yaparak dış felaketlerinin önünü almaya girişir. Fakat uyguladığı siyaset Balkan Savaşlarıyla tekrar tartışma konusu edilir.

Liberal ve muhafazakâr muhalefetin şiddetlenmesi, Avrupalıların Osmanlı imparatorluğuna sırt çevirmesi, partideki son ilerici unsurları ezmeyi başaran radikal İttihatçıların ortaya çıkışını, ardından güçlenmesini kolaylaştırır. Toplumsal hareketler karşısında EDF ile İTC arasındaki tartışmaları canlandıran diğer bir sorun Jöntürklerin stratejisinin hızla milliyetçi bir vurgu kazanmasıdır. Liberal hükümeti bunaltmak amacıyla toplumsal kıpırdanmayı destekleyip, yabancı işletmelerin personelini iş bırakmaya teşvik etmesine karşın İTC'nin devletin bütünlüğü açısından hayati bölgelerde en küçük bir karışıklığa bile tahammülü yoktur. Fakat toplumsal kriz öyle bir yoğunluk kazanır ki, İTC'nin olayları engellemeye girişmek için bir askeri mahkemeyi devreye sokmaktan başka çaresi kalmaz.[86]

İmparatorluk topraklarında "Sosyalizm ve Türkiye" konulu bir makale ilk kez 1 Aralık 1909'da, yazışleri müdürü genç Yeğişe Topçiyan olan EDF yayını *Haraç* (İleri) gazetesinde yayımlanır. Bu makalede sosyalizm "işçinin kutsal kitabı" olarak nitelenmektedir.[87] Başkentin, liberal Rupen Zartaryan tarafından yönetilen günlük gazetesi *Azadamard* da özellikle Pierre Quillard'ın katkılarıyla çok sayıda makaleyi işçi sorununa ayırır. Yazarlar arasında Rupen Tarpinyan sosyalist siyasete bağlanma eğilimini sorgulaması ve sınıflararası bir cephe kurulması çağrısında bulunmasıyla dikkat çeker. Bu öneriye öfkelenen Harutyun Şahrigyan "EDF'nin Türkiye'deki Politikası" başlıklı makalesinde, EDF'nin toplumsal tabanının işçi sınıfı olduğunu ve eğer parti kaynağını burjuvaziden alan unsurları kabul ederse bunun programıyla çelişki oluşturacağını savunur. Ona göre, EDF liberal bir mücadele yürütse de, bu oportünizmden değildir ve sosyalist programdan vazgeçildiği anlamına gelmez. "Şayet EDF sınıflar arası bir cephe olsaydı, kendilerinden başka parti yokmuş gibi davranan İttihatçıların düştüğü büyük hatayı işlemiş olurdu."[88]

86. 6 Nisan 1910 tarihli 241. sayısında *Azadamard*, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun kuruluşuna bir makale ayırır. 1909'da Avram Benaroya'nın teşvikiyle Fransız Sosyalist Partisi modeline göre 50 Yahudi ve 30 Bulgar işçiyle kurulan SSİF'nin 1910'da 120 üyesi vardır.
87. Anaide Ter-Minassian, "Le rôle de la communauté arménienne," *Socialisme et Nationalisme dans l'Empire Ottoman de 1876 à 1923* içinde, ed. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, Amsterdam, 1994, s. 126.
88. *Azadamard*, no 476; Harutyun Şahrigyan'ın "Adom" imzalı makalesi.

Reformcu-devrimci bölünmesinin dışında, EDF İstanbul'da aynı şekilde sosyalistler (Zavaryan ve Rostom) ile sosyalizm karşıtlıklarını açıkça ifade eden liberaller (Tarpinyan, Vramyan ve A. Garo) arasında bölünür. 1910-1911 yıllarında EDF, işçi sınıfına resmen destek sağlar ve onunla dayanışmasını tüm toplumsal çatışmalarda gösterir. Sosyalist Enternasyonal çerçevesindeki yükümlülüklerine bağlı kalarak, sistematik şekilde grevcilerin yanını tutar, onların taleplerini destekler. Toplumsal sorun, EDF ve İTC arasında sürekli anlaşmazlık konusu olan gerçek bir Osmanlı toplumsal siyasetiyle bir milliyetçi Türk siyaseti karşıtlığını da iyice ortaya çıkarır. EDF, VI. kongresini "Emekçilerin kongresi" olarak nitelendirirken, İTC'nin asıl amacı Avrupa'nın büyük sermayesiyle rekabet edebilecek bir ulusal burjuvazinin yaratılmasıdır. Nitekim Akçura Nisan 1914'te "çağdaş devletlerin temeli burjuvazidir" fikrini savunur.

17 Ağustos-17 Eylül 1911'de, Trablusgarp krizinin en yoğun günlerinde İstanbul'da toplanan EDF'nin VI. Kongresi, esas olarak toplumsal soruna ve İTC ile ilişkilere ayrılmıştır. Ermenileri Osmanlı devletine karşı yurttaşlık görevlerini yerine getirmeye çağırırken, delegeler, İTC ile ilişkileri zaman içinde hale yola koymaya ilişkin önemli bir karar alırlar. Ermeni köylülerinin 1890'dan bu yana uğradıkları zulümlerin dökümünün yapılacağı bir şikâyet defteri düzenlenmesi de alınan kararlar arasındadır. Bu belge toprak mülkiyetinin 1894-1896 katliamlarından önceki haline getirilmesini hedeflemektedir. Fakat burada tutulmayacak bir vaat mi, yoksa bir taktik mi söz konusudur? İlk önerme çerçevesinde, EDF'nin artık İTC'den bekleyecek hiçbir şeyi olmadığı ve böylece son bir siyasal deneme yaptığı düşünülebilir. İkinci önermeye göreyse, asgari bir kazanım elde etmek için Ermeni karşıtı suistimallerin boyutu açıkça gösterilmeye çalışılmaktadır. Yine de birinci önerme baskın görünüyor; zira kongrenin ardından EDF, mebuslarının –İTC ile ilişkilerin devamına en çok taraftar olan unsurlar– hareket özgürlüklerini kısıtlayan çok sayıda karar alarak onları nötralize etmeyi başarır. İşçi sorunu konusunda emek siyasetini kapitalizme ve burjuvaziye karşı bir öncelik olarak koyar. Ayrıca Ermeni işçiler, Türk ve Kürt toplumsal hareketleriyle ilişkiye geçme konusunda teşvik edilirler.[89] Kesin bir kopuşun tüm belirtileri böylece bir araya gelir. Bardak taşmak üzeredir: askeri bozgun, siyasal iktidarın kaybedilmesi ve toplumsal kriz, Balkan Savaşlarıyla patlayan fırtına, partilerin kendi içlerine kapanmalarının ve her iki hareketin radikal akımlarının zaferinin habercisi olur.

89. *Troşag*, no 7-12, Temmuz-Aralık 1911.

1912'de Eski Rejim günlerindeki siyasal manzara ve jeopolitik harita neredeyse tamamen değişmiştir. Temmuz 1908 krizi II. Abdülhamit'in mutlak monarşisinden bir kopuşu ifade etse de, Balkan Savaşları Jöntürk rejiminin "demokratik" devrinin parantezini kapatmıştır. 1911'den itibaren Avrupa devletleri Osmanlı imparatorluğunun parçalanması sorununu dinlendirmektedir. Eski rakipler İngiltere ve Rusya bu kez bir anlaşmaya varmışlardır. Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf bloklarının şekillenmesi, bünyesindeki *millet*lerin kabaran ulusal sorunlarını gözden geçirdiği Osmanlı ülkesinin dağılışının hızlanmasına yol açar. Diğerleri gibi, Ermeniler de, Rus-Türk gerginliğinin en yüksek olduğu 1877-1878 benzeri bir dramatik durum sergileyen imparatorluğun geleceğine ilişkin perspektifleri sorgulamaya başlarlar. Ermeni sorunu, böylece Osmanlı imparatorluğundan kurtulmaya kararlı Batılı ülkelerin büyükelçiliklerindeki dosya yığınları arasında yerini alır.

Bu şartlarda, İTC'nin milliyetçilik tercihi, tam bir Avrupa karşıtı gericiliğe dalmış olmasa da, parti Alman savaş mekanizmasıyla ilişkilerini güçlendirmiş olduğu için pek şaşırtıcı değildir. EDF Osmanlıcılık politikasından vazgeçmesine karşın bilinçli bir şekilde Rusya'nın kampında yer almaz. Bununla birlikte, savaş öncesi dönemin özgünlüğünü ve karmaşıklığını anlamak açısından Ermeniler ve Türkler arasındaki iki taraflı ilişkilerin artık İTC-EDF ikilisine değil, Ermeni Milli Meclisi tarafından seçilmiş Cismani Meclis ile Babıâli arasında kurulan daimi temaslara dayandığını dikkate almak önem taşır. EDF 1912 yazı boyunca İTC ile arasına mesafe koyarak ayrıcalıklı konumunu da yitirmiştir ve Ermeni Milli Meclisi ulusal siyaset sahnesindeki geleneksel ağırlığını tekrar ilan etmiştir. Ermeni sorununun, reformlar konusunun yeniden gündeme gelmesi belki de bu değişimle ilgisiz değildir.

18 Temmuz 1912'de EDF Batı Bürosu'nun Osmanlı yurttaşlarına "bağımsız bir parti olarak, başka hiçbir partiye bağlı olmadıklarını" açıklayan, iktidara "güvensizliği önleme, vergileri indirme, İslamcılıktan ve Türkçülükten vazgeçme, anayasayla özgürlükleri güvence altına alma" çağrısı yapan[90] bir bildiri yayımlayarak ittifaka bir son verildiğinin duyurmasının

90. Asdvadzaduryan, *a.g.e.*, s.75.

ardından, EDF ve İTC arasındaki ilişkiler 1907 kongresinden beş yıl kadar sonra sona ermiş olur. Meşrutiyet'in ilanından bu yana gerçekleştirilmiş tüm hak ihlallerini aktaran şikâyet defteri ve taşkınlıkları önlemek üzere alınacak önlemler hükümet tarafından reddedildiğinde kopuş tamamlanmıştır. Böylelikle EDF 1911'deki VI. Kongre kararlarına da uygun olarak İTC ile ilişkileri bitirmeye karar verir.[91]

Bu boşanma farklı şekillerde gerekçelendirilir. Vahan Papazyan ve Mikayel Varantyan, ilki *İm Huşeris*'da (Anılarım), diğeri *Troşag*'da, kopuşu, taşradaki yetkililerin hak ihlallerine "aşırı hoşgörüyle" bakan, memurların zulmüne ve Osmanlı toplumunun arkaizmine "ilgisiz" kalarak bunlarla mücadele etmeyi başaramamış olan devletin yozlaşma sürecinin bir sonucu olarak görürler –İTC'nin imparatorluğun siyasal yaşamını demokratik bir biçimde dönüştürmekten vazgeçişinden ise bahsetmezler. Gerçekten de, İTC'nin saldırıları, Karmen gibi İttihatçılara yakın olanları dahi kapsayarak, Ermeni mebusları ve EDF yöneticilerini hedef almıştır.[92] Vartkes'in kendisi bile, mebus sıfatıyla sahip olduğu dokunulmazlığa rağmen, hükümetçe sansür edilen *Azadamard*'ın yöneticisi olduğu için 48 saatliğine içeri alınır.[93] Rüzgârın şiddetlenmekte olduğunu hisseden EDF yöneticileri, 1911'den itibaren, tedrici olarak gizliliğe dönmeye ve doğu illerindeki karar merkezini –Rostom, Antranik, Vartan, Hıraç ve 1912'den beri *Yergir*'de etkin bir güç haline gelen Mar'dan oluşan bir savunma komitesi kurarak– değiştirmeye karar verirler.[94] Rusya ve İngiltere'nin Orta Avrupa halklarını Osmanlı otoritesine karşı ayaklanmaya teşvik etmesinden beri Balkanlar'da kargaşa çıkma ihtimali eli kulağında olduğundan, bu geri çekilme de daha haklı hale gelir. Balkan Birliği'nin oluşması, bu bağlamda, gayet açık bir işarettir, hazırlanmakta olan kanlı

91. Bunu ilan etmekle görevli olan Batı Bürosu'dur.
92. Papazyan, *a.g.e*, s. 150-166. Eğitim müfettişi Rafael Van'da 1912'nin yaz aylarında Kürtlerce vurulur. Bir grup EDF'li, sorumluları, yani Hacı Yakup, oğlu Raşo ve dört suç ortağını vurur. Karmen ve Marzbed ise Daron'da (Muş) ve Pağeş'te (Bitlis) hırpalanır.
93. Gazete pek çok kez sansürlenir. Farklı isimlerde çıkar: *Pakin* (1911), *Bütanya* (1912), *Haraçamard* (1913), *Aztag* (1913), *Meğu* (1913), *Şant* (1913-1914). Bu değişiklikler, İttihatçı triumviranın özellikle 1913'ten sonraki sansür baskısını gösterir. *Azadamard*'ın yayını Ekim 1914'te durur; gazete 1918-1919'da *Şant*, 1919'dan 1923'e *Cagadamard* adıyla çıkar.
94. EDF'nin bir savunma komitesi kuruşu VI. kongrededir. Dasnabédian, *a.g.e*, s. 78.

çarpışmanın habercisidir.[95] "Yenilenmiş" Osmanlı ordusunun içler acısı yenilgisi, her halükârda, İTC'nin siyaset sahnesine dönüşünü hızlandırmakta ve hükümetin milliyetçi siyasetinin kökleşmesine katkıda bulunmaktadır.

EDF tarafından 1912'de Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'na, Filistin Sosyal Demokrat Partisi'ne, "Balkanlar ve Küçük Asya emekçi halklarına" gönderilen mesaj, aslında, "Balkanlar'daki durum dünya barışı için bir tehlike oluştururken sürdürdüğü kavgacı tutumunu mahkûm ettiği" Osmanlı otoritelerini hedeflemektedir.[96] Zira EDF savaşa şiddetle karşıdır. Gerçekten de, savaşın ülkedeki istikrarsızlığı artıracağından ve Müslüman muhacirlerin doğu illerine akınını hızlandıracağından çekinmektedir. Yine de parti kararsız durumdadır, çünkü bu vesileyle köklü ilişkiler kurmuş olduğu Balkanlar'daki devrimci hareketleri desteklemekten vazgeçmek zorunda kalır. Bu arada eski yol arkadaşlarına sırt dönmesi, devrimcilere destek vermek ülkenin toprak bütünlüğüne ters düşen bir ihanet olarak düşünülebilecekken, Osmanlı otoritelerinin gözündeki iyi öğrenci imajını sürdürmesini sağlar. Çünkü isyancıların kampı Rusya tarafından desteklenmektedir. EDF, bir kez daha iki eğilim arasında bocalar. Rupen Der-Minasyan ve diğer şahinler Balkanlar'daki çatışmadan Osmanlı imparatorluğuna karşı bir Ermeni milis gücü toplamak için yararlanmak isterler. Partinin Batı Bürosu önerilerini reddeder. Agnuni ve reformcular kuşku uyandırmak istemez, meşruiyetçi, sabırlı bir çizgiyi korumayı tercih ederler. Osmanlı ordusu kendinden emindir. Balkan devletlerinin gücünün savaşçı Türk askerlerine direnemeyeceğine inanılır. 17 Ekim'de başlayan savaş ülkeyi çok zor durumlara sokar. İlk çatışmalar sonunda avantaj güç birliği etmiş üç devlete –Bulgaristan, Yunanistan, ve Karadağ tarafından desteklenen Sırbistan– geçer. Osmanlı ordusu bozguna uğramıştır. Meşruiyetçi pozisyona rağmen EDF Antranik ve Karekin Nıjdeh öncülüğünde gönüllü Ermeni taburlarının oluşturulmasına göz yumar. Balkanlar'daki Taşnak gruplarından taburlar oluşturulması tarafsız Romanya'nın ve muharip Bulgaristan'ın baskısıyla olur.[97] Mısır dönüşün-

95. Paul Dumont ve François Georgeon, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1989, s. 606; Bulgaristan ve Sırbistan Mart 1912'de bir antlaşma imzalar; Yunanistan ve Bulgaristan 29 Mayıs 1912'de anlaşmaya varır; Karadağ 27 Eylül 1912'de Bulgaristan'la ve 6 Ekim 1912'de Sırbistan'la askeri bir konvansiyon imzalar.

96. *Troşag*, no 9, Eylül 1912.

97. K. Khazarian, "La FRA en Roumanie," *Hayrenik*, Aralık 1926, s. 114-115.

de Antranik Sofya'ya yerleşir. Bulgar ordusunda görevli bir Ermeni subay olan ve Osmanlı imparatorluğuna karşı mücadelede yer almak gerektiğinin üzerinde duran K. Vartazarmyan ile görüşür. İlk temaslar Filibe'de, Kara-Ağcin'de, K. Vartazarmyan, Levon Fenerciyan, Antranik ve Asadur Bedikyan çevresinde kurulur. Onnik Karagözyan ve Filibe garnizon komutanı arasında başka temaslar gerçekleştirilirken, ilk gönüllü grupları yerel EDF üyesi Ğugas Minasyan yönetiminde Sofya'ya ulaşmıştır bile. Üç yüze yakın adamdan ve Bulgar gönüllülerden oluşan, Antranik ve Nıjdeh tarafından kumanda edilen tabur, Ekim sonunda Filibe'de toplanır.[98] Tabur, Antranik ve adamlarının Yaver Paşa'nın bütün bir tümenini esir aldığı 15 Kasım 1912'deki başta olmak üzere,[99] pek çok çatışmada öne çıkar.[100] Daha sonra 16 Aralık 1912'den 20 Ocak 1913'e Ermeni taburu Marmara denizi kıyısında kamp kurar. Bir kez daha, resmi pozisyonu tarafsızlık ve imparatorluğun Ermeni yurttaşlarına verilmiş sözlere saygı duymak olan partiye muhalif biçimde Antranik, Ermenilerin bu savaştan maksimum fayda elde edebileceğine inanmayı sürdürmektedir. Balkanlar'da perişan olan ve Arapların, Kürtlerin, İzmirli Rumların isyanlarıyla zayıflayan Osmanlı ordusuna gelince, o artık gerilim odaklarına gem vuracak güçte değildir. Bu felaket, Üçlü İtilaf aracılığıyla Bulgarlar ile 3 Aralık 1912'de bir ateşkes anlaşması imzalayan Gazi Muhtar kabinesinin düşmesine sebep olur; yerine, İngilizseverliğiyle tanınan yaşlı Kamil Paşa'nın kurduğu kabine geçer. Bu arada, eski hükümetin hantallığı ve yeni hükümetin esnekliği, selameti yurdun savunulmasında bulan İTC'yi yeniden harekete geçirir. İTC'nin uyanışı iyi hazırlanmış bir darbeyle sonuçlanır: 23 Ocak 1913'te Enver Paşa ve bir müfreze asker, kabinenin toplantı yaptığı salonu basar, harbiye nazırı Nazım Paşa'yı vurur ve silah zoruyla Kamil Paşa'yı istifaya zorlar. Kapriyel Noradunkyan gibi bazı nazırlar, heyet salonunun öteki ucunda yer alan kapıdan kaçmayı başarırlar. Talat dahiliye nazırı, Enver harbiye nazırı, Cemal Paşa İstanbul valisi ola-

98. Armen, "HH Taşnaktsutyunı Balkannerun Meç" (Balkanlar'da EDF), *Hayrenik*, Ocak 1934, s. 158-159 (Asadur Bedikyan'ın anılarına göre).

99. A. H. Harutyunyan, "Antranikı İprev Zoravar" (Bir General Olarak Antranik), *Badma-Panasiragan Hantes*, 1 (1965), s. 117. Harutyunyan burada, Mareşal Keniev ve Genelkurmay Başkanı Tevinkov tarafından 31 Ağustos 1913'te imzalanan bir belgeye göre (no 3463), Ermeni taburlarının Sofya, Samakov, Kostanis, Pania, Filibe, Tırnova, Seymen, Haskovo, Kırcaali, Mestanlı, Gümülcine, Fere, Soflu, Dimetoka, Malkara, Rodosto kırsalındaki eylemlerini sıralar.

100. *a.g.e.*, s. 117.

rak atanırken, Mahmut Şevket Paşa sadrazam olur. Bundan sonra İTC Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar iktidarı elinde tutacaktır.

Faaliyetleri İTC'nin dikkatli gözlerinden kaçmayan EDF o sırada gizliliğe dönüşünü yoğunlaştırmakta ve Ermeni vilayetlerindeki arşivlerini gizlice transfer etmekten çekinmemektedir.[101] İTC de iktidarının kırılganlığının farkındadır. Avrupa'daki toprak kaybı –özellikle de sembolik değeri yüksek Edirne'ninki– ve Mahmut Şevket Paşa üzerindeki etkisinin hafifliği onu yine de kendisine en az muhalif olan partileri gözetmek zorunda bırakır. EDF bunların en önemlilerindendir. Fakat İTC'nin çabaları boşunadır. *Troşag* 13 Nisan'da şöyle yazar: "Jöntürk hükümeti dört yıldan beri sistematik biçimde tüm çabalarımızı, içtenliğimizi ve inancımızı boşa çıkardı. Bütün alternatifler denendi. İTC, Abdülhamit'ten de beterdi. Yeni metotları kanımızı emdi. Genç [*Jeune*/Jön] ya da yaşlı Türkler, Ermenileri ortadan kaldırmayı başaracaklardır. Dört yıllık siyasetin ardından EDF, İTC'nin Abdülhamit'ten daha sinik ve tehlikeli olduğuna inanmıştır." Bu satırlarda göze çarpan acı vurguya karşın İttihatçı mebus Bedros Hallacyan'ın aracılığıyla EDF ve İTC arasında çok sayıda görüşme gerçekleşir. Fakat Talat'ın ikna becerisine karşın[102] bu görüşmeler hiçbir somut sonuca ulaşmaz ve yalnızca "Ermenilerin başının altına bir yastık koymaktan ibaret" kalır.[103] Bu arada Edirne'nin Bulgarlar tarafından 28 Mart 1913'te alınması, Mahmut Şevket Paşa'yı, durumunu yeniden düzeltmeye ve iktidarını devlet hiyerarşisi üzerine oturtmaya çalışan İTC açısından kabul edilemez şartlardaki barışı imzalamak zorunda bırakır. Öfke, "utanç verici" Londra anlaşmasının imzalandığının ilanı sırasında tüm ülkeyi kaplar. 11 Haziran 1913'te sadrazam Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nezareti'nden çıktığı sırada öldürülür. İTC liberalleri cinayetle suçlar ve yüzlerce kişinin hapse atılmasıyla sonuçlanan geniş bir polis operasyonu başlatır.

İTC saflarından gelen diğer siyasal partileri bir süreliğine kapatan Sadrazam Sait Halim Paşa bir diktatörlük dayatır. Bu arada şans İTC'nin yüzüne güler: Sırplar ve Yunanlılar arasında sürüp giden bir anlaşmazlık, Osmanlı devletine 22 Temmuz 1913'te Edirne'yi Bulgarlardan geri alma olanağı verir. Bunun ardından muharip devletler 29 Eylül'de Meriç An-

101. Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 81: İzmir örgütü, arşivini bir militanın kardeşinde, Setrak Tokatçıyan'da saklamaya karar verir.

102. Papazyan, *a.g.e.*, s. 150-166.

103. Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 75.

laşması'nı imzalar. İTC bu sınavdan yadsınamaz bir şekilde güçlenmiş olarak çıkar.

EDF'nin tarihindeki en kısa kongresi Balkan Savaşı nedeniyle gecikerek 17-24 Ağustos 1913'te, tartışmaları daha iyi izleyebilmek için kongrenin İstanbul'da toplanmasını isteyen Talat'ın baskılarına karşın Erzurum'da toplanır. Bu VII. kongre Ermeni vilayetlerindeki ahalinin durumunda 1911'den beri kesintisiz süren kötüleşmeyi gün ışığına çıkarır. Yağmalamalar, zulümler, müsadereler, Patrikliğe protesto mektubu yağdıran taşradaki Ermenilerin gündelik meseleleridir. Yardım çağrıları arasında, üç Ermeni partisinin yerel örgütleri İttihatçıları duruma müdahale etmeleri konusunda uyarırlar ve onlara bundan böyle Ermenilere karşı yürütülen zulme bulaşmış yerel idarecileri tanımayacaklarını bildirirler.

İTC ile ilişkilerin kopmasından, özellikle diktatörlüğün yerleşmesinden sonra EDF yönetimi farklı bir stratejiye takip eder: Ermeni ulusal çıkarlarının savunulması.[104] Bu, diğer Ermeni partilerine yaklaşmaktan, İTC hükümetine ve yabancı güçlere karşı birlik içindeymiş görünümü vermekten ibarettir. EDF'nin cemaat kartını oynama iradesinin belirgin işareti, Mesrob Maşdots'un icat ettiği Ermenice alfabenin 1500. yıldönümü kutlamalarında, 11 Ekim 1913'te İstanbul'da, iktidar tarafından Ermeni halkının birliğinin ifadesi olarak algılanan büyük gösterilere katılmasıdır. Aslında bu yakınlaşma süreci daha 1912'de başlamıştır. EDF İstanbul yöneticilerinin, Arisdages Kasparyan Kasım 1912'de yeniden seçilen liberal Isdepan Karayan yönetimindeki Cismani Meclis'e girdiği sırada partinin memnuniyetini ifade etmesi buna örnektir.

1911'den beri savaşta olan Osmanlı devleti toplum üzerindeki etkisini aşamalı olarak güçlendirir. Büyük çatışma olması halinde Ermenilerin durumundaki eğretiliği kavrayan Ermeni siyasileri yeni bir karışıklıktan kaçınmak için ellerinden geleni yaparlar. Bütün bu tutumlarının bir sessizlik duvarına çarptığını gören Ermeni partileri[105] son bir eyleme girişir ve Ermenilerin 1908'den 1912'ye kadar olan dönemdeki durumu üzerine bir rapor yayımlarlar. Rapor İTC cephesinde hiçbir etki yaratmaz, Erme-

104. Papazyan, *a.g.e.*, s. 208-210. 21 Mayıs 1912 tarihli Ermeni Milli Meclisi oturumunda Şahrigyan'ın açıklaması şöyledir: "Partimin öz-savunma konusundaki pozisyonu farklıdır. Fakat tarihsel anlarda tek bir iradenin ortaya çıkabileceğini göz önüne alırsak, EDF kendini bu iradenin hizmetine verecektir."

105. Söz konusu olanlar EDF, S. D. Hınçak, Liberal-Demokrat Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak'tır.

niler köşeye sıkışmıştır. Ermeni vilayetlerindeki reformlar sorununun yeniden gündeme gelişi, işte patlak vermeyen bu çatışma bağlamında olur. Fakat EDF sorumluluk üstlenmez, zira Adana krizinden bu yana, taşrada hâlâ belli bir popülaritesi olsa da, İTC ile girdiği ittifakı reddeden başkentin siyasal çevrelerinin gözünde itibarını yitirmiştir. "1912'de İTC rejiminin devrilişine sevinen kişilerin saflığını" belirten Mikayel Varantyan değil midir? "İttihat devrildi, sıra EDF'de" sloganı İstanbul'dan, Tiflis'e söylenip durur.[106] EDF'nin azınlıkta olduğu Ermeni Milli Meclisi'nin 21 Aralık 1912 tarihli oturumu Türkiye Ermenilerinin yaşamında bir dönüm noktasını işaret eder; çünkü o gün vekiller, Isdepan Karayan ve Krikor Zohrab'ın itkisiyle kapalı oturumda Ermeni sorununu, Ermeni katliamlarını önlemek ve Osmanlı yetkililerine baskı yapmak umuduyla, uluslararasılaştırmaya karar verirler. EDF'yi rahatsız eden de tam budur.

Ermeni Milli Meclisi'nin, burada temsil edilen siyasal gruplar tarafından belirlenen tutumu Balkanlar'daki felaketten sonra özerklikçi bir perspektife sahiptir. *Troşag*'ın, kendi kendine "Avrupa'yı uyarmak gerekip gerekmediği"ni soran Mikayel Varantyan'ın kalemiyle ifade ettiği en derin endişeleri bu konudadır: "Fakat Avrupa da biz ardı ardına darbeleri karşılamada hiçbir yaşam belirtisi göstermediğimizden, şikâyetlerimizden bıkmıştır," der Varantyan.[107] EDF açısından, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi komedisine boşu boşuna tekrar başlamak söz konusu değildir. Vahan Papazyan da, Osmanlı devletinin zaaflarından yararlanmayı çok iyi bildiği Avrupa büyükelçiliklerinin elinde alet olmaktan kaçınmak gerektiğini düşünmektedir. Ağustos 1913'te EDF'nin VII. kongresi reform tasarısını onayladığında, durum artık aynı değildir. Artık İstanbul'da diktatörlük hüküm sürmektedir ve Osmanlı imparatorluğu Avrupa'daki etkisini yitirmiştir. Bu, yine de Rostom'u 1914'te itirazını açıklamaktan alıkoymaz. "Şimdi reformcular önem taşıyormuş. İstanbul'daki liderlerimizin kafaları karışmış. Ben misillemelerden, yeni zulümlerden korkuyorum. Bizi Avrupa mı, Rusya mı koruyacak? Bizimkiler Avrupa'yı ve İstanbul'u kışkırtmak yerine, bölgeye, haşaratla mücadele etmeye, köylüleri eğitmeye, onlara karınlarını doyuracak şeyler vermeye gelirlerse; işte o zaman en büyük reformu gerçekleştirmiş ola-

106. *Troşag*, no 7-8, Temmuz-Ağustos 1912.
107. *a.y.*

caklar. Halkımızın barışa, ekmeğe ve elektriğe ihtiyacı vardır. İşte asıl reform budur!"[108]

Doğu Bürosu bu meselede Rusya kampında yer alır. Halbuki Batı yönetimi ileri cephede görünmemeye dikkat etmektedir; zira Ermenistan bürosu gibi o da, Ermeniler hassas noktalara –başta Rusya olmak üzere Avrupalıların reform meselesine bulaştırılması– parmak bastıklarından beri, İTC'nin ve Osmanlı hükümetinin tepkisinden çekinmektedir.[109] Öte yandan EDF müzakereleri yürütmek için oluşturulmuş iki merci –Tiflis'teki Milli Konsey ve Patrikliğe bağlı İstanbul'daki komite– arasındaki olası eşgüdüm eksikliğinden endişe duymaktadır. İstanbul komitesi ilk müracaatlara girişirken, Dr. Hagop Zavaryan (Zavriev) Rus dışişleri bakanı Sazonov'un yanı sıra "Ermenilerin Avrupalılara devrimciler olarak değil kurbanlar olarak gösterilmesi" için her şeyin yapılmasını tavsiye eden İstanbul büyükelçisi ile görüşür.[110]

Kafkasya genel valisi Vorontsov-Daşkov ile yapılan çok sayıda görüşmeden sonra, Ekim 1912'de *Gatoğigos* V. Kevork, Çar Nikola'ya Ermeni sorununun uluslararası kurumların önüne Nisan 1913'te toplanması öngörülen Londra Konferansı'nda konulması için ricada bulunmak üzere Petersburg'a gider. Rusya uluslararasılaştırmayı esas olarak kabul eder. Sultan Abdülhamit ile uzun süre işbirliği yaptıktan sonra Rusya, güneye doğru ilerleyişine devam etmiştir ve bölgesel tutkularını pek gizlememektedir. Balkan Savaşlarıyla Rusya statükoyu bozmuştur. Kafkasya'daki devrimci hareketler nedeniyle yavaşlamış olan iddialı Rusya-Türkiye demiryolu hattı projesi, o sıralar çarı, dışişleri bakanı Lobanov'un tavsiyelerinden kaynaklanan bir baskı politikasına teşvik etmiştir. Alınan ilk önlemlerden biri, tutuklamaların ve sürgünlerin ardından EDF'nin Kafkasya'da dağıtılması olmuştur. Stolipin tarafından 1906'dan beri yürütülen baskı politikası EDF'nin 1911'de Petersburg'da yargılanmasıyla sona erer. Oldukça yumuşak, bağışlayıcı olan hüküm, Kafkasya genel valisi Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya'daki Ermenilere ağırlıklı bir rol bırakma stratejisinden beri çoktan başlamış olan politika değişikliğinin sonucudur. Yeni dışişleri bakanı Sazonov'un atanmasının da kararda göz-

108. Harutyun Kürkçiyan (ed.), *HH Taşnaktsutyan Badmakrutyuni* (ED Federasyonu Tarihyazımı), c. X, Atina, 1992, s. 305.

109. *Troşag*, no: 9-10, Eylül-Ekim 1913.

110. Papazyan, *a.g.e.*, s. 23.

le görülür bir etkisi olur. Sazonov, Rusya'nın Ortadoğu diplomasisindeki Ermeni yanlısı değişimin önemli hazırlayıcısıdır. Sazonov ve Vorontsov-Daşkov ile birlikte Rusya Ermenileri reform konusunun yeniden ortaya çıkacağına ve Ermeni sorununun çözümünün yakın olduğuna inanmışlardır. Vorontsov-Daşkov esas olarak iki adama dayanır: Tiflis'in EDF'ye yakın ılımlı belediye başkanı Aleksandr Khatisyan ve Boğos Nubar Paşa'ya yakın liberal avukat Samson Harutyunyan. Kafkasya Ermenileri ve Rus yetkililer arasındaki müzakereler Balkan Savaşları'nın en yoğun günlerinde gerçekleşir ve Osmanlı devletinin uğradığı bozgunla hızlanır. Rus yetkililer o sıralar Ermenilere Rus diplomasisinin daha sonra desteklemeyi üstleneceği taleplerini açıklamalarını ve genel valinin üç arkadaşı, yazar Hovhannes Tumanyan'ın ve iki EDF yöneticisi Arşag Camalyan ile Nikol Ağbalyan'ın da katılımıyla bir Ermeni Ulusal Kurulu'nun oluşturulmasını önerirler. Petersburg aynı zamanda bazı tutukluları salıverir, Sibirya mahkûmlarına hakları iade edilir ve sansür kaldırılır. Rus-Ermeni işbirliğinin kilit elemanları olarak iki şahsiyet daha ön plana çıkar: Ermeni Ulusal Kurulu ve Rus başkenti arasındaki önemli aracılar olan Dr. Zavaryan ve tarihçi Nigoğayos Atonts (Nicolas Adonts). Bu kurulda azınlıkta olmasına karşın EDF, bölgede sahip olduğu hatırı sayılır silahlı gücüyle diğerlerinden daha az önemli değildir. Rusların gördüğü, partinin artık surat asmadan Russeverliğini ifade ettiğidir. EDF'nin Kafkasya'daki yayın organı *Horizon* (Ufuk), krize üç olası çare görür: *a*. Osmanlı imparatorluğu dağılır ve Ermeni vilayetleri Rus kontrolü altına geçer; *b*. Avrupa Türkiye'yi denetimi altına alır ve Ermeni vilayetleri Rus denetimine geçer; *c*. Ermenilere özerklik verilir fakat Rusya bunun garantör devleti olur. *Horizon*'a göre, "geçmişteki gibi, Türkiye Ermeni halkının kaderi aynıdır: Rusya."[111]

Kafkasya EDF'si reform meselesine fazla gömülmüş görünürken, Osmanlı EDF'sinin faaliyeti, Ermeni Milli Meclisi ile, piskopos Yeğişe Turyan'ın da üyesi olduğu, sekreterliğini Vahan Papazyan'ın yaptığı, Krikoris Balakyan, hukukçu Isdepan Karayan, Cismani Meclis başkanı Voskan Mamigonyan, Levon Demircibaşyan ve Hınçak şefi Hampartzum Boyacıyan'dan oluşan, reformlarla ilgili çalışmak üzere Patriklik tarafından kurulmuş komitenin faaliyetleri çerçevesinde yer alır.[112] Bu faaliyetlerle

111. *Horizon*, no 259, 1912.

112. Krikor Zohrab konseyin üyesi olmasa da çalışmalarda önemli rol oynar.

bağlantılı olarak, EDF Batı Bürosu yöneticileri Papazyan, Simon Zavaryan, Agnuni, Dr. Hagop Zavaryan ve Zartaryan Cismani Meclis tarafından tashih edilen bir reform taslağı hazırlarlar.

Üç yıllık savaştan ötürü zayıflayan Osmanlı imparatorluğunun artık Üçlü İtilaf'ın müdahalesine karşı koyacak imkânları çok azdır. Osmanlı hükümeti yalnızca müzakereleri uzatmayı başarabilir. Hükümetlerin siyasal eğilimine göre reform dosyasına bakış değişir. Liberal Kamil Paşa hükümeti kaygılarından kurtulmak isteyerek büyük devletlerin reformlara kefil olmasını kabul eder, çünkü Abdülhamit örneğini izleyerek büyük devletler arasındaki anlaşmazlıkları körükleyebilmeyi ummaktadır. Mahmut Şevket ve Sait Halim paşalar çok daha uzlaşmaz olduklarını gösterirler. Zorlamaları ve Londra Antlaşması oldu bittisini kabul etmesine karşın Mahmut Şevket Paşa uluslararası ilişkilerde giderek daha fazla yer almaya başlayan Ermeni vilayetlerindeki reformları engellemenin yollarını düşünmektedir. Sait Halim'in kabinesi hemen Ermenilere karşı baskıcı önlemler alır. EDF ve İTC arasındaki her görüşmede imparatorluğun bütünlüğü meselesi tekrar tartışma konusu olur. Böylece, EDF tarafından İTC ile diyaloğu sürdürmekle görevlendirilmiş olan Vartkes ve Agnuni İttihatçılarla görüştüklerinde, İTC yöneticileri taşrada kontrol edilemez misillemelerde bulunma tehdidini savurur. İTC yine de, İttihatçı mebus B. Hallacyan'ın aracılığıyla EDF'yi ikili ilişkilerin kopuşundan beri ilk kez reformlar meselesini tartışmaya davet eder. Görüşme Hallacyan'ın evinde gerçekleşir. Talat, Halil ve Mithat Şükrü, Taşnak temsilcileri Agnuni, Vartkes ve Armen Garo'yu kendi samimiyetleri ve Ruslarla yapılan işbirliğinin tehlikeleri konusunda ikna etmeye çalışırlar. İkinci bir randevu, bir yanda Cemal Paşa'nın ve öteki tarafta İttihatçı liderlerin yakın dostu Vahakn Datevyan,[113] Armen Garo, Agnuni, Vartkes, Hıraç Tiryakyan, Vahan Papazyan'ın katılımıyla Hotel de l'île des Princes'da düzenlenir. Cemal, onlara Ermenilerin tutumunun başarısızlığa mahkûm olduğunu göstermeye gayret eder: "Ruslar için çalışıyorsunuz. Onların maşası oluyorsunuz. Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğü sorununu uyandırdınız. Zor durumdayız. Ermenileri tatmin edemiyoruz. Boğazımızı sıkmak yerine bunu anlamanız gerekiyor. Yabancılar, zaafımızdan yararlanacak. Anlamalısınız ki bunları kabullenmemiz mümkün değildir. Sonuçlar geri dönülmez olabilir."[114]

113. Şehirde olmasına karşın, Vahakn Datevyan Kasım 1910'da Adana Valisi Avni Bey tarafından idama mahkûm edildiğinde, Cemal Paşa arkadaşını kurtarmak için hiçbir şey yapmaz.

114. Papazyan, *a.g.e.*, s. 185-189.

Bunu takip eden görüşmeler –Maliye Nazırı Cavit Bey ile *Azadamard*'ın Paris temsilcisi Parseğ Şahbaz arasındaki ya da Hüseyin Cahit ile Dikran Zaven'inki gibi– Osmanlı otoritelerinin şaşkınlığını gösterir. İttihatçılar belirli bir esneklik gösteriyormuş gibidir. Cavit Bey, hükümetin Ermenileri tatmin etmeye hazırlandığını ve Talat'ın Ermeni illerinde halkın güvenliğini sağlamak için 500 yeni polis memurunun atanmasını onayladığı haberini verir. Aynı esneklik, gelecek seçimlerde uygulanacak mebus dağılımı üzerine yapılan müzakerelerde de görülür. EDF ve İTC arasındaki ilişkilerin bozulmasını ortaya koyan bir belirti olarak, anlaşma doğrudan Talat ve Patriklik bünyesindeki Cismani Meclis tarafından imzalanır. Bu anlaşmayla Ermenilere on altı mebusluk verilir[115] ve bir Ermeni mebusun da Meclis-i Mebusan'ın başkan yardımcılığına getirilmesi kararlaştırılır.[116] İTC'nin en açık unsurlarıyla temaslara devam edilir. Bununla birlikte, EDF yönetimi seçimler sırasında iki parti arasındaki ilişkilerin kopmasına rağmen[117] her gün İttihatçı mebuslarla yan yana olan kendi mebuslarından kuşkulanmaktadır. İTC de Armen Garo'nun Erzurum'dan tekrar seçilmesine karşı çıkar, çünkü onun reform müzakerelerindeki rolü, yerine ondan daha zararsız bir kişiyi, Madatyan'ı seçtirmek için yokluğundan –kendisi Avrupa'dadır– yararlanacak olan dahiliye nazırı Talat'ın hoşuna gitmemektedir.

Ermenilerin çabaları, Dr. Zavaryan'ın Petersburg'a yaptığı ziyaretler gibi, öncelikle Boğos Nubar Paşa'nın Londra'daki girişimleri sayesinde Berlin ve Paris'te verimli olur. Bu arada, borç bulmak üzere Paris'e giden Cavit Bey'in ziyareti fiyaskoyla sonuçlanır. Paris ve Petersburg, kredilerin verilmesini Ermeni sorununun çözümüne bağlayarak İstanbul'a baskı yapar. Tamamen yalnızlaşan İttihatçılar, tutumlarını sertleştirir ve hükümet de Ermeni Milli Meclisi'nin reform komitesine sızmaya çalışır.[118] Hiçbir zaman sonuç vermeyen muğlak vaatlerle yetinmeyen Ermenilerin kararlılığını görmüş olmasına ve Büyük Devletlerin fikrini değiştirmemesine karşın hükümet, Kürtlerin çoğunlukta olduğu elliden fazla mebustan oluşan bir *Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk* grubu kurarak düşmanca önlemleri artırır. Ayrıca Ermeni ürünlerinin ve ticaretinin boykot edilmesiyle ilgili

115. Feroz Ahmad'a göre on dört, *a.g.e.*, s. 155.
116. Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s. 37.
117. *Troşag*, no 9-10, Ekim-Kasım 1913.
118. Papazyan, *a.g.e.*, s. 190-197.

bir kararname yayınlar ve eski patrik Mağakya Ormanyan gibi bazı kimselerle ilişkiye geçerek Cismani Meclis'i devre dışı bırakmaya çalışır. Cismani Meclis'in bu tür bir davete icabet etmemesini istemek üzere kendisine gönderdiği Vahan Papazyan'a Ormanyan'ın cevabı şu olur: "Nereye varmak istediklerini biliyorum. Taşnaklar beni pek iyi anmazlar ama Ermeni kurumlarıyla ters düşmemem ya da gerekli olmayan konulara burnumu sokmamam gerektiğini biliyorum. Henüz aklım yerinde."

Bütün bu başarısızlıklar karşısında Sait Halim ve Talat Avrupalıların güvencesini kabul etmeye razı olurlar, fakat Cavit Bey ya da Bedros Hallacyan'ın genel denetimi altında tüm Anadolu'da gerçekleştirilmek üzere alternatif bir reform tasarısı önerirler. Amaç bellidir: Ermeni sorununu genel bir reform programı dahilinde çözmek. İttihatçı hükümet böylece İngiltere'yi dümen suyuna çekmeyi ve Avrupa'daki koalisyonu bölmeyi umut etmektedir. Agnuni ve Vartkes ile bir görüşme sırasında Talat Ermenileri tehdit eder: "Bizi dinlemeyip yabancılara başvurmaya devam etseniz de bilin ki sonuç aynı olacak; çünkü onları birbirine katmanın bin türlü yolu vardır."[119] Bu tehditkâr tavrı takınan sadece o değildir; Cemal Paşa Aralık 1913'te Vartkes'e "Ermenilerin Avrupa'nın kontrolü konusunda ısrar etmeleri durumunda kendilerinin bunu kabul etmeye mecbur kalacaklarını, fakat söz konusu altı vilayetteki Müslümanların ayaklanmak isteyeceğini ve 300 ila 400 bin Ermeni'nin katledileceğini, Rusların durumdan yararlanarak bu vilayetleri işgal edebileceğini" hatırlatır.[120] Benzer bir tehdit ertesi gün Armen Garo, Sarkis, Mithat Şükrü ve Küçük Kemal arasındaki görüşmede de savrulur. Ermeni heyeti bu tehditlere: "Eğer taşrada en ufak bir olay patlak verirse hemen İstanbul'da terörist eylemlere tekrar başlarız ve hiçbir şeyin güvencesini veremeyiz." diye cevap verir. Rusya'daki yönelim değişikliğinden ve ilişkilerin kopuşundan beri EDF'nin ağırlık merkezi, tekrar kurulan bürosu artan bir önem kazanan *Yergir* olur. Reform sorununun sırf *Yergir* vilayetlerini ilgilendirdiğini bilen EDF yöneticileri, gelecekte vilayetlerin idari özerkliğe kavuşacağını ve bu vilayetlerin başına Ermeni bir yetkilinin getirileceğini düşünürler. Böylece *Yergir*'deki

119. *a.g.e.*, s. 231-236.

120. Armen Garo, "Mer Verçin Hantibumı Talatin Hed" (Talat'la Son Görüşmemiz), *Hayrenik*, I (Aralık 1922), s. 41.

örgütün güçlendirilmesi, öz-savunmasının örgütlenmesi ve hayata geçirilmeleri Muş bölgesinde Rupen'e, Beyazıt'ta Dro'ya, Van'da Aram'a ve Pilos, Rostom gibi diğer militanlara emanet edilir. *Zinfon*,[121] kasaları doldurmak ve karşı koyanları etkisiz hale getirmek için tekrar çalışır duruma konulur.[122] Saldırılar tekrar ortaya çıkar, bazen başarısızlıklarla.[123] İlk olarak, boyutları kaygı verici olan Ermeni göçüne karşı mücadele etmek söz konusudur. Gerçekten de haksızlıkların yeniden şiddetlenmesinden beri on binlerce kişi ülkeyi terk etmiştir.

O sıralarda İstanbul Üçlü İtilaf'ın tasarısına karşı koymak için Almanya ve Avusturya-Macaristan'a bel bağlamaktadır. Bu arada iki blok arasındaki krizde, iç çelişkilerine rağmen –Fransa-İngiltere kampı Rusya'nın Anadolu'yu işgal etmesine karşıdır– avantaj Üçlü İtilaf'tan yana dönmektedir. Ermeniler tarafından telkin edilen reform taslağından yana olan Ruslar, Fransızlar ve İngilizler, benimsenecek formül üzerinde, özellikle de esas güvenceler konusunda birbirlerinden farklı düşünmektedirler. Avusturyalılar ve Almanlar reformların uygulanmasının gözetimini yabancı bir devlete bırakan her türlü girişimi reddeden Türk tasarısını desteklemektedir. 1913 yılı boyunca süren uzun müzakerelerden sonra nihayet Rusya ve Almanya arasında kesin bir anlaşma sağlanır[124] ve sadrazam Sait Halim Paşa, 8 Şubat 1914'te reformlar ve Nisan 1914'te Avrupalı iki genel müfettişin atanmasıyla ilgili kararnameleri imzalamak zorunda kalır.

26 Ocak 1914'teki Rus-Alman anlaşması EDF'yi tatmin etmez,[125] zira Ermeni illerinin iki birime ayrılmasını öngörmektedir. Parti, burada Almanya'nın müdahalesi nedeniyle Osmanlı hükümetine verilmiş bir taviz görür: "Bu, bir özerklik projesiyken, Almanya yüzünden içeriksiz, temelsiz ve cansız bir reform projesi haline geldi."[126] diye yazar *Troşag*. Ermeni-

121. *Zinvoragan Fond*'un (askeri fon) kısaltması.

122. Dasnabédian, *a.g.e.*, s. 96.

123. 31 Mart 1913'te üç militan, Sarkis Kazancıyan, Dikran Mesacıyan, K. Der-Muşeğyan Erzincan'da ellerindeki patlayıcılarla ölü bulunurlar.

124. Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s. 41. Almanlar, Rusların Avrupalı güçlerin kontrolüne ilişkin hüküm konusundaki direncini kırmayı başaramazlar.

125. On bir maddelik plan, Ermeni vilayetlerinin iki bölgeye ayrılmasını, bunların her birine bir Avrupalı müfettişin atanmasını, Ermenilerin yerel yönetime katılmasını, vilayet encümenlerinde üyeliklerin yarısına Ermenilerin getirilmesini öngörür. Bununla birlikte EDF, Ermeni bölgesinin yapay olarak ikiye ayrılması fikrinden pek hoşlanmaz.

126. *Troşag*, no 4, Nisan 1914.

ler, iki müfettişin yardımcıları olarak Rus memurların atanmamasının daha iyi olacağını düşünen Avrupalıları desteklemektedir. Zaten Rusların bu konuda aşırı ısrarcı olmadığı görülür. Yine de müfettiş olarak bir Norveçli'nin ve bir Hollandalı'nın seçilmesi onları hoşnut etmez. Kuşkusuz Ruslar müfettişlerin İngiltere'ye ve Fransa'ya daha az bağlı ülkelerden geleceğini ummuştur. İki Avrupalı'nın seçilişi herkesi hoşnut etmez. Krikor Zohrab, Ermenilerin güvenliği açısından can sıkıcı bir ortaklıktan kaçınma ve Osmanlı hükümetini idare etme konusundaki apaçık kaygısıyla Ermeni çalışma arkadaşlarından ayrı hareket eder. 20 Aralık 1913'te Halil Bey ile yaptığı bir görüşme sırasında kendisine müfettişlerin atanması konusunda bir anlaşma önerilir. Ertesi gün, Patriğin, Isdepan Karayan'ın ve Armen Garo'nun hazır bulunduğu bir buluşmada Zohrab önerinin kabul edilmesi yönünde ısrarcı olduğu halde yaralayıcı bir başarısızlığa uğrar ve o andan itibaren Ermeniler adına olabilecek en kötü şeyden endişe duymaya başlar.[127]

Bunun dışında, Talat, Armen Garo'nun Norveçli müfettiş binbaşı Hoff tarafından kurulan danışmanlar ekibine katılmasını önlemek için baskıları artırır. Armen Garo ile Talat arasındaki son buluşma sırasında, Temmuz 1914'te, dahiliye nazırı Ermeni siyaset adamının Hoff'un yardımcısı olarak genel müfettişmiş gibi davrandığını söyleyerek kendini haklı gösterir. Eski Ermeni mebusun, Talat'ın bu adaylığı kabul etmesi için istifa etme tehdidinde bile bulunan Norveçli subaya yakınlık duyduğu doğrudur. Talat'ın cevabından sonra, birkaç saniyelik sessizlik olur ve Armen Garo kendini kaybederek İTC'nin Turancı sapmasına tedbirsizce saldırır: "Artık iyi yolda değilsiniz. Osmanlı imparatorluğunu kaosa sürüklüyorsunuz. Zaferleriniz yüzünden kendinizi Napolyon ve Bismarck sanıyorsunuz. Bu ülkeyi nereye götüreceğinizi bilmiyorsunuz ama dik kafalılığınızı sürdürüyorsunuz. Kanıtlar mı? Bir süre önce Vramyan'a Kürtleri Türkleştireceğinizi söylemişsiniz. Neyle? Hangi kültürle? Tarihiniz hakkında bilginiz olsaydı böyle ipe sapa gelmez şeylerden bahsetmezdiniz. Yalnızca 500-600 yıldır topraklarımızın üzerinde olduğunuzu, ondan önce başka milletlerin bu topraklardan geçtiğini unutuyorsunuz: Persleri, Romalıları, Arapları, Bizanslıları. Eğer onlar Kürtleri asimile edemediyse bunu siz nasıl başaracaksınız? Geçen yaz üç vilayetimize gittim ve o coğrafyada yalnız üç köp-

127. Krikor Zohrab, "Orakrutyun" (Günce), *Badma-Panasiragan Hantes*, 4 (1990), s. 206, 8 Aralık-21 Aralık 1913.

rü gördüm: İki tanesi eski Ermeni yapısıydı, üçüncüsü Timur'dan kalma. Sizin medeniyetinizin izlerini görmüş değilim. Devletin önemli sorunları konusunda bu denli düşüncesiz olmanız kabul edilebilir şey değil. Reformlar konusunda samimi değilsiniz. Ermeni sorunundan kurtulmak için aldığınız ekonomik ve siyasal önlemlere, yürüttüğünüz Ermenilerden arınma siyasetine inanacağımızı mı sanıyorsunuz? Bizim ulusal bilincimiz öyle gelişkindir ki, niyetinizi gerçekleştirmenizi engelleriz."[128]

Aslında genelde Ermeniler ve özelde EDF reformlar konusundaki başarılarının tadını çıkarırlar açıkça. Fakat bu rahatlama kısa süreli olur, çünkü uluslararası durum hızla kötüleşmektedir. Dünya Savaşı 31 Temmuz 1914'te patlak verir. İki müfettiş, henüz İstanbul'da olan Westenenk ve Van'a gitmiş olan Hoff, arkalarında tehdit altında bir halk bırakarak sınır dışı edilirler. EDF yöneticileri,*Troşag*'ın başlığındaki gibi "bir büyük felaket"[129] beklemektedirler, zira Osmanlı imparatorluğu çatışmaya girerse askeri harekat alanlarından biri de Ermeni vilayetleri olacaktır. EDF'ye göre Osmanlı imparatorluğunun, Balkanlar'daki son çarpışmaların da gösterdiği gibi, Rusya'nın savaş gücüne direnecek yoktur. Osmanlı otoriteleri, Vartkes'in ya da Armen Garo'nun ihtiyat çağrılarını dinlemeksizin Müslüman ahaliyi düşmana karşı fitillemekten geri durmaz.

EDF Temmuz 1914'te Erzurum'da toplanacak VIII. kongresiyle ilgili çağrıyı yaptığında Osmanlı hükümeti açıkça Ermenilerden Rusya'ya karşı işbirliği istediğini bildirir. Talat, kongrenin Erzurum'da toplanmasını kabul ederek esneklik bile gösterdiğini düşünmektedir. Kongre kararları dahiliye nezareti tarafından dikkatle incelenir. Çünkü nezaret, partinin savaş durumunda Ermenilere yurttaşlık görevlerini üstlenmelerini tavsiye eden bir tutum alacağını Armen Garo'nun ağzından daha önceden öğrenmiştir. Bu karardan pek de hoşnut olmayan dahiliye nazırı o sırada "Türkiye'nin artık istediğini yapmakta özgür olduğunu" açıklar.[130]

Rostom, Rupen, Agnuni, Simon Vratsiyan ve Zartaryan'ın ağırlığını koyduğu tartışmalar boyunca çatışma durumunda Ermenilerin nasıl tavır alacağı konusunda üç eğilim açığa çıkar. Türk yanlısı çizgi azınlıkta kalır. Rupen Der-Minasyan Rus ordusuyla savaşmak üzere taburlar oluşturulmasını bile önerir. Fakat konuşması kendisinin tuhaflığına verilir. İtilaf

128. Garo, *a.g.e.*, s. 44.
129. *Troşag*, no 7-8, Temmuz-Ağustos 1914.
130. Papazyan, *a.g.e.*, s. 269-272.

yanlısı akım, Vratsiyan tarafından ironik biçimde "Avrupalılar" diye nitelenen Zartaryan ve Agnuni'nin dahil olduğu entelektüel çevrelerden oluşur.[131] Hamazasp'ın baskısına karşın, kongre Rus komutası altında Ermeni taburlarının kurulması yönünde karar almaz. Erzurum köylerindeki ikametinden derin izler taşıyan Rostom, kendi adına endişesini ifade eder ve şu sözlerle barışı öğütler: "Size yalvarıyorum, beş ila altı yıl barışı elde etmeyi deneyelim, Ermenilerin artık korkusu olmayacaktır." Yirmi sekiz hareketli oturumdan sonra kongre Ermenileri yaşadıkları ülkenin yurttaşlık görevlerini yerine getirmeye çağırır.

Bu yönelim şaşırtıcı değildir. Osmanlı ve Rus imparatorluğundaki Ermeni kentlerinin özerkliği doğrultusundaki bir politikadan yana açık bir tercih belirtmiş olan 1907 programının devamı niteliğindedir. Bu bakımdan şunu belirtelim ki, kongre sonunda Erzurum'a gönderilen Dr. Bahaeddin Şakir ve İTC sözcüsü Naci Bey tarafından dile getirilen, Ermenilere Türk vesayeti altında bir özerklik statüsü tanınacağına dair söze rağmen, Rostom, Agnuni ve Vramyan hükümetin önerisini reddederler, çünkü bu Kafkasya'da bir Ermeni isyanının düzenlenmesini de hedeflemektedir.[132] Ermenilerin bu kesin tutumu, "Bu bir komplo! [Böylesi] kritik bir anda Rusları destekliyor ve hükümetinizi savunmayı reddediyorsunuz. Onun konukseverliğinden yararlandığınızı unutuyorsunuz."[133] diye yazan Baha-

131. Simon Vratsiyan, *Giyanki Uğinerits* (Hayat Yollarında), VI, Beyrut, 1960, s. 228.

132. İTC heyeti Erzurum Kongresi'ne geldiğinde Üçlü İtilaf'ın Fas'tan Kafkaslar'a, oradan Afganistan'a, Müslüman dünyanın ayağa kalkmasına direnemeyeceğini hatırlatır ve ekler: "Başarımız Ermenilerin pozisyonuna bağlı. Eğer bizimle yürürseniz Kafkaslar'ı beraberce paylaşırız: Tiflis, Kutayis, Batum ve Trabzon limanının bir kısmı Gürcistan'a verilir; Bakü, Elizabetpol ve Dağıstan Müslüman bütünlüğüne dahil olur; Erivan, Kars ve Elizabetpol'un doğu kısmı, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleriyle birlikte Ermenistan'ı oluşturur." EDF buna karşın Osmanlı imparatorluğunun Rusya'ya karşı savaşa katılmamasını öğütler ve İTC heyeti görüşmeleri bitirir. Aslında Kafkasya EDF'si İtilaf devletlerinin yanında savaşa girilirse özerk bir Ermenistan'ın elde edilmesinden umutlanabileceğini düşünmektedir. Bu yüzden Tiflis'te her kesimden gelen gönüllüleri toplar. Böylece önce dört, sonra yedi tabur oluşturulur. Diğer taburlar 400 kişiden oluşurken, Antranik'in emrine verilen en önemlisi 1200 kişiden oluşmaktadır. Rusların cesaretlendirdiği Tiflis'teki Ulusal Ermeni Bürosu da 1914 sonunda gönüllü Ermeni taburları toplama insiyatifini alır. Rostom, Dr. Zavaryan, Prens Arğutyan, Armen Garo, A. Kulkhantanyan, Simon Vratsiyan ve Nikol Ağbalyan'dan oluşan özerk bir komitenin kuruluşu da Eylül 1914'tedir. Bu komite taburların Antranik, Vartan, Keri, Hamazasp, Dro, Arğutyan, Heço ve Armen Garo yönetiminde örgütlenmesiyle ilgilenir.

133. *Armenia*, no 29, 16 Şubat 1916.

eddin Şakir'i rahatsız eder. Muş ve Van'daki Taşnak yöneticilerine yapılan benzer bir müracaat da başarısızlıkla sonuçlanır: Ermeniler Osmanlı imparatorluğuna da Rusya'ya da ihanet etmezler. Uzun zaman Ermeni devrimci hareketine karşı çıkmış olan Ruslar ise Rusya Ermenilerinin, vilayetlerini Ermeni sorununun beşiği olan Türkiye'den kurtarmaktan fazlasıyla mutlu olacaklarını tahmin etmektedirler.

Osmanlı imparatorluğunun savaşa girmesi an meselesiyken, Mikayel Varantyan iki ihtimali göz önünde bulundurmaktadır: "Mücadeleden Üçlü İtilaf galip çıkarsa Osmanlı imparatorluğunun parçalanması devam edecektir. Eğer Üçlü İttifak galip gelirse Türkiye Balkanlar'daki, Kafkasya'daki ve Afrika'daki topraklarını geri alacaktır." Osmanlı imparatorluğu kampını seçmiştir bile. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden bir gün sonra, 2 Ağustos 1914'te Sait Halim Paşa ve Alman büyükelçisi Wangenheim arasında gizli bir anlaşma imzalanır. Cavit Bey ve Cemal Paşa işin iç yüzünden haberdar edilmemiştir.

Gelişmelerden kaygı duyan EDF İstanbul yöneticileri Şahrigyan, Khajak, Hıraç, Garo, Vartkes, Paşayan, Mar, Minasyan, Parseğyan, Erzurum kongresinin sonuçlarıyla ilgili bilgileri bile almadan önce, Zohrab'ın da katılımıyla acil bir toplantı yaparlar. Hepsi İTC yöneticilerinin ülkeyi alelacele savaşa sokacağının ve kimsenin onların milliyetçi hırslarını frenleyecek güçte olmadığının farkındadır. Sınır çizgisinin her iki yakasında yerleşik olan Ermenilerin İTC radikalizmi karşısında ağır bir bedel ödeme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu da bilmektedirler. A. Garo, Khajak, Sarkis ve Dr. Paşayan Kafkasya'daki yoldaşları gibi Rusya'da Rus komutası altında Ermeni taburlarının oluşturulmasını istemektedirler. Hıraç, Vartkes, Şahrigyan, Papazyan ve Zohrab ise taburların oluşturulmasının tüm vasiliklerden bağımsız olmasını yeğlerler. Bu ikinci seçeneği Tiflis EDF yöneticilerine sunmakla görevli olan Vahan Papazyan'dır. Bununla birlikte Papazyan Kafkas başkentine geldiğinde taburların oluşturulması için gerekli sözlerin büyük ölçüde kesilmiş, Ruslarla müzakerelerin de başlamış olduğunu tespit eder.[134] Antranik ve Dro yakınlarda beklenirken, Hamazasp, Simon Vratsiyan ve Nikol Ağbalyan askeri bir operasyon düzenlemek üzeredirler. İşte bu şartlarda Vratsiyan Tiflis'e giderek, Jöntürklerin Erzurum'da bulunduğu öneriyi aktarmaya gelmiş olan A. Garo'yu,

134. Papazyan, *a.g.e.*, s. 269-272.

onun Ermeni taburlarının oluşturulmasındaki rolünün –artık mebus olmasa bile– Osmanlı imparatorluğundaki Ermenilerin güvenliğini tehlikeye soktuğunu kanıtlamaya çabalayarak geri dönmesi konusunda onu ikna etmeye çalışır. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın eski Erzurum mebusu Armen Garo'nun kişisel angajmanı yine de kimi çağdaş Türk tarihçileri tarafından genelde Ermenilerin ihanetini kanıtlayarak 1915 kırımının haklı olduğunu göstermekte kullanılan bir olgudur.

Ermenilerin Rus tarafına katılım haberi taşrada yerel sorumluların ve özellikle partinin Van yöneticileri Kaçaznuni ve Aram Manukyan'ın öfkesine neden olur. Üç imparatorluğun sınırına yerleşmiş Van, EDF'nin iletişimi açısından hayati bir kilit noktasıdır. Parti içinde belirli bir etkisi olan Van'daki örgüt Kaçaznuni ve Khaço'yu Tiflis'te *Yergir* militanlarının Petersburg'un çıkarlarına hizmet etmesini reddetmekle görevlendirir. Ayrıca yoldaşlarının dikkatini Dro'nun Tiflis'e giderken kurtulmayı başardığı bir saldırıya uğramış olduğu Beyazıt'ta Hamidiye alaylarının toplanmasına çekerler.

Osmanlı imparatorluğu 1 Kasım 1914'te savaşa girer. Ermeniler kendilerini sınırın her iki yakasında Rus ve Türk çıkarları için birbirlerini öldürmeye hazır bir halde bulur. Osmanlı Ermenilerinin seferberliği hemen hemen her yerde normal bir şekilde cereyan etse de, Taşnak yönetiminin Ermeni gençlerinin askere alınmasını tasvip etmediği Van'da aynı şekilde gelişmez.[135] Partinin kalesi Van, Ermeni ahalisini seferber etmeyi amaçlayan Türk erkânıharbiyesinin hedefi haline gelir. İlk önlemler alınır ve yetkililer EDF militanlarının cepheye gitmesi için baskıları artırırlar. Bu arada Van mebusu Vramyan kentte artan tutuklamalar ve cinayetleri protesto etmek için radikal bir İttihatçı olan Kaymakam Şükrü'nün yanına çıkar. Yine de üç Hınçak tutuklanır ve Taşnak militanı Kalust Aloyan İttihatçılar tarafından vurulur. O zaman bir Taşnak heyeti, onlara emirlerin İstanbul'dan geldiğini ve Hınçak Partisi'nin kısa süre önce gizliliğe dönerek[136] Rusların tarafında çalışma kararı aldığını bildiren valinin huzuruna çıkarlar.

Oysa Jöntürk yönetimi, çoktan Osmanlı ordusundaki Ermeni gençlerini silahsızlandırmaya ve resmen "kamu yararına işlere" tahsis edilmiş as-

135. *a.y.*

136. Gidur, *a.g.e.*, s. 364; Eylül 1913'te Köstence'deki VII. Kongre'de delegeler gizliliğe dönmeye karar verir.

ker-işçi birlikleri olan meşhur Amele Taburları'nda toplamaya başlamıştır. Olaylarda bu taburlardaki askerler soğuktan ya da açlıktan kırılırlar, dahası ücra bölgelerde katledilirler. Aynı dönemde, Ekim 1914'te Türkçülüğün savunucularından biri olan Enver, Ermenilerin ortadan kaldırılmasının *çete*lere bırakılmasını tavsiye eden Dr. Bahaeddin Şakir tarafından denetlenen Teşkilat-ı Mahsusa'yı harekete geçirir. Ocak-Şubat 1915'ten itibaren katliamlar Erzurum ve Kilikya bölgelerinde başlar.

Bu şartlar altında, yurt dışında yerleşmiş önde gelen Ermeniler Üçlü İtilaf'ı Kilikya'ya olabildiğince çabuk çıkarma yapmaya teşvik ederler: Mart 1915'te Mikayel Varantyan Sofya'ya müttefiklerle İskenderun limanına yapılacak bir çıkarmayı müzakere etmeye gider ve onlara bölgede Ermeni milislerinin desteği için söz verir; aynı yılın Nisan ayında, Paris'te yaşayan edebiyatçı Arşag Çobanyan da İngiltere'nin yolunu tutar, ancak o da pek başarılı olamaz.

Van'da Cevdet'in valilik makamına gelmesi Ermeniler üzerindeki baskıyı artırır. Yeni vali öncelikle EDF'nin yerel yöneticilerini ortadan kaldırmaya çalışır. 16 Nisan'da İşkhan ve üç yoldaşı *vali*nin emrindeki Çerkesler tarafından vurulur.[137] Ertesi gün mebus Vramyan, İşkhan'ın ölümüyle ilgili bilgi almaya geldiği sırada vilayet konağında tutuklanır. Aram görevliler tarafından kurulan bir tuzaktan mucize eseri kurtulurken, Vramyan hapse atılır ve ortadan kaldırılır. Aram ve arkadaşları yok etme politikasının hükümetçe artık yürürlüğe konduğu kanaatine vararak 19 Nisan 1915'te "Van İsyanı" adıyla bilinen direnişi başlatırlar. Şehirdeki barikatlar ordu birliklerinin saldırılarını durdururken çevre köylerde on binlerce Ermeni köylüsü katledilir. Bir aylık bir kuşatmanın ardından, Van halkı, çok daha yavaş ilerleyen Rus birliklerinden önce gelen Dro'nun kumanda ettiği taburlar tarafından 19 Mayıs 1915'te kurtarılır. Şehirde 55 000'den fazla ceset bulunur.

Taşranın aksine başkentte göreli bir sükûnet hüküm sürmektedir. Van'dan gelen Ermeni direnişi haberi, hükümet için Ermeni ahalinin "tehcirini" düzenleyen kararnameyi ve 24 Nisan'ı 25 Nisan 1915'e bağlayan gece İstanbul'da önde gelen 250'ye yakın Ermeni'nin tutuklanmasını haklı göstermek için bir bahane oluşturur. Baskınlar ilk olarak EDF çevrelerinin ve diğer önde gelenlerin üstüne çöker: Agnuni, Şahrigyan, Karekin Khajak, Zartaryan, Taniyel Varujan, Siyamanto [Adom Yarcanyan], Sarkis Parseğyan,

137. Vahe Taşçıyan, *İşkhan*, Erivan, 1994.

Hıraç Tiryakyan, Sarkis Minasyan, Dr. Paşayan,Vahakn Datevyan, yaklaşık bir ay sonra da Vartkes ve Krikor Zohrab vs. Yani, İstanbul'un siyasal ve entelektüel sınıfının tamamı. *Azadamard* gazetesinin merkezi titizlikle aranır. Çankırı'daki hücresinde Agnuni'nin gösterdiği şaşkınlık su götürmez bir saflık belirtisidir: "Talat yoldaş buraya getirilmemize nasıl izin verir? Bunu bizim güvenliğimizi sağlamak için mi yaptı acaba?"[138]

Bu tutuklamalar, tarafsız ülkelerin elçiliklerinde (ABD, Bulgaristan ve İtalya) belirli bir kıpırdanma yaratır. Talat Paşa, Amerikalı diplomat Morgenthau'ya Taşnak olmayan tutsakların salıverileceği sözünü verir. Alman büyükelçisi ise "Ermenilerin, Padişah'ın tahta çıkışının yıldönümü olan 27 Nisan'da Babıâli'ye ve diğer devlet dairelerine yönelik saldırılar tasarladığını" iddia eder.

*

Kaderin bir cilvesi, İTC ile ittifakı Aralık 1907'de Paris'te imzalamış olan EDF temsilcisi, zindanında Talat Paşa'dan "yoldaş" diye bahseden kişinin ta kendisidir. Türk siyasal geleneklerine aşina olmayan imzacının bir Rusya Ermenisi olması üzerine çok yazılıp çizilmiştir. Fakat EDF Paris'e Osmanlı imparatorluğu kökenli bir yönetici yollamış olsaydı da sonuç muhtemelen aynı olacaktı. İTC, Türk ve yabancı pek çok önemli şahsiyeti gafil avlamıştır. İş işten geçtikten sonra EDF yöneticilerinin seçiminin doğruluğu sorgulanabilir. İTC ile bir ittifakı onaylamak gerekli miydi? 1900'de, Kristapor Mikayelyan *Heğapokhagan Mıdadzumner* (Devrimci Düşünceler)[139] adlı eserinde Türk unsuruyla birleşmeyi övenlerle bir anlaşma imzalamanın söz konusu olmayacağını yazmaktadır. Partinin stratejisini çizen kişinin konumu 1907-1908'de hâlâ geçerli midir? Besbelli, Meşrutiyet döneminin Taşnak yöneticileri partiyi kuranlarla aynı yaklaşıma sahip değildir. Osmanlı imparatorluğunda Meşrutiyet ilan edildiğinde, devrimci hareketin ilk canlılığı artık yoktur. Adana felaketine kadar ittifak onların gözünde Osmanlı toplumunun arkaizmini yıkmaya dönük karşılıklı istekle aklanır. Adana'dan sonra, İttihatçıların Turan ülküsüne saplanıp kalarak demokratik hedeflerinden vazgeçmeye karar vermiş oldukları yeterince açıktır; halbuki İTC'deki yön değişikliğini kabul etmek-

138. Kersam Aharonyan, *Huşamadyan Medz Yeğerni* (Büyük Felaketin Albümü), Beyrut, 1965, s. 133.

139. Krisdapor Mikayelyan, *Heğapokhagan Mıdadzumner* (Devrimci Düşünceler), *Troşag*, no 8, 1900, burada Damat Mahmut Paşa'nın Ermeni ve Türk devrimcilere yaptığı birlik çağrısına cevap verilir.

te güçlük çeken EDF, Türklere uymayan çözümler önererek üst üste yanlışlar yapar. Rupen Der-Minasyan anılarında bunu bir siyasal hata olarak nitelemekten çekinmez. 1909 anlaşması fazlasıyla geç kalmıştır. Gerçekten de, EDF yönetiminin Babikyan'ın raporuyla 1909'un Mayıs ayından beri İTC'ye yöneltilen ağır suçlamalardan bihaber olması kuşkulu görünmektedir. Zira bütün imparatorlukta tutunmuş olması, Türk yüksek siyaset çevrelerindeki ilişkileri EDF'ye olup bitenler konusunda rahatlıkla haber alma olanağı da sunmaktadır, hatta kimi zaman olay gerçekleşmeden önce.

EDF ile İTC arasındaki ilişkilerin seyrinden çok sayıda hisse çıkarılabilir. Bunlar, her şeyden önce Ermenilerin ve Türklerin karşılıklı siyasi tarihleri açısından önemlidir. O zamana dek bir çok önde gelen Osmanlı Ermenisi iktidarın ayrıcalıklarının tadına bakmış olsa da bir Ermeni örgütü hiçbir zaman, herkese seslenen mesajlara Osmanlı devlet kurumlarıyla böylesi bir işbirliği göstermemiştir. Bu hikâye, Ermenilerin kolektif hafızasında iki ulus arasındaki uzlaşmanın başarısızlığının simgesi olarak durmaktadır. Ayrıca İTC ile ittifak IV. kongrede kabul edilen yeni doktrini ilk olarak hayata geçirmiştir: Ulusal ve toplumsal sorunların bir arada olduğu bir Taşnak köktenciliği. Çarlık polisi tarafından hırpalanmış bu Kafkasya kökenli parti bazı ilerici Türk çevreleriyle ittifakına bir çok umut bağlamıştır. Rus siyasetinin Kafkasya'da yatışması ve Türk milliyetçiliğinin yükselişi 1909'dan itibaren verileri değiştirir. Böylece EDF, kendini çifte yayılmacılığın etkisiyle boğulmuş bulur: Pantürkizm ve Panslavizm.

Akılda tutulması gerekenlerin sonuncusu partinin içinde yetişen EDF yöneticilerinin anlayışıyla ilgilidir. Genel hatlarıyla Taşnak örgütünün özünü iki hassasiyet ifade eder ve bunlar özellikle parti kurumsal yapılarla kaynaştığında ortaya çıkar. Agnuni ya da Vramyan gibi reformcular hep Rusya ile mücadeleyi ve Osmanlı imparatorluğu ile yakınlaşmayı övmüşlerdir; Rupen ya da Rostom gibi devrimciler ise bağımsızlıkçı bir çizgiyi savunmuşlardır. Hatta sinik Rostom EDF İstanbul yöneticilerinin "parlamentarizmini" mahkûm eder.[140] EDF, bu çalışmada incelenen dönemde Jöntürklerle ittifakın ötesinde, kısa tarihinde ilk olarak zamanın gerçekleri ile uyuşmayı dener; fakat çeşitli koşullar altında geri adım atmış olmasına karşın bazen fazlasıyla baskı altında kalmış ya da başkalarını baskı altına almıştır.

140. Kürkçüyan, *HH Taşnaktsutyan Badmakrutyun* (ED Federasyonu Tarihyazımı), s. 307.

FOTOĞRAFLAR

1 ▸ Doğu vilayetlerindeki silahlı Kürt aşiretlerinin yarı-askeri bir düzen içerisinde örgütlenmesiyle oluşturulan Hamidiye Alayları 1891'de Sultan II. Abdülhamit tarafından kuruldu ve o tarihten itibaren yörede yaşayan Ermeniler üzerindeki şiddet baskısı katlanarak arttı.

2 ▸ 14 Ağustos 1896 tarihinde yukarıdaki fotoğrafta görülen bir grup Ermeni fedai Avrupa devletlerinin ilgisini bir süredir Anadolu vilayetlerinde Ermenilere karşı yürütülmekte olan kırımlara çekmek ve hapisteki Ermeni devrimcilerin serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla Karaköy'deki Osmanlı Bankası binasına bir baskın düzenledi. Grup üyeleri başkentteki konsolosluklar aracılığıyla, tutuklanmadan bir Fransız gemisine bindirildiler ve Marsilya'ya götürüldüler. İzleyen günlerde bu defa İstanbul'da yaşayan Ermenilere karşı yoğun şiddet hareketleri yaşandı.

№ 1 (189) XVIII ՏԱՐԻ ՅՈՒՆՒԱՐ 1908

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Revolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅՑ ՅԵՂՇՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

ՄԻՋԿԱՌՈՒՑԱԿԱՆ ԿՈՆՖԼԻՆ

(27-29 դեկտեմբեր 1907)

Ահա հաստատ գործակցութեան մի կարևոր քայլ, դիմադիր և գործօն տարրերի կեդրոնի՛ կերպարանքով, որ երեկ համարւում էր ցնորք, անմարմին ակնկալութիւն, որ այսօր իսկ յուսահատների աչքում՝ ներկայանում է իբրև մի անցողակի, խարխուլ ձեռնարկ, բայց որը չշշփելի փաստ է, մարմնացած, կանգուն հրապարակի վրայ, բնականոն բանալու մի նոր ասրեջրեան Օսմանեան բռնապետութեան տապտման գործում...

Ազատութեան, քէնի ու թշնամանքի կուռքերը, որոնց երկրպագում էին ոչ միայն սուլթանները, տարբրամաները ու վալիները, այլ նոյնիսկ տարիցս ժողովուրդները,— որոնց ոսկորներից և կաղամախներ այդ կուռքերի պատանդները,—երեսուն մէջ են նրանք գլորւում, կործանւում են, և նրանց դիմաց, յիշատախտութեան կարմիր հորիզոնի վրայ, մշուշապատ խորքերից՝ գլուխ է բարձրանում բազդող կուռք, յեղափոխող տարրերի համերաշխութեան կուռքը, մարտական գործակցութեան գրաւիչ արեը, որքա՜ն վառնգաւոր խաւար ոյժերի համար, որքա՜ն տանջի բոլոր թագուհիների և նրանց չբոլապատ համար:

Այդ կենսատու համերաշխութիւնը առաջնեակներում չը ձեռակերտւեց և ոչ էլ որդիները է անհատների անձնական կամեցողութեան. Այնինից առաջ և ամենից շատ նա արտագոյը է այն մարտակա եղբայրակցութեան, որ սկիզբ է առել աբեան և առնչանքի Երկրում, այն խորհրդաւոր մերձեցման, որ ինքը սուլթանական բռնակալը իր ձայրայեղ սարսափներով, և հակառակ իր կամեցողութեան, ներշնչեց կրօնապետ և ազգոյնապետ բռնաւորներ, բայց վշտով, ցաւերով ու ժխտախոհութեամբ շղթայակապ ժողովուրդներին:

Այդ վիշտն ու ժխտախոհութիւնը, այդ համապետականն առաջապանքն ու նախանիքը երկա՜ր, շա՜տ երկա՜ր տեղ: Ազգեր ազատեցին, արդիականութեան գրկից ժողովուրդներ ոտքի էլան, բռնապետներ գլորեցին և միայն սուլթանական կենդրոնի ու փոքր-Ասիական բարձրաւանդակի վրայ անսասան մնաց այն բռնակալութիւնը է իր ցեղի, ամբոխքը պետութեան, զրկանքը մարդկային առրկագրութեան բէժիմ, որ անասնական առարացման և ժամաբեր քաղաքական հաշուեց մի երկիր, որ կոչւած է, թէ՛ իր դիրքով, թէ՛ իր պատրաստած ազգերի կուլտուրական հանգամանքով, քաղաքակրթական նախամարտիկը լինելու մերձաւոր արևելքի մէջ, բայց որը, ատ՛ղ դեռ այսօր ևս ասրիութեան, ազատութեան ու տանջանքի համապատասխանի թաւերաբեմն է ներկայացնում, խաղացումը այն մղոր աշխարհների, որոնց թեթևագոյնը համաժողովրդական լոգն է ու ողբը...

Քաղաքական ապիկարութեան և ապատագլական անգոնացման եզակի պատկեր պիտի ներկայացնէին թիւրքիայի բոլոր ազգերը, շարունակելով ա ն ը լ ի մ ա ր ի ն, և կուռ ա ռ ա ն ձ ի ն ա ն ձ ի ն, շարունակելով հաշտ ժ ա մ ը տանջելիս, և ա ն ա հ շ ա՛ կուռելիս: Երկարամաս տանջանքն և անորոկելի զոհերը, արտ Եըլդըզին և բռնապետութեան, արտ բոլոր ազգերի՝ մանաւանդ նրանց կռմից, որոնք բաղդի և ըմբռստացման նախամարտիկները եղան, բայց արին աչքերը, թոմաֆեցին անհամակրութեան փոշին, կամուրջներ գցեցին երեկոան թշնամի տարրերի միջև, և հակայարին նրանց այն տարրական ճշմարտութիւնը, որ մ ի ա տ ե ղ ա ն չ ո ղ ն ե ր ը պէտք է մ ի ա տ ե ղ կ ռ ւ ե ն, հասկացին, որ մեր գաւառանութիւն է մի եղբոր համար՝ համբուրել այն եաթաղանը, որով մեզ եղբայրն է յօշոտուած, պատճել այն արիւնոտ ձեռքը, որը հազարաւոր հարևանի արիւնով է ներկուած...

Ու այդ հրամայական ճշմարտութեան առջև պէտք է գլուխ խոնարհեցնեն կրօնական առելութիւնները բորբոքուած սե ոյժերի շնչով, ազգայնական թշնամութիւնները գրգռուած անարգ բէժիմի վարպետների

3 ▸ Abdülhamit istibdadına karşı mücadele eden Osmanlı muhalifleri Taşnaktsutyun ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti önderliğinde 27-29 Aralık 1907'de Paris'te bir kongre topladı. Taşnaktsutyun'un Cenevre'deki yayın organı *Troşag* (Bayrak) Ocak 1908 sayısında bu kongreyi ilk sayfadan "Miçgusagtsayin Gonkren" (Partilerarası Kongre) başlığı altında coşkulu bir yazıyla duyuruyordu. Kongreye Makedonyalı devrimci örgütler ve Devrimci Hınçak Partisi katılmamıştı.

4 ▸ İkinci Meşrutiyet'in ilanı pek çok Osmanlı kentinde coşkulu toplantılarla kutlandı. Merzifon'daki kutlamalar sırasında çekilen bu fotoğraf belki de o günlerden kalanlar arasında en çok bilineni. Pankartlarda Jöntürk Devrimi'nin ilkeleri Türkçe ve Ermenice yazılıyor: "Hürriyet, Adalet, Müsavat" "*Azadutyun, Artarutyun, Havasarutyun.*"

5 ▸ Meşrutiyet'in ilk günlerindeki kutlamalarda en çok vurgulananlardan biri Osmanlı halkları arasındaki eşitlik ve kardeşlikti. İstanbul'daki gösterilerden birinde Galatasaray Lisesi önündeki kalabalık Hıristiyan bir din adamının nutkunu dinliyor.
6 ▸ Beyoğlu Balıkpazarı'nda bugün de ayakta olan Surp Yerrortutyun kilisesi önünde çocukların ve kadınların da yer aldığı bir kutlama korteji.

7 ▸ Meclis-i Mebusan seçimleri için propaganda çalışmaları 1908'in Eylül ayıyla hız kazandı ve Kasım-Aralık aylarında seçimler yapıldı. Galatasaray Lisesi bahçesindeki bu seçim sandığının başında din adamları var. "Galatasaray Seçim Sandığı" yazısı ise üç dilde: Türkçe, Rumca, Ermenice.

8 ▸ Meclis-i Mebusan'ın açılış töreninden bir sahne (17 Aralık 1908, küçük fotoğraf).
9 ▸ Mebuslar toplu halde (1912). 1908-1912 arasındaki ilk meclis döneminde Van mebusluğu yapan Vahan Papazyan, *İm Huşeris* (Anılarım) adlı kitabında ilk dönemde mebusların % 30'unun din adamı, % 30'unun büyük toprak sahibi, % 20'sinin memur, %10'unun serbest meslek sahibi olduğunu kaydeder.

10 ▸ İstanbul mebusu Krikor Zohrab'ın üçüncü devre-i intihabiyeye (1330/1914 - 1334/1918 seçim dönemi) ait Meclis-i Mebusan-ı Osmani kartı. Yetenekli bir yazar ve hukukçu olan Zohrab 1908, 1912 ve 1914'te üç defa İstanbul mebusu seçildi ve pek çok farklı konuda çalışmalar yürüttüğü Meclis'te en faal mebuslardan biri oldu. Osmanlıcılık siyasetini ve Ermeni siyasi partilerinin İttihat ve Terakki ile birlikte hareket etmesini savunan Zohrab, Mayıs 1915'te Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan ile birlikte tutuklanıp, önce Konya'ya, ardından Adana ve Halep'e gönderildi. Diyarbakır Harp Divanı'na sevk edilirken, Urfa yakınlarında, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olarak çalışan bir çete tarafından öldürüldü.
Bu olaya dair ayrıntıları Ahmet Rıfat (Altınay) *İki Komite İki Kıtâl*, Falih Rıfkı Atay *Zeytindağı* adlı eserlerinde aktarır.

11 ▸ İstanbul mebusu
Krikor Zohrab

12 ▸ İstanbul mebusu
Bedros Hallacyan

13 ▸ Tekirdağ mebusu
Hagop Babikyan

14 ▸ Tekirdağ mebusu
Hagop Boyacıyan

15 ▸ Erzurum mebusu
Vartkes Serengülyan (Hovhannes)

16 ▸ Erzurum mebusu
Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo)

17 ▸ Van mebusu
Dr. Vahan Papazyan (Goms)

18 ▸ Muş mebusu
Keğam Der-Garabedyan (Dadrag, Asoğig)

19 ▸ Sivas mebusu
Dr. Nazaret Dağavaryan

20 ▸ Kozan mebusu
Hampartzum Boyacıyan (Murad)

21 ▸ Halep mebusu
Artin Boşgezenyan

22-23 ▸ İTC'nin dört önemli siması. Talat (sol başta), Halil (Menteşe, soldan üçüncü), Enver (sağ başta) ve Cemal (küçük fotoğraf). İTC Jöntürk Devrimi'nin ilk dönemlerinde iktidarı tek başına ele alacak gücü kendinde bulamamış, ancak özellikle Ocak 1913'teki Babıâli baskınından sonra hızla bir tek parti rejimi kurma yoluna girmişti. İTC'nin lider kadrosu bu tarihten sonra asker ya da siyasetçi olarak ülkenin ve halkın kaderini neredeyse tek başlarına çizdiler. Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Tehciri Osmanlı halkları için büyük bir yıkım oldu. Savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının ardından 2 Kasım 1918'de yurtdışına kaçan liderlerden Talat Paşa 1921'de Berlin'de Soğomon Teğleryan tarafından öldürüldü, Cemal Paşa 1922'de Tiflis'te muhtemelen Rus gizli servisi tarafından örgütlenmiş bir suikaste uğradı, Enver Paşa Türkistan'a bağımsızlığını kazandırmak için Kızıl Ordu'yla savaşırken 1922'de Buhara'da öldü. İstanbul'da kalıp 1919'da İngilizler tarafından Malta'ya sürülen Halil Bey 1922'de Türkiye'ye döndü, 1931'den 1946'da ölümüne dek İzmir milletvekilliği yaptı.

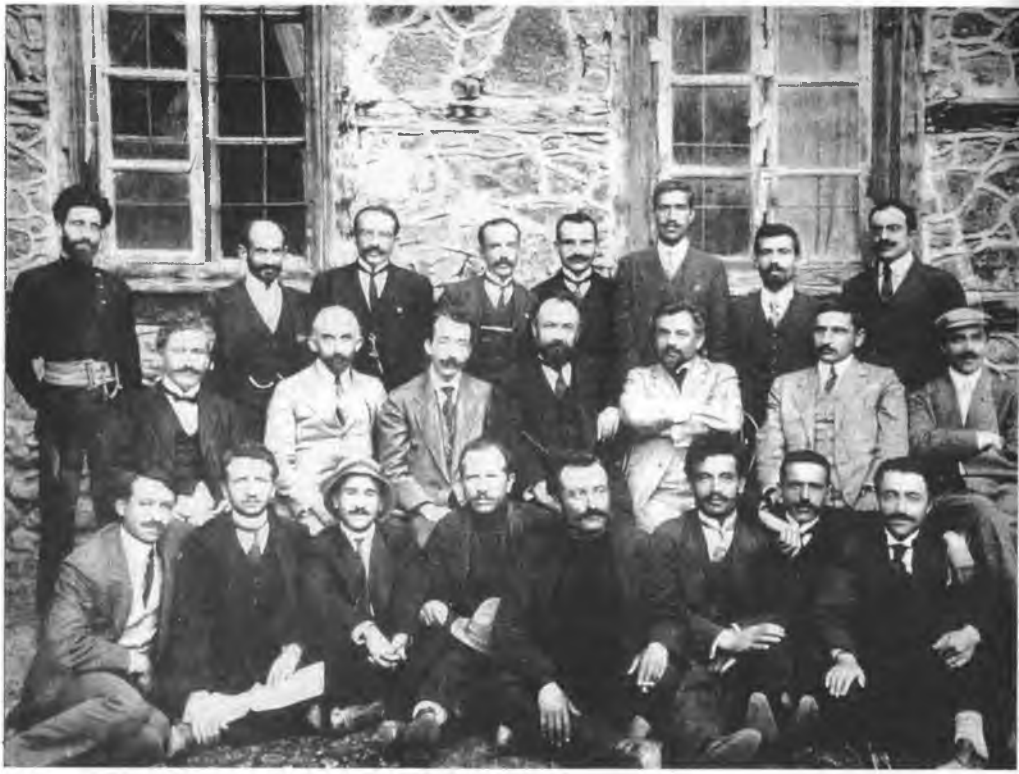
24 ▸ 31 Mart 1909'daki karşı devrim girişimini bastıran Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa muzaffer bir şekilde İstanbul'a girerken Adana ve civarındaki Ermeniler bir katliamla karşı karşıyaydı.
25 ▸ Adana'nın harabe haline gelmiş Ermeni mahallesi ve Ermeni Katolik okulu.
26 ▸ Tarsus'ta çadırlara sığınmış Ermeni göçmenler.
Adana olayları sırasında Cemal Paşa'nın anılarına göre 17 000 Ermeni ve 1500 Müslüman, Meclis-i Mebusan tarafından teftiş göreviyle bölgeye gönderilen heyetin başkanı İttihatçı Tekirdağ mebus Hagop Babikyan'ın raporuna göre ise 21 000 Ermeni öldürülmüştü.

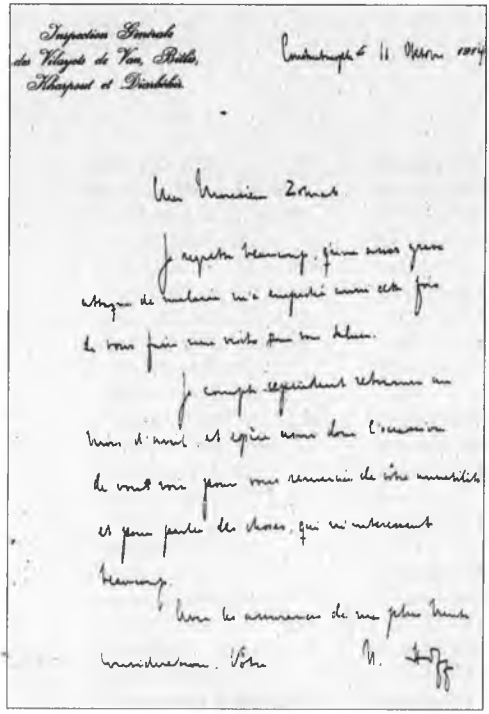

27 ▸ Taşnak partisi 1908-1912 arasında genel olarak İTC ile siyasal ittifak halindeydi ve yöneticileri İttihatçılarla iyi ilişkiler geliştirmişlerdi. O günlerde Alemdağ'da çekilmiş bir fotoğrafta (sağ baştan) Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Hüseyin Cahit (Yalçın), maliye nazırı Cavit Bey, nafıa nazırı Bedros Hallacyan, Bestekâr Bimen Şen (Der Ğazaryan) ve kimliği bilinmeyen bir kişi.

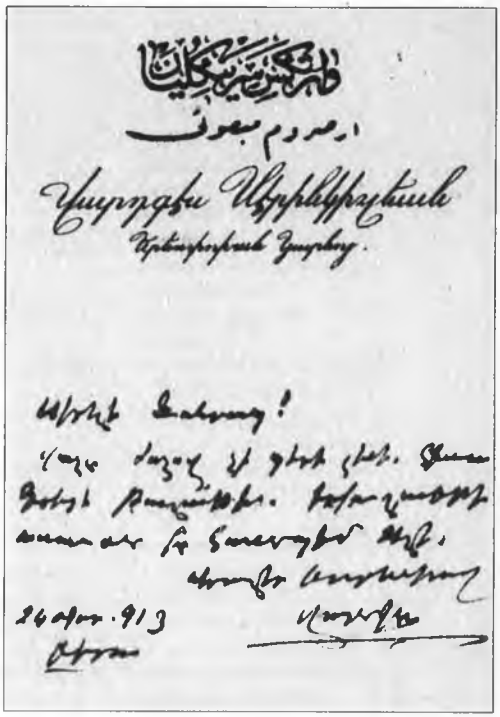
28 ▸ 1913'te Ermeni vilayetlerinde yapılacak reformlar hakkındaki görüşmeler sırasında ilişkiler gerildi. İttihatçılar reformları büyük devletlerin müdahalesi olmadan gerçekleştirmek gerektiğini savunurken, Ermeni tarafı o güne dek tutulmayan vaatleri gerekçe göstererek yabancı garantisini şart koşuyordu. 1914'ün Şubat ayında Osmanlı ve Rus devletleri arasında reform anlaşması imzalandı, ancak aynı yılın Ağustos ayında çıkan Dünya Savaşı, Ekim ayı sonunda Osmanlı devletinin savaşa Almanların yanında girmesiyle taraflar arasındaki siyasi görüşmeler kopma noktasına geldi. Fotoğraf Kasım 1914'te Cihat'ın ilan edildiği töreni gösteriyor.

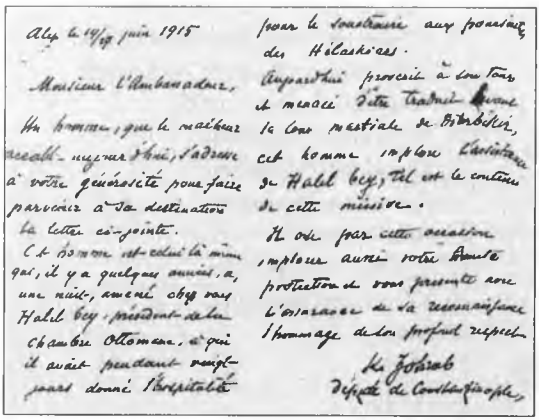
29 ▸ Taşnakların Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan VIII. kongresine İTC temsilcileri Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi beyler de katıldılar ve Taşnaklara savaşta Kafkasya'daki örgütleri aracılığıyla Ruslara karşı bir isyan örgütleme teklifinde bulundular; teklif katılımcılar tarafından reddedildi. Taşnak partisi kongre sonrasında Osmanlı topraklarındaki ve Rusya'daki Ermenileri vatandaşı oldukları devletlere karşı sorumluluklarını yerine getirme çağrısında bulundu.
Kongrenin katılımcıları bir arada: (soldan sağa, üst sıra) Vahan Minakhoryan, Ardaşes Kavafyan, Manas Baloyan, Armenak Okhigyan, Vahe Tokacıyan, A. İncecikyan, H. Hovhannisyan, Vartazar Takesyan; (orta sıra) Hamazasb Sırvantzdiyants, Mardiros Harutyunyan, Rupen Zartaryan, Rosdom, Yervant Agnuni, Simon Vratsiyan, Ardaşes Hanımyan; (alt sıra) Vahan Hüsisyan, Maruke Marancıyan, Dikran Khaçikyan, Şah Armen, Rupen Der-Minasyan, Vahan Vartanyan, Hovhannes Poladyan, Mihran Terlemezyan.

30 ▸ Şubat 1914'te imzalanan reform antlaşması gereğince "Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır Genel Müfettişliği" görevine atanan Norveçli binbaşı Nikola Hoff Dünya Savaşı başlayınca geri dönmek zorunda kalmıştı. Hoff'un Krikor Zohrab'a yazdığı 11 Ekim 1914 tarihli veda mektubu.

31 ▸ Vartkes Serengülyan'ın Krikor Zohrab'a gönderdiği Ermenice bir not: "Sevgili Zohrab! Yarın toplantı olmayacak. Talat'a şimdi yazdım. Pazartesi sabahı sana uğrarım. Sevgi dolu selamlar. Vartkes. 24 Ağustos 1913, Pera." Kâğıdın antetinde Türkçe ve Ermenice "Vartkes Serengülyan Erzurum (Erm. Garin) mebusu" ibaresi görülüyor.

32 ▸ Krikor Zohrab'ın İstanbul'daki Alman elçisi Westenenk'e Halep'ten gönderdiği 14/27 Haziran 1915 tarihli mektup. Zohrab burada, 31 Mart olayları sırasında asi askerlerin takibinden evinde saklayarak kurtardığı Halil Bey'in (Menteşe) Alman elçiliğine sığınmasını sağladığını hatırlatarak elçinin kendisini tehcirden ve divan-ı harpte yargılanmaktan kurtarması için ricada bulunuyor.

Fotoğraf Kaynakları

1. Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans L'Empire Ottoman*, Paris, ARHIS, 2001.
2. Kévorkian-Paboudjian.
3. Aras Yayıncılık.
4. Yves Ternon-J. C. Kebabdjian, *Armenie 1900*, Editions Astrid, Paris, 1979.
5. Ternon-Kebabdjian.
6. Ternon-Kebabdjian.
7. Kévorkian-Paboudjian.
8. Kévorkian-Paboudjian.
9. *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1998, sayı 56.
10. *Nayiri*, Mayıs 1975.
11-21. *Osmanlı Meclis-i Mebusan Albümü 1324-1328* [1908-1912].
22. Kévorkian-Paboudjian (büyük fotoğraf).
23. *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
24. Kévorkian-Paboudjian.
25. Kévorkian-Paboudjian.
26. Kévorkian-Paboudjian.
27. Aras Yayıncılık.
28. Kévorkian-Paboudjian.
29. Kévorkian-Paboudjian.
30. *Nayiri*.
31. *Nayiri*.
32. *Nayiri*.

Dizin

ABD 160, 207
Abdülaziz Mecdi 88, 92
Abdülhamit II. 13, 16, 17, 19, 22, 24-26, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 43, 53, 57, 58, 60, 62, 63, 67, 73, 79,102, 145, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 158, 160, 163, 166, 168, 170, 172, 173, 188, 192, 195, 197
Adana 61, 63-69, 71, 72, 85, 129, 133, 148, 168-176, 178-181, 194, 207
Adana Olayları 63, 72, 73, 75, 85, 86
Adapazarı 167
Adil Bey 173
Adom bkz Şahrigyan, Harutyun
Afrika 204
Agnuni, [Yervant] (Malumyan, Khaçadur) 24, 39, 52, 83, 126, 132, 148-150, 156, 158, 161, 166, 167, 179, 180, 190, 197, 199, 202, 203, 206-208
Ağbalyan, Nikol 196, 204
Ağinbaşyan, Aram 120
Ahali Fırkası 88, 92, 94
Aharonyan, Avedis 18, 39, 157
Ahmad, Feroz 27
Ahmet Agayef bkz. Ağaoğlu, Ahmet
Ağaoğlu (Agayef), Ahmet 111, 183
Ahmet Nesimi 183
Ahmet Niyazi Bey (Kolağası) 27
Ahmet Rıza 15-19, 21, 23, 24, 40, 41, 59, 103, 147, 153, 163, 165, 184
Ahrar Fırkası 44, 50, 52, 53, 57, 58, 78, 88, 92, 94, 162, 164, 165, 178
Akçam, Taner 28
Akçura, Yusuf 56, 91, 183, 187
Akdeniz 123, 163
Ali (Kör) 164
Ali Fethi 183
Ali Hüseyinzade 183
Aliyev, G. Z. 93
Alman(lar) 81, 115, 116, 123, 125, 182, 188, 200, 204, 207
Almanya 124, 131, 168, 200, 204
Aloyan, Kalust 205
Amele Taburları 205
Amerika(lı/n) 48, 163, 207
Anadolu 22, 28, 37, 87, 125, 128, 146, 165, 171, 199, 200
Anayasal (*Sahmanatragan*) Ramgavar Partisi 38, 45-49, 83, 84, 116, 130, 134
Anayasal Ramgavarlar 47, 48, 53, 75, 84, 85, 115, 129
Ankara 162
Antant Devletleri 132
Antranik 109, 148, 158, 180, 189-191, 204
Arabistan 89
Aram 38, 62,153, 159-161, 200, 206
Aramyan 74
Arap(lar) 25, 53, 78, 79, 97, 128, 155, 163, 181, 184, 191, 201
Arap-Osmanlı Kardeşliği 79
Ardzıruni 41, 60
Arif Bey 154
Arif Hikmet Paşa 62
Armen Garo bkz. Pastırmacıyan, Karekin
Armenagan Partisi 13, 23, 32, 45
Armenya (Ermenistan) 24
Arnavut(lar) 22, 25, 28, 53, 60, 62, 73, 93, 153, 158, 163, 184
Arnavutluk 20, 107, 168, 184
Arzuyan, Aleksan (Vahe) 48
Asım Efendi 59
Aslanyan (Dr.) 162
Asya 109, 115
Aşkhadank (Emek) 67
Atıf Rıza 183
Atonts (Adonts), Nigoğayos (Nicolas) 196
Avcıoğlu, Doğan 28
Avetyan, M. 121
Avrupa(lı/lar) 15, 17, 19, 22, 29, 37, 46, 61, 67, 108, 109, 116, 120, 122, 125-128, 150, 156, 159, 160, 163, 164, 167, 172, 184-188, 192, 194-196, 198-202
Avusturya-Macaristan imparatorluğu 27, 107, 124, 164, 168, 200
Avusturyalılar 200
Ayastefanos [Yeşilköy] 167
Aydemir, Şevket Süreyya 26
Azadamard (Özgürlük Kavgası) 55, 80, 177, 186, 189, 198, 207
Azarig 165
Azerbaycan(lı) 132, 146, 160
Azeri Türkçesi 161
Azeri(ler) 132, 183
Azk (Ulus) 45

Babıâli 15, 54, 110-114, 122, 151, 182, 185, 188, 207
Babıâli Baskını 113-115
Babikyan, Hagop 54, 66, 162, 172-174, 208
Bahaeddin Şakir (Dr.) 23, 31, 42, 65, 132, 183, 203, 204, 206
Balakyan, Krikoris 196
Balıklı 150
Balkan Birliği 107-109, 112, 189
Balkan Savaş(ları) 63, 77, 80-82, 86, 101, 106-110, 112, 114-116, 122, 124, 186-188, 193, 195, 196
Balkanlar 20, 22, 27, 62, 79, 85, 107-111, 112, 119,

122, 128, 155, 160, 164, 181, 189-191, 194, 202, 204
Banoğlu, Niyazi Ahmet 123
Bardizag [Bahçecik] 167
Bartevyan, Suren 40
Batı Avrupa 48
Batı Bürosu (Taşnaktsutyun) 71, 100, 105, 148,188, 197
Batı Ermenileri 13-15, 33, 40, 48, 69
Batı Ermenistan 13, 20, 23, 25, 32, 33, 45, 69, 81
Batıcılık 183
Batılılaşma 57
Bedikyan, Asadur 191
Bergfeld 115
Berkes, Niyazi 91
Berlin 198
Berlin Anlaşması 107, 122, 194
Berlin Kongresi 15, 19
Beyazıt 113, 199, 205
1860 Ermeni Anayasası 46
1876 Anayasası 147, 151
1902 Kongresi 94
1907 Paris Kongresi 25, 26, 31, 34
1908 Devrimi bkz. Jöntürk Devrimi
Biret Bey 92
Birinci Dünya Savaşı 13, 77, 116, 124, 130, 131, 145, 148, 179, 192, 202
Bismarck 201
Bitlis 37, 39, 52, 128, 160, 161, 170
Bizanslılar 201
Bodrum 153
Boğos Nubar Paşa 122, 125, 126, 196, 198
Boğosyan, Nikol bkz. İşkhan
Bosna-Hersek 164
Boyacıyan, Hampartzum (Medzn Murad) 31, 41-44, 54, 60, 65, 74, 75, 120, 161, 162, 172, 196
Bozkurt, Gülnihal 44
Bulgar Sosyal Demokrat Partisi 162
Bulgar(lar) 22, 28, 29, 37, 53, 55, 60, 69, 78-80, 83, 93, 94, 107, 109, 111, 112, 155, 162, 163, 191-193
Bulgaristan 26, 107-109, 112, 164, 190, 207
Bursa 21
Büyük Britanya 123
Büyük Devletler 147, 150, 198

Camalyan, Arşag 196
Cami 88
Canbulat, İsmail 21
Cavit Bey 67, 101, 103, 106, 176, 181-183, 185, 198, 199, 204
Cemal (Bey/Paşa) 114, 120, 121, 150, 166, 167, 176, 191, 197, 199, 204
Cemiyetler Kanunu 79, 176, 177
Cenevre 16, 118, 149, 156, 184
Cevdet Bey (Adana valisi) 64, 172
Cevdet Bey (Van valisi) 160, 206
Chester 163
Chira adası 153
Cismani (Siyasi) Meclis 152, 188, 193, 196, 198, 199
Cizvitler 65
Contanson, Ludwig de 67

Çanakkale Boğazı 184
Çankırı 207
Çapanoğlu, Süleyman 29
Çark, Y. G. 54
Çatak bkz. Şadakh
Çatalca 111, 167
Çerkes(ler) 79, 113, 128, 161, 206
Çizmeciyan, Manuk 83
Çobanyan, Arşag 206

Dadrag 154
Dağavaryan, Nazaret (Dr.) 54, 162, 163, 171, 172
Damadyan, Mihran 46, 47
Danişmend, İsmail Hami 62
Daron bkz. Muş
Darülfünun 112
Datevyan, Vahakn 166, 197, 207
Demircibaşyan, Levon 196
Der-Garabedyan, Keğam 162, 163
Der-Minasyan, Rupen 39, 148, 149, 154, 157-159, 166-169, 175, 179-181, 190, 199, 202, 208
Der-Tavityan (Dr.) 157
Derderyan 60
Derviş Vahdeti 57
Devrimci Hınçak Partisi 15, 18, 20, 23, 25, 26, 38-41, 52, 53, 60, 74, 133
Dıraç 62
Dicle 164, 182
Dikranagerd bkz Diyarbakır
Diyarbakır 48, 154, 160, 170
Doğu Akdeniz 170
Doğu Anadolu 22, 53
Doğu Bürosu (Taşnaktsutyun) 156, 178, 195
Doğu Ermenistan 13, 14, 20, 83, 132
Dro 200, 204-206
Duru, Kâzım Nami 21, 89, 90

Eçmiyadzin 47, 122
EDF bkz. Taşnaktsutyun
"EDF'nin Türkiye'deki Politikası" 186
Edirne 112, 192, 193
Edward 27
Edwin Pears 55, 69
Ege 184
Emrullah 183
Enver (Bey, Paşa) 21, 28, 29, 42, 62, 113, 114, 120, 121, 176, 191, 206
Ermeni Devrimci Federasyonu bkz. Taşnaktsutyun
Ermeni Milli Meclisi 47, 83, 123, 124, 152, 168, 173, 174, 177, 185, 188, 194, 198
Ermeni Patrikliği 47, 72, 83, 95, 122, 123, 125, 128, 152, 176, 193, 195, 196, 198
Ermeni-Katolik 81
Ermeni-Protestan 81
Ermenice 48, 55, 59, 193
Ermenistan 13, 67, 123, 125, 195, 203
Erzurum 21, 22, 30, 37, 39, 82, 131, 132, 158, 160-162, 175, 193, 198, 202-206

Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesine Dair Kanun 79
Eyüp Sabri 183, 184

Faik Bey 172
Fenerciyan, Levon 191
Ferhat 153
Ferit Mahmut Paşa 153
Ferit Paşa 29, 92, 165 182, 185
Feyiz Bey 154
Fırat 182
Filibe 191
Filistin Sosyal Demokrat Partisi bkz. Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi
Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi 108, 190
Fransa 123, 124, 182, 183, 200, 201
Fransız Devrimi 156
Fransız(lar) 132, 151, 200
Fransızca 55, 156
Fuat Bey (Çerkes) 161
Fuat Bey 66

Gabidullin, H. Z. 102
Gaspıralı, İsmail 91, 183
Gatoğigos 47, 83, 122, 126
Gazi Muhtar (Paşa) 185, 191
Genç Osmanlılar 21
Giragosyan (Kirakossian), J. 82, 94
Girit 164
Girs 124, 127
Gordlevski, N. N. 109
Gorün 154
Govinyan, Şavarş 46
Gökalp, Ziya 88-91, 114, 183, 184
Gurko-Kryajin 50
Gürcü 132
Gürün, Kâmuran 63

Hacı Adil 184
Hacın [Saimbeyli] 65
Hafız Hakkı 113
Hakkı (Sapancalı) 113
Hakkı Paşa 97, 111, 164
Halaskâr Zabitân 185
Halaskârân 96, 101, 102
Halep 161
Halil Bey [Menteşe] 111, 126, 165, 166, 197, 201
Hallacyan, Bedros 54, 111, 125, 126, 162, 164, 166, 192, 197, 199
Hamazasp 203, 204
Hamidiye Alayları 38, 71, 177, 205
Haraç (İleri) 186
Hareket Ordusu 60-62, 73, 78, 88
Harput (Kharpert) 48, 170
Harutyunyan, Samson 196
Hasan Bey 96
Hasan Fehmi 58, 165
Hayrenik (Vatan) 24
Hayri 184
Heğapokhagan Mıdadzumner (Devrimci Düşünceler) 207
Hınçak Partisi 16, 23, 41, 53, 67, 84, 100, 103, 121, 155, 205
Hınçak(lar) 16, 22, 23, 31, 32, 37, 38, 41, 42, 44, 53, 60, 61, 64, 67, 72-75, 84, 86, 87, 92, 94-97, 100, 103, 104, 109, 121, 125, 131, 133, 155, 162, 172-174, 184, 196, 205
Hırimyan *Hayrig* , [Mıgırdiç] 163
Hıristiyan 27, 28, 33, 51-55, 58, 59, 61, 62, 64, 71, 76, 78, 80, 83, 98, 103, 108, 109, 111, 126, 151, 155, 156, 158, 162, 164, 171, 176, 184, 185
HİF bkz. Hürriyet ve İtilaf Fırkası
Hilmi (Kolağası) 96
Hilmi Bey (Tunalı) 16, 112, 132
Hilmi Paşa bkz. Hüseyin Hilmi Paşa
Hindistan 182
Hizb-i Cedid 88, 92, 94, 100
Hizb-i Terakki 88, 100
Hoff 201, 202
Hollandalı 201
Horizon (Ufuk) 196
Hotel de l'île des Princes 197
Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) 92-96, 101-104, 106, 107, 111-113, 115, 116, 120, 133, 134, 185
Hüseyin Cahit [Yalçın] 54, 57, 104, 198
Hüseyin Hilmi Paşa 59, 77, 164, 168, 171, 175, 176, 181, 182
Hüseyin Kadri 153
Hüseyin Kazım Bey 111
Hüseyin Paşa 38
Hüseyinzade Ali 89, 183
Hüsnü 96

Iğdır 116
Ispartal[yan], Isdepan 162, 163

İbrahim Aşkî (Miralay) 96
İbrahim Bey 111
İbrahim Paşa 160
İkdam 44, 58
İm Huşeris (Anılarım) 189
İngiliz(ler) 27, 65, 200
İngilizsever 191
İngiltere 124, 182, 188-201, 206
İntihap Kanunu 52
İoakim 54
İpekyan, Kaspar 167
İran 69, 70, 146, 160, 163, 180
İsahakyan, Avedik 157
İskenderiye 47
İskenderun 163, 206
İslam 62, 165, 176, 184
İslamcılık 183, 188
İsmail (Gümülcineli) 92
İsmail Bey 120
İsmail Hakkı Paşa 92
İsmail Kemal 19
İsmail Mahir 21
İsmail Safa 174
İstanbul 18, 29, 33, 39, 40-42, 44, 47, 48, 52, 54, 57, 59-61, 63, 64, 69, 71, 73-75, 78, 79, 82, 88, 99, 100, 104, 107, 111, 114, 116, 120, 121, 123, 124, 127, 129, 131, 150, 155-157, 159, 161, 162, 165-167, 170, 172, 173, 178, 179, 182, 183, 185, 187, 191, 193-195, 198-200, 202, 204-208
İsviçre 181

İşkhan 38, 39, 52, 67, 132, 158, 160, 161, 206
İtalya 97, 100, 107, 124, 155, 183, 207
İTC bkz. İttihat ve Terakki
İtidal 174
İtilaf devletleri 124
İtilafçı(lar) 92, 93, 96, 97, 102-104
İttifak devletleri 131
İttihat ve Terakki (Cemiyeti, Fırkası, Komitesi, Partisi) 22, 24, 29, 30, 34, 36-38, 42, 50-68, 70-73, 75-79, 81-83, 86-90, 92-101, 103-106, 110-121, 123, 125-134, 145-165, 167-170, 172-195, 197, 198, 201, 203-205, 207, 208
İttihat-ı Muhammedi 57, 59, 165
İttihatçı(lar) 30, 31, 33, 36-38, 40-42, 44, 48-57, 59-62, 65, 67-69, 72, 73, 76-78, 81, 82, 85-88, 91-93, 96-101, 103, 104, 106, 111-116, 118-120, 125-129, 131-134, 150-154, 164-167, 169, 172-174, 178, 181, 185, 189, 193, 197-199, 205, 207
İzmir 48, 84, 154, 162, 167, 191
İzvolski 122

Jamanak (Vakit) 59
Jöntürk Devrimi (1908 Devrimi) 20, 21, 31, 33, 37, 41, 44, 47-49, 79, 82, 88, 101, 120, 129, 181
Jöntürkler 13-24, 20-23, 26-29, 30-33, 36, 39, 44, 49-52, 54-58, 60-62, 64-67, 69, 71, 73, 75-80, 82, 83, 85, 87-89, 91-94, 96-101, 108, 111, 117, 119, 123, 125-128, 132-134, 146, 147, 150, 158-160, 163, 167, 173, 179, 181, 183, 186, 188, 192, 194, 198, 204, 205, 208

Kaçaznuni 205
Kafkasya 20, 64, 69, 91, 109, 120, 122, 131, 146, 157, 159, 160, 180, 183, 195, 196, 203, 204, 208
Kağaparagtsagan cemiyeti45
Kalfayan, Harutyun 154
Kamil Paşa 52, 57, 59, 78, 102, 103, 111-113, 153, 155, 162, 164, 182, 185, 191
Kanun-ı Esasi 27-29, 35, 37, 45, 46, 48, 51, 55, 71, 72, 78, 86, 90, 95, 106, 145, 152, 153
Kapamacıyan 39
Kara-Ağcin 191
Karadağ 107, 112, 190
Karadeniz 123
Karagözyan, Onnik 191
Karahanyan, Nerses 39
Karasu, Emanuel 62, 111
Karayan, Isdepan 152, 193, 194, 196, 201
Karmen 154, 158, 159, 161, 189
Kasparyan, Arisdages 193
Kayseri 130
Kemal (Kara) 113, 183
Kemal (Küçük) 199
Kemal (Miralay) 96
Kemal Mithat Bey 92
Kervadzağig 154
Kevork V. 195
Khaço 205
Khajak, Karekin 157, 204, 206
Kharpert bkz. Harput
Khatisyan, Aleksandr 196
Kırım 91
Kırım Tatarları 183
Kilikya 45, 48, 63, 75, 116, 168-173, 175, 176, 206
Koçar, Meri 25, 31, 105
Kokovtsev 122
Kozan 65, 162
Kozmidi Efendi 56
Köstence 87, 120, 121
Krikoryan, Garabed 46
Kudret (Yüzbaşı) 96
Kuran, Ahmet Bedevi 92
Kuzey Kafkasya 91
Küçük Asya 55, 164, 190
Kürt(ler) 22, 37, 38, 61, 78, 79, 81, 99, 105, 106, 122, 126-128, 154, 155, 160, 161, 171, 181, 184, 185, 187, 191, 198, 201

Lavora 24
Lepsius, Johannes (Dr.) 109, 126
Levitsa Sadanskovo 79
Lobanov 195
Londra 16, 109, 112, 182, 192, 198
Londra Anlaşması 197
Londra Konferansı 195
Lübnan 125
Lütfi Fikri 92
Lütfullah (Prens) 18
Lynch meselesi 182

Madatyan 198
Mahir Sait (Bey) 88, 92, 95, 162
Mahmut Paşa (Damat) 18
Mahmut Şevket Paşa 61, 88, 113, 114, 167, 168, 175, 181, 182, 192, 197
Makedon(lar) 19, 20, 22, 25, 85, 181
Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü (Makedonya İç Devrimci Örgütü, MİDÖ, VMORO) 18, 22, 24, 53
Makedonya 18, 20, 26-28, 73, 79, 82, 85, 89, 101, 104, 107, 129, 146, 166, 167, 185
Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ) bkz. Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü
Malakyan (Dr.) 167
Malatya 41
Malkhas 164
Malumyan, Khaçadur bkz. Agnuni
Mamigonyan, Voskan 196
Mampreyan, Manuk 157
Manastır 29, 30, 96, 167
Mandelştam, Andre 93, 123
Manukyan, Aram 153, 205
Mar 189, 204
Marmara 191
Marzbed 161
Mayıs reformları 16
Mehmet Reşat V. 62, 77, 168

Mehmet Sadık 161
Mehmet Tahir 21
Meloyan, Çevont 71, 158, 161, 167, 177, 179, 180
Meriç Anlaşması 193
Mersin 65
Mesrob Maşdots 193
Meşrutiyet 34, 36, 40, 41, 43, 44, 50, 56, 58, 63, 64, 69, 70, 80, 85, 93, 95, 118, 129, 154, 166, 168, 177, 180, 182, 189
Meşveret 17
Mıgırdiçyan 47
Mısır 48, 182, 190
Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi 24
MİDÖ bkz. Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü
Mikayelyan, Kristapor 207
Miller, A. F. 27
Minasyan 204
Minasyan, Ğugas 191
Minasyan, Sarkis 207
Mirza Seyid 160
Mithat Şükrü (Bleda) 21, 71, 113, 126, 153, 172, 178, 183, 184, 197, 199
Molla Şefik Bey 111
Morgenthau 207
Mosdiçyan, Hagop 172
Muhiddin Bey 111
Murad bkz. Boyacıyan, Hampartzum
Murad (Taşnak) 161
Murat (Mizancı) 16, 18, 78, 91
Mustafa Arif 88
Mustafa Necip 113
Mustafa Remzi Paşa 64
Muş (Daron) 37, 132, 150, 154, 155, 157-159, 162, 199, 204
Muşeğ (Piskopos) bkz. Seropyan, Muşeğ
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 92, 178
Müslüman 17, 22, 28, 33, 37, 38, 44, 55, 59, 62-64, 77, 79, 80, 82, 90, 99, 103, 104, 126-128, 151, 164, 170, 173, 176, 183, 184, 190, 199, 202
Müşir Fuat Paşa 92

Naci Bey 160, 161, 203
Nafiz Bey 113
Napolyon 201
Natanyan, Mikael 46
Nazarbeg 16, 75
Nazaryants, Libarid 157
Nazım (Dr.) 16, 23, 30, 90, 154, 183, 184
Nazım Paşa 31, 59, 71, 110, 112, 113, 165, 178, 186, 191
Nazlıyan (Başpiskopos) 115
Nijdeh, Karekin 190, 191
Nikola II. 27, 122, 195
Niyazi Bey 27, 28, 30, 158
Noradunkyan, Kapriyel 185, 191
Norveç 201
Novoye Vremya (Yeni Zamanlar) 81, 111, 114, 115, 126, 127

Odabaşyan, Sarkis 158
Ohanian, Pascual 42
Ormanyan, Mağakya 198, 199
Orta Asya 91, 131, 183
Orta Avrupa 189
Ortadoğu 196
Osman Bey (Binbaşı) 61
Osmanlı (devleti, imparatorluğu) 19, 24, 27, 35, 42, 43, 45, 69, 89, 90, 93, 107-110, 112, 118, 122, 124, 125, 127, 129, 131, 132, 145, 148, 151, 169, 180, 184, 186-188, 190, 191, 194, 196-198, 201, 202, 204, 205, 207, 208
Osmanlı Bankası 15
Osmanlı Demokrat Fırkası 92
Osmanlı Ermenileri 14, 34, 36, 38, 43, 46, 47, 49, 66, 68, 69, 72-75, 81, 83, 85, 87, 94, 103, 115, 120-123, 131, 205, 208
Osmanlı Ermenistanı 45, 75, 82, 125, 146, 150, 159, 194
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 21
Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 22
Osmanlı(lar) 14, 16-20, 22, 24-26, 28, 29, 33, 35, 39-41, 44-46, 49, 51, 54-56, 59, 69-72, 74, 83, 84, 90, 91, 93, 95, 101-103, 105, 107-110, 112, 114-116, 118, 120, 124, 128, 129, 131, 133, 145, 146, 149, 151-156, 161, 169, 170, 176, 179, 181, 183, 187-191, 193-195, 197, 198, 200-202, 207, 208
Osmanlıca 91
Osmanlıcılık 56, 114, 150, 155, 156, 164, 170, 177, 179, 181, 185, 188
31 Mart olayları 51, 57, 62, 64, 70, 72, 74, 76, 77, 93, 156, 160, 165, 172, 206

Öke, Mim Kemal 101
Ömer Naci 21, 111, 113, 132, 184
Özbekler 183

Panislavizm 183, 208
Pantürkizm 208
Papazyan, Vahan (Dr.) 34, 71, 132, 153, 158, 159, 161-165, 178, 185, 189, 194, 196, 197, 199, 204
Paramaz 41, 74, 75, 120, 121
Paris 15, 16, 18, 22, 23, 30, 31, 33, 41, 122, 147, 182, 183, 198, 207
Paris Kongresi 31
Parseğyan, Sarkis 204, 206
Pastırmacıyan, Karekin (Armen Garo) 39, 52, 71, 98, 126, 132, 162-166, 177, 178, 185, 187, 197-199, 201, 202, 204, 205
Paşayan (Dr.) 204, 207
Pera 36, 41, 156
Persler 201
Pertek 154
Petersburg 179, 195, 196, 198, 205
Pilos 161, 200
Pözikyan, Garabed 46, 47
Pro Armenia 147

Quillard, Pierre 186

Rahmi 111
Ramgavar(lar) 46-48, 83, 85, 95, 124, 130, 155, 162

Recep (Yüzbaşı) 96
Resne 27
Reşat Efendi 165
Reuters 112
Reval 27
Rıza Nur (Dr.) 88, 92
Rıza Paşa 59
Rıza Tevfik (Dr.) 67, 88, 92
Rodosto bkz. Tekirdağ
Romalılar 201
Romanya 190
Romen 28
Ronge, Max 107
Rostom 39, 132, 157, 180, 187, 189, 194, 200, 202, 203, 208
Rum Fırkası 53, 93
Rum Patrikliği 128
Rum(lar) 18, 22, 25, 28, 29, 53, 55, 56, 60, 78-80, 93, 94, 98, 128, 155, 163, 164, 167, 176, 181, 191
Rumca 55
Rumeli 79, 128, 164, 167
Rus (devleti, imparatorluğu) 66, 183
Rus(lar) 39, 82, 93, 97, 107, 122-124, 127, 146, 149, 157, 160, 179, 188, 195-197, 199, 200, 202-206, 208
Rus(ya) Ermenileri 14, 74, 75, 120, 179, 183, 196, 204, 207
Rus(ya) Ermenistanı 14, 39, 146
Russeverlik 196
Rusuhi (Dr.) 183
Rusya 13, 20, 27, 38, 39, 67, 69, 75, 82, 107, 122-124, 127, 129, 131, 159, 160, 168, 179, 180, 183, 188-190, 194-196, 199, 200, 202, 204, 208
Rusya Müslümanları 183

Sabah 44
Sabah-Gülyan, Isdepan 15, 16, 31, 38, 41-43, 51, 65, 74, 75, 87, 94-96, 120, 121
Sabahaddin (Prens) 18-21, 23, 24, 26, 30-32, 36, 37, 40-42, 44, 52, 53, 78, 93, 94, 133, 162, 166, 185, 192
Sabri (Hoca) 92
Sadık Bey (Miralay) 30, 88, 90, 92, 95, 96, 120
Sahmanatragan Ramgavar Partisi bkz. Anayasal Ramgavar Partisi
Sait Halim Paşa 125, 183, 192, 197, 199, 200, 204
Sait Paşa 29, 78, 153, 155, 164, 185
Sakızağacı 60, 156, 168
Salih Paşa 92, 154, 192
Samatya 101
Sarkis 71, 160, 161, 167, 199, 204
Sason 15, 150, 155
Sasuni, Garo 80, 86
Satus 18
Sazonov, S. D. 107, 123, 127, 195, 196
Sebuh 159, 180
Selanik 20-22, 27, 29, 30, 42, 50, 60, 64, 71, 88-90, 92, 100, 114, 153, 162, 167, 168, 177, 183
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 108, 190
Selimiye 60, 61, 167
Serbesti 44, 58, 165
Serengülyan, Vartkes 54, 56, 60, 82, 83, 126, 154, 160, 162, 163, 166, 167, 172, 176, 185, 189, 197, 199, 202, 204, 207
Seropyan, Muşeğ (Piskopos) 63, 64, 172
Servet Bey 132
Sırbistan 107, 108, 168, 190
Sırp(lar) 109, 192
Sibirya 196
Sivas 162
Siyamanto [Adom Yarcanyan] 206
Slav 53, 163
Sofya 191, 206
Sonyel, Salahi 60
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 13, 15, 16, 31, 32, 36-38, 40-44, 47-49, 53, 61, 65, 67, 68, 72, 74, 75, 84-87, 94-96, 99, 103, 104, 108, 115-118, 120-125, 129-131, 133
Sosyalist Enternasyonal 184, 187
"Sosyalizm ve Türkiye" 186
Stolipin 195
Surp Agop Ermeni mezarlığı 62
Surp Garabed 154, 159
Surp Yerrortutyun Ermeni kilisesi 36
Süleymanlı bkz. Zeytun
Süslü, Azmi 87

Şadakh (Çatak) 153
Şahbaz, Parseğ 83, 198
Şahrigyan, Harutyun (Adom) 71, 83, 85, 152, 177, 179, 186, 204, 206
Şebinkarahisar 41
Şerif Paşa 120
Şevket Paşa 60, 177, 178, 192, 197
Şükrü Bey 205

Tahir Hayrettin 185
Tahsin Bey 132
"Taktikler" 70
Talat (Bey, Paşa) 29, 31, 36, 42, 54, 65, 77, 88-90, 106, 108, 111-114, 120, 121, 125-127, 132, 153, 166, 167, 172, 176, 181-183, 191-193, 197-199, 201, 202, 207
Talat (Küçük) 183
Tanin 54, 127
Tarpinyan, Ardag 39, 47, 103, 116
Tarpinyan, Rupen 157, 186, 187
Taşkışla 59, 61
Taşnak(lar) 17, 22, 24, 26, 33, 36-38, 39, 52, 53, 60, 64, 66, 67, 72, 73, 82-86, 92, 96-98, 101, 103, 104, 106, 109, 115, 117, 119, 124, 125, 127, 129, 132, 133, 148, 149, 154, 160-162, 165, 172, 175, 190, 197, 199, 204, 205, 207, 208
Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF) 13, 16-18, 21, 23-26, 31, 33-43, 47-49, 52, 54, 58, 60, 61, 65-73, 75, 80-87, 95-101, 103-106, 108, 117-119, 123-126, 129-

134, 145-170, 172-181, 184-200, 202, 204-208
Tayyar Bey (Miralay) 153
Tekirdağ (Rodosto) 162, 167, 175
Ternon, Yves 132
Terzibaşyan, Avedis 162
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 20, 21, 24, 26, 30, 31, 40, 44, 133
Teşkilat-ı Mahsusa 206
Tevfik Bey 96, 113
Tevfik Efendi 161
Tevfik Paşa 166
Tırkova, Ariadna 96, 98, 99, 101
Tiflis 104, 194-196, 204, 205
Timur 201
Tiryakyan, Hıraç 154, 166, 167, 189, 197, 204, 207
Tokatlıyan Oteli 60, 156
Topçiyan, Yeğişe 157, 175, 186
Tosun 111
Trablusgarp 90, 92, 97, 100, 107, 181, 183, 184, 187
Trabzon 22, 81, 115, 116
Transkafkasya 132
Troşag (Bayrak) 33, 65, 98, 104, 106, 150, 156, 157, 165, 170, 171, 175, 184, 189, 192, 194, 200, 202
Tumanyan, Hovhannes 196
Turan(cı) 201, 207
Turan, Mustafa 62
Turyan, Yeğişe 172, 196
Türk Ocağı 91
Türk(ler) 13, 18, 22, 23, 25, 27-29, 38, 43, 48, 51-53, 55, 56, 60, 62, 63, 66, 70, 75, 77-82, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 99-101, 103, 105, 108-110, 111, 114-116, 125-128, 132, 145, 149, 151, 154, 156, 158, 160, 161, 163-165, 169, 171-174, 176, 178, 181, 183, 184, 187, 188, 190, 192, 200, 202, 203, 205-208
Türkçe 51, 54-56, 91, 163
Türkçü 89, 92, 183, 184
Türkçülük 91, 110, 114, 115, 181, 183, 188, 206
Türkiye 33, 36, 46, 70, 74, 80, 87, 100, 105, 108, 120, 122, 131, 145, 146, 150, 156, 159, 175, 194, 196, 202, 204
Türkiye Ermenileri 159, 179, 194
Türkleştirme 75, 110, 201
Tzayn Hayrenyats (Vatanın Sesi) 48

Uras, Esat 80

Üçlü İtilaf 182, 188, 191, 197, 200, 204, 206
Üçlü İttifak 182, 188, 204
Ünal, Tahsin 53, 97

Vakit 59
Van (Vasburagan) 21, 30, 33, 37, 39, 41, 66, 67, 97, 124, 130, 132, 150, 153, 154, 157, 158, 160-162, 170, 185, 200, 202, 204-206
Van gölü 164
"Van İsyanı" 206
Varantyan, Mikayel 147, 150, 156, 165, 169, 170, 173, 174, 184, 189, 194, 204, 206
Varaztad 95
Varna 69, 120, 179
Vartan (Peder) 159, 189
Vartazarmyan, K. 191
Varujan, Taniyel 206
Vasburagan bkz. Van
Vehib Bey 52
Vehib Paşa 161, 167, 168
Venizelos 116
Veragazmyal (Yeniden İnşa) Hınçak Partisi 13, 18, 21, 23, 25, 32, 45, 48, 49, 53, 75, 85, 129, 134, 161
Vierbücher, Heinrich 60, 99
Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk grubu 198
Viyana 23, 146
VMORO bkz. Makedonsko Odrinska Devrimci Örgütü
Volkan 57
Vorontsov-Daşkov 122, 195, 196
Vramyan 38, 84, 98, 101, 132, 179, 185, 187, 201, 203, 205, 206, 208
Vratsiyan, Simon 202, 204

Wangenheim 124, 125, 204
Westenenk 202

Yahudi(ler) 28, 29, 53, 62, 93, 155
Yakup Cemil 113
Yarcanyan, Adom bkz. Siyamanto
Yaşar Nabi [Nayır] 107
Yaver Paşa 191
Yeşilköy 60
Yunanistan 107, 108, 116, 164, 190
Yunanlı 28, 37, 192
Yusuf İzzet 165
Yusuf Kemal [Tengirşenk] 66, 172, 173

Zaharyan, N. 74
Zakaryan 120
Zartaryan, Rupen 83, 166, 179, 186, 197, 202, 203, 206
Zartonk (Uyanış) 95
Zavaryan (Zavriev), Hagop (Dr.) 195-198
Zavaryan, Simon 36, 39, 118, 126, 156, 158, 166-168, 180, 187, 197
Zaven, Dikran 198
Zavriev (Dr.) bkz. Zavaryan, Hagop
Zeynel Abidin Efendi 92
Zeytun (Süleymanlı) 109, 116
Zinfon 200
Ziya 89
Zohrab, Krikor 54, 59, 70, 83, 98, 123, 162, 163, 165, 166, 171-174, 176, 178, 179, 185, 194, 201, 204, 207
Zürcher 21

Էրմէնիլէր վէ Իթթիհաթ վէ Թերաքքի | Ermeniler ve İttihat ve Terakki

Հայերը եւ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութիւնը | **The Armenians and the Committee of Union and Progress**

գրողներ՝ | authors

Արսէն Աւագեան | Arsen Avagyan

Կայծ Ֆ. Մինասեան | Gaidz F. Minassian

թարգմանողներ՝ | translators

Լուդմիլա Տենիսենքօ (Ռուսերէնէ) | Ludmilla Denisenko (from Russian)

Մութլուճան Շահան (Ֆրանսերէնէ) | Mutlucan Şahan (from French)

պատմութիւն | history

Թրքերէն | Turkish

Բ. տպագրութիւն | 2nd edition

Նոյեմբեր 2005, Սթանպուլ | November 2005, İstanbul

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile Birinci Dünya Savaşı ve 1915 felaketi arasındaki süreç Ermeni Sorunu'nun ve Ermenilerin Osmanlı devletiyle ilişkilerinin en çok merak edilen ve tartışılan dönemidir. Ermenilerin özellikle doğu vilayetlerinde karşı karşıya olduğu baskılar, 1878'deki Berlin Kongresi ile sorunun uluslararası bir nitelik kazanması, yapılacağı vaat edilen idari reformlar meselesi, Sultan II. Abdülhamit'in istibdat rejimi, Ermeni siyasi partilerinin ortaya çıkışı ve imparatorluktaki diğer muhalif gruplarla, özellikle Jöntürklerle işbirliği, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından önceki gelişmelerden bazılarıdır. Bu kitapta yer alan iki incelemede, Ermeni siyasi partilerinin Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve sonrasında gösterdikleri faaliyetler, Jöntürk Devrimi'ni gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkileri mercek altına alınıyor. Bu ilişkiler Türkiye'de bugüne dek ayrıntılı araştırmalara nadiren konu olmuş ve söz konusu inceleme sahası çoğunlukla nesnellikten uzak indirgemeci yaklaşımlara terk edilmiştir.

Bu kitapta, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler" başlıklı incelemesinde Arsen Avagyan, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı devletinde yasal olarak faaliyet göstermeye başlayan dört Ermeni siyasi partisinin, özellikle de diğerlerine nazaran çok daha etkili olan Taşnak ve Hınçak partilerinin İttihat ve Terakki ile olan inişli çıkışlı ilişkileri üzerinde duruyor. Gaidz F. Minassian ise "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler" başlıklı makalesinde, 1907-1912 yılları arasında sıkı bir siyasi ittifak içerisinde olan Taşnaklar ile İttihatçıların ilişkilerinin gelişimini ve sonrasında yaşanan kopmayı derinlemesine bir analize tabi tutuyor.

ISBN 975-7265-74-8
9 789757 265740